Четвертий вимір

ЧАСТИНА ПЕРША

Усі ми однако на волі жили,

Усі ми однако за волю лягли;

Усі ми і встанем…

Т. Шевченко

Нехай кожен висловлює, що йому здається правдивим, але правда сама хай буде залишена Богу.

Г.–Е. Лессінг

Вересень, 1881, Тифліс. День

Стіни й склепіння кафедрального храму Сіоні обступили мене і накрили — я почувався тут зовсім безпечно, мов равлик у шкаралущі. Переді мною образ хрестительки Грузії рівноапостольної Ніно, яка повернула ворожі стріли в бік супостатів, розвіяла смертоносний смерч над Грузією і тепер дивиться на парафіян і на мене добрими й ледь співчутливими очима; вона в цю мить прощає мені все: мою поквапну молитву, в зміст якої заглибитися не можу, мої бездумні поклони, і неувагу слуху мого, й отупіння мозку, який не відтворює в свідомості божественної гармонії двоголосого хору жінок у чорних сукнях та хустках і відлуння молодих чоловічих голосів, що долинають десь із захристії, а може, з небес; рівноапостольна Ніно, покровителька Грузії і моя, заспокоює мене ласкавим поглядом і зводить очі горі, я слідом за нею дивлюся на внутрішню величну порожнину стрімкої бані, яка кличе

мене de profundis[1] у висоти неземного, проте я оточений масивними стінами та гостроверхою банею і мені нічого не загрожує — тут храм моєї душі. Мені страшно нині виходити з нього, мене ловить рукою моє колишнє життя, з якого мене забрали силоміць і до якого добровільно вертатися не хочу. Допоможи мені, свята Ніно, я боюся роз’ятрити старі тривоги і рани — біля тебе знайшов захисток і душевний спокій. Не тривож мене, світе, з–поза храмом Сіоні, не терзай мені душу, давнє життя…

Микола Іванович Гулак провів рукою по сукмані: удвоє складена перепустка, схована у внутрішню кишеню, захрускотіла під долонею — і він ніби ступив на крихкий лід, а хто зна, хто зна, чи цей льодок заснував тільки осінні дорожні калюжки, а може, під ним глибина і прірва, я там був уже, вийшов і більше не хочу. І все–таки Гулак осторожно прислухався до хрускотіння перепустки на археологічний з’їзд до Воронцовського палацу, який має відбутися сьогодні без нього — його не запросили, — дістав перепустку сторож Воронцовського саду батоні[2] Іраклій, хазяїн квартири.

Ще почувався спокійним; учений російський світ, який з’їхався в Тифліс, у цю хвилину був далеко, проте вже манив і лякав, мов безодня; Гулак боявся зустрітися з ним, він давно звик до свого розміреного життя, і раптом усе може полетіти шкереберть — від радості а чи від болю; рівноапостольна Ніно, вбережи мене від нових тривог, я хочу бути довіку поряд з тобою у храмі своєї душі…

Та починався день. На гребінь гори Махати, що за Курою, повільно виливалася магма сонця й ціпеніла серпиком, півкулею, врешті тацею в прохолодному повітрі. У храмі Сіоні загорілися синьо–коричневі вітражі, померкли жовті пучки пломінців на свічках, священик, поблагословивши мирян, що прийшли на заутреню, зачинив царські врата.

Сонячне світло засліпило Гулака, коли він вийшов із сутінного кафедрального храму на церковне подвір’я. Микола Іванович примружив очі і майже наосліп подався Сіонською вулицею у бік

Мейдану. Він ніколи не міняв свого вранішнього маршруту. За багато років, проведених у Тифлісі, звик до гармидеру і барв східного базару, це було єдине урізноманітнення усталеного способу його життя, а ще мав він на Мейдані друга, про якого ніхто не знав із Гулакового оточення і не смів знати: був це кахетинець Гіві, злодюжка–кінто[3], знайомство з яким розпочалося за особливих обставин.

Сьогодні Миколі Івановичу не хотілося ставати на розмову з будь–ким, проте йшов додому звичною дорогою: за Мейданом поверне праворуч у вузеньку вуличку і вийде нею до голубого, з ажурними візерунками і плетивом східець, вивершеного галерейками і прибудовами будинку батоні Ираклія.

На душі було тоскно. Чи від того, що ніхто не здогадався надіслати йому запрошення на археологічний з’їзд, чи од незрозумілого відчуження дружини Терези і навіть пасербиці Нани: відколи вийшла заміж за ставропольського купця Равтопуло, не ластиться більше до вітчима, жде не діждеться, коли чоловік забере її до себе в Гянджу; а може, все то від ревматизму та інших старечих болячок… Та найпевніше — самого з’їзду боявся.

Сонце тільки–но сяйнуло над вершком Махати, і мимоволі, зовсім недоречно для нинішнього настрою промайнула в Гулака суто професійна думка: воно ж уже вісім хвилин невидиме було там, і ніхто його в ті хвилини не бачив — промінь довго долав мільйони кілометрів, а от якби сонце мало густину вищу і було в кількасот разів більше, ніж є, то цього променя зовсім не існувало б, так твердить Лаплас у своїй "Небесній механіці"… І не було б тоді в світі нічого–нічогісінького — ні цієї тоскності, ні давнього болю, збудженого черствою ігноранцією організаторів з’їзду, і ніяких болячок не було б.

Нічого не було б… Гулак гірко посміхнувся з цих наївних думок — адже тоді ніхто й не усвідомлював би оте "нічого", а природі, яка панує над безконечністю простору, часу й матерії, було б зовсім байдуже до мертвої космічної порошинки — Землі.

Микола Іванович розглянувся довкруж; думки, що снувалися навколо суто абстрактних категорій, тепер влетіли в живий, лагідний світ цього осіннього ранку: серпанок синюватого туману на узвишшях Авлабару з лівого боку Кури, густий туман над рікою, що тихо плюскоче зовсім неподалік, примарні, аж нереальні обриси піднебесної гори Мтацмінди, руїни фортеці Нарікала, на Сололакському хребті, освітлені сонцем, і міріади віконець–сотів, що блищать від перших променів, мов перламутр, у великому вулику Старого міста…

Хвала Господу, що це є… Нізамі сказав: усе багатство світу створене для людини. Великий мудрець вірив… Та це зовсім не так. Бо коли б на світі жили бронтозаври і якби тепер заселяли планету лише мухи та щури, то ця краса існувала б і заради них. Наївний антропоцентризм… Усе створено природою для її власного самовдоволення, вона — велика егоїстка — сама себе і народжує, і любить, і нищить, а людина — лише випадкова її частка. Хіба можуть метелики відчувати вищу красу і доцільність у шлюбному польоті, коли в них немає мозку? Це сама природа втішається, малює, і дихає, і творить. І людину створила, щоб та її хвалила, оспівувала, пізнавала й існувала у рабській від неї залежності. Рабом!.. Бо коли б мала владу і не залежну від вищої сили мисль, то хіба б створила вона неволю, тюрми, тортури, інквізицію, Малюту Скуратова, Петропавловку, Шліссельбург і цих шість воріт Тифліса, з яких п’ять відкрито для мене увсебіч, а одні, Дигомські, замкнені навіки — через Дар’яльську ущелину на Україну! За горами — гори… Безсилі ми!

А все–таки хвала Богу, що це є… І нема чого ятрити собі серце. Людина вигадала сама себе і від того страждає. А насправді — вона ніщо. Якби відвідав землю пожилець іншої планети, то, можливо, подумав би про нас так само, як ми про метеликів безмозких. Тому найкращий порятунок для нашої немочі — релігія, тільки вона дає можливість здобути рівновагу душі, спізнати вищий сенс існування… І це говорить той, який дійшов до визначення четвертого виміру в геометрії? А–ат, четвертий вимір — теж релігія…

Не впізнаю себе сьогодні: чому мені, шістдесятирічному дідові, стало враз жаль себе самого. Таке почуття ніколи ще не діймало душу. Не треба… Марк Аврелій сказав: найостогидніша жалісливість — це до самого себе. І все ж — чому так випало мені, що про нинішній з’їзд мене не повідомлено? Не про запрошення йдеться, ні, хоча і це… Йдеться про інше: чому я не серед них? Чому іду на них дивитися, немов чужак з–за тину на весілля, і хочу бачити, і боюся, що милостиво запросять до столу разом з жебраками… Або ж упізнають і докорятимуть…

Гулак простував, ніби стриножений, і його дратував власний дрібний спутаний крочок, який викликав сміх у незнайомих, а у знайомих — надто підкреслену повагу до мученика, котрий три роки гнив у казематі Шліссельбурга. А за що прийняв ті муки? Кого ними порятував, кому чим допоміг? Шевченко, Достоєвський — ті… А я?.. Але ж Достоєвський пройшов усе життя, брязкаючи кайданами, нагадуючи повсякчас людям, що в неволі вони єсть, а Шевченко, повернувшись із заслання, уже не висміював царів, а знищував їх убивчим словом.

Я ж дав собі обітницю мовчання. І так минає життя, старість, мов непогідь восени, студить душу і тіло, погасли пристрасті, гаснуть бажання, та ще й дошкульно тривожить ревматизм… То для цього я жив, учився і страждав?

"А взагалі, хто ти? — раптом почув голос Терези. — Хто? Втішаєшся, що тебе називають ходячою енциклопедією, поліглотом? А який хосен з цього? Кілька наукових інформацій у газеті "Обзор", кілька виступів перед публікою у "Тифліському гуртку" — про Нібелунгів, систему Канта і Лапласа, Шопенгауера і Монтеня… Четвертий вимір у геометрії… Дурниці все це! Твої друзі написали сотні праць, і їх знає світ! А нині ти зовсім — немов печерний монах… І я проміняла свої мандрівки на твій захмарений світ, бо повірила… Ти ж був для мене зразком, ідеалом!"

— Так, так, — прошепотів Микола Іванович, — у цьому причина її відчуження…

Але ж для того, щоб вернутися у вчену еліту, треба було сказати слово "каюсь". А я не міг. Мене спонукували всілякими способами вимовити це слово, я довго думав над ним і зрозумів, що воно має велику вагу, бо може змінити все життя. Має потужну силу — добру чи злу? Його важко виголосити, важко й промовчати, і ще не знати, чи за виголошення мені б не довелося нині тяжче каятися, ніж за промовчання?

А Тереза не вгавала:

"Ти хоч би віддячився народові, який прийняв тебе за свого, борги сплатив… Люди будяться у неволі, а ти їси їхній хліб і мовчиш, бо так спокійніше жити. Що ж то було в тебе колись: юнацька романтика, бажання першості чи високе покликання?"

Ти ж знаєш, Терезо, я працюю над історичною розвідкою про Грузію і грузинські племена…

"І тицяєш на власть імущих пальцем у рукавиці, а зовні зберігаєш покірний і благонадійний вигляд".

З–за спини Терези з’явилась зграбна Нана, яку Микола Іванович любив, мов рідну, ступила крок уперед і мовила з презирством:

"Слава Богу, що я вже калбатоні[4] Равтопуло. Не вчений, купець? Хай… Аби тільки геть звідси. Досить мені вже вашої вченості. Я ненавиджу ваші книги і папери, до яких і діткнутися не можна, ненавиджу ваші окуляри і дрібні кроки, ваш ревматизм і вашу порядність — яка кому користь з неї?"

Гулака розбудив із задуми гучний постріл — це гахнула холостим гармата на цитаделі Нарікала, скликаючи торговий люд на Мейдан. Постріл ніби підігрів повітря, ставало душно. Тифліс ще продовжував дихати задушливим літом, хоч ночі вже й схолодніли і Кура–Мткварі

ранками вкривалася мерехтливою мережею туману, що біг над течією, мов снігова поземка дорогою. Зжухле від спеки листя на акаціях нагадувало про близьку осінь, та сьогодні літо розщедрилось: сонце, відірвавшись від гребеня Махати, почало безжально пекти.

Народ квапився звідусіль на Мейдан; духани, кав’ярні і винні підвальчики видихали з себе млосні запахи вина і кави, телесувалися люди і нав’ючені зеленню та виноградом осли й верблюди; ядучий дим курився з мангалів і торне[5], погоничі вигукували своє "хабарда, хабарда!"[6]; флегматичні араби куняли над крамом, димлячи кальянами, снували озброєні горці, видзвонювали карбівничі й ковалі, співали ашуги. У всіх провулках, закамарках, проходах, навіть на східцях народ торгував.

Гулак пробирався краєм, щоб втрапити до своєї вулички, на душі було тривожно, ніби дома щось погане трапилося, він забув про свого друга Гіві, поспішав.

— Гамарджоба[7], професоре! — почув знайоме вітання, озирнувся, та не побачив поблизу красеня кахетинця. Може, причулося?

— Не вгорі я, внизу, ах, забув, ти ж — як сова вдень!

Гулак глянув на брук і, побачивши під ногами непоправного злодюжку–кінто за шевським причандаллям, ахнув з подиву: Гіві працював!

— Починається інше життя, професоре, — розвів руками кучерявий вирлоокий парубок, — тільки не думай, що ти мене вивів на шлях праведний. Ангел Аким напоумив: кінто знову став карачохелі![8]

— Не вірю, не вірю, — похитав головою Гулак.

— Слово джигіта!.. Колись навіть царі навчалися ремесла, бо царство нестійке, а ремесло вічне.

— Можливо, Гіві… Мабуть, через ту непевність багато грузинських царів були літераторами.

Микола Іванович всміхнувся на прощання Гіві, притис руку до грудей і подріботів чимдуж вуличкою. Врешті допав до свого подвір’я і рипучими сходами подавсь наверх.

— Терезо… Терезо! — покликав голосно, його враз дійняв страх, що її немає вдома, що вона кудись зникла.

Від кухонної плити сполохано повернулася дружина.

— Що з тобою, Ніко?

— Та нічого… Нічого.

Микола Іванович аж обм’як, побачивши омолоджене світлом ранішнього сонця обличчя Терези. Вона була в цю мить напрочуд вродливою, зовсім інакшою, ніж завжди, Гулакові здалося, що він бачить її надто молодою, віддаленою, чужою, ніби на фотографії.

Тереза ступила до нього, у очах світилася новина; не відриваючи від чоловіка погляду, сягнула рукою до столу, взяла газету, подала йому.

— Батоні Ираклій тільки–но приніс. Прочитай ось тут: у Тифліс приїхав Костомаров!

Микола Іванович здригнувся, схлипнув:

— Костома–а–ров?!

— Батоно Ніколо, ви не раді? — озвалася з дверей Нана.

Гулак не відповів, втупившись перед собою невидющими очима. Тереза повернулася до плитки, її плечі опустилися, вона мовчки подала сніданок.

Годинник вибив дев’яту.

Микола Іванович звівся з–за столу, був зосереджений і замкнутий.

— Я йду, Терезо, — сказав. — До вечора не жди.

Зійшов сходами вниз, ступив невпевнено кілька кроків до воріт і зупинився біля дерева, що росло посеред темного двору, заступленого з боків високими дувалами, обснованого навислими галереями і плетивом сходів. Дерево було старе, старіше від будинку — грузини садять деревця ще до закладення фундаменту; воно звузлуватилося у клітці двору, шукаючи виходу до сонця, яке сюди не заглядало, вперлося колінцем у мур і повернуло стовбур до крайньої веранди, пробило її, розтрухлявілу, і таки вихопилося вершком до світла; дерево було скручене, мов удав у пориві сили, пружне і нездоланне у своєму бажанні волі, і таки доп’яло її кроною, хоч спотворене тіло залишилося у тюрмі разом з немічними пагінцями винограду і кущиками чахлого інжиру.

Гулак сперся рукою об стовбур, прошепотів:

— Можна втратити батьківщину, але ніколи не втечеш від себе самого.

Він чув, як відкриваються у душі старі, давно заструпілі рани, не хотів цього і сам розвереджував їх. Важко було повірити в новину, не міг стравити її… З часу останньої зустрічі з кириломефодіївцями минуло майже тридцять п’ять років, це на сьогодні вже історія: Костомарова він давно вже не сприймав як живу людину, а радше як учений заклад, що

десь там далеко, у Петербурзі, видає історичні монографії — книга за книгою, на цей заклад учений світ посилається як на авторитет, і важко тепер повірити, що вони колись обидва мешкали в одній кімнаті і Гулак накладав Костомарову пластир до шиї, на якій вискочила болячка… І нині він тут — справжній, у плоті?!

А хіба можна сьогодні уявити, що в ті давні, нереальні вже часи він буденно, без респекту і побожності виходив разом з Шевченком із квартири протоієрея Андріївської церкви, і вони обидва, молоді й безтурботні, йшли понад дніпровськими кручами, милуючись пістрявим ремісничим Подолом, аж до Печерської лаври, розмовляючи, сперечаючись, стиха наспівуючи… Та ні, цього таки не було. А може, й не слід — після того, як гарячого Тараса, категоричного й непримиренного в суперечках, веселого й жартівливого за чаркою, того елегантного Тараса, перед яким умлівали екзальтовані дами, громовержця, коли читав поезії, ніжного лірика за піснею, того живого колись Тараса, який любив і ненавидів, веселився і плакав, перевезли з Петербурга на Канівську гору, і він одтоді став пророком, месією, ідеєю, — чи слід, чи можна, чи має хто–небудь право згадувати таким або хоч пам’ятати про своє панібратство з ним? А згадувати доведеться нині…

Ні, ні, не треба зустрічі… Костомаров, певне, й не знає, що його давній друг, порадник, соратник, якому донині не сплачені борги сумління, дихає тим самим тифліським повітрям.

Чому приїхав — сплачувати? Та що ж це я… Мене він, напевно, вже й не пам’ятає, не знає і знати не хоче. До Петербурга листів я не слав — ні людям, ні царям… Нічого він не відає, у науці знайшов утіху й спокуту.

А борги — кому вони потрібні? Історія судитиме нас по тому, що ми залишили людям після себе, і не братиме на карб тих регул та канонів, за якими воліли ми жити, ані товщини вістря наших сумлінь… Усе забудеться, наші нащадки цінитимуть тільки готівку, капітал, а на золоті окалини нема.

Невже ж це так?.. Тільки продукт — єдиний вимір корисного? А спосіб його добування ніколи не стане окремою вартістю — лише тому, що це субстанція нереальна, ні в чому не втілена, ніде не зафіксована, що це тільки властивість творця, а не сам продукт?

Прихований талант рівнозначний бездарності, сказав Монтень. Так… Але коли талант не дозволяє його власникові порушувати закони своєї совісті, й через те він не став продуцентом, — невже і цей талант рівнозначний бездарності, зовсім безвартісний на людських торжищах?

Ні, мені таки не слід іти на з’їзд. Ворушити давнє, зважувати колишні вчинки друга, зводити рахунки сумлінь — тепер коли кожен необачний чи зумисний, спороджений страхом або ж придуманою завбачливістю його гріх давно вже викуплений працею, — не варто, не слід… І все ж — треба йти!

Гулак зняв окуляри, протер скельця, надів, різко відштовхнувся рукою від дерева й рішуче попрошкував до воріт.

Зійшов вуличкою на Хлібну площу, де продавали зерно, й подався нею до Головінського проспекту. Мимохіть звернув увагу на шкапу, запряжену в порожню гарбу, що стояла на краю площі неподалік розлогої чинари. Іншого разу поминув би — коней на Хлібній площі багато, та вразило, що ця стара шкапа, чекаючи господаря, який, певно, запивав добрий виторг десь у винному погребі, надто покірно стоїть на палючому сонці — поряд з тінню. Шкапа була нещасна, на загривку ятрилися рани від шлеї, мухи роями обліпили брижі, пили сукровицю, роз’їдали струпи, а очі шкапини дивилися на світ тупо–спокійно, зовсім байдуже; покірна волі господаря, який залишив її саме тут, поруч з чинарою, але не під нею, вона була ніби щаслива, що може збороти ці муки заради хазяїна, і не мала жодного заміру рушити з місця, щоби полегшити свою долю.

"Господи, — подумав Микола Іванович, сповільнивши ходу, — чи ж то не про такий ідеал сліпої покори, карикатуру на здоровий глузд мріяв один сентиментальний історик, прославляючи посадженого на палю холопа, котрий, без злослів’я конаючи, благословить царя? І як зухвало підвели історика його нащадки, лишаючи сліпу покору хіба що шкапі як пам’ятникові німотності, — вони, бачте, нині вбили царя! Царя доброго, гуманного, який визволив селян від рабства і від землі, який замкнув народові уста Валуєвським та Емським указами, оголосив свободу друку і ув’язнив Чернишевського. І — вбили!"

Гулак згадав вузлувате дерево у дворі і з жалем поглянув на стражденную шкапу, на мить зупинившись біля неї. Та тут же сполохався своїх власних думок і сквапно подався геть — він колись пророкав смерть царям від рук народу, а тепер стережеться й згадувати про це, хоч життя, проте, саме, без нього, почало здійснювати його колишні ідеї, за які він і досі терпить кару.

А таки вбили… І тут, у Тифлісі, розгромили ремісники дім міського голови Вартанова, і застрайкували робітники Тифліського арсеналу, текстильної фабрики Мірзоєва і механічної майстерні Зейцера… Боже правий, і безнадійний злодій–кінто Гіві взявся за ремесло, щоб бути між тими, які громлять і страйкують!

Затихни, Миколо Івановичу, ти ж дав собі обітницю мовчання…

Гулак звернув ліворуч, минув будиночок Ахвердових, в якому гостював 1837 року юний корнет Нижегородського драгунського полку Михайло Лермонтов, висланий під кулі горців за крамольного вірша, — у перській чалмі, в чосі з відкидними рукавами, високочолий, з сумними очима поет, рокований до смерті у двадцять сім років.

А мене засуджено у двадцять п’ять…

Микола Іванович вийшов на Головінський проспект. Нове місто заступили сади Геретубані, крони яких пространомлювали хрести церков і шпиль Воронцовського палацу; у глибині проспекту виднівся фасад Тифліської класичної гімназії. Два вартові біля входу до Воронцовського палацу стояли виструнчившись, скупим кивком голови дозволяючи гостям з'їзду заходити до середини; йдучи коридором, Гулак мимохідь глянув у дзеркальну залу, заставлену кріслами по обидва боки довгого стола, і подався до східців, що вели на галерею. Короткозорий, він наштовхнувся на когось, попросив вибачення, але чоловік не вступився з дороги — Микола Іванович упізнав Михайла Володимировича Горяєва, колегу по гімназії, викладача російської словесності.

— Ні, ні, ваше місце в залі, — Горяєв обняв Гулака за спину. — Мені, молодшому, можна й на галерею, а ваше місце там. Гаразд, гаразд, я знаю ваші принципи, а тому підемо разом і сядемо на видноті — якщо не поруч, то хоч на поштивій відстані від графа Уварова. Ви це заслужили хоча б як довголітній член Археологічного товариства.

Микола Іванович любив Горяєва, хоч завжди його бентежили експансивність і невтримний темперамент молодшого на двадцять років колеги — копіткого, ретельного дослідника творчості Пушкіна і Лермонтова; весь час він побоювався за колегу, який уже накликав на себе неприємності, домагаючись у попечителя навчального округу впровадження викладання грузинської мови в Тифліській гімназії.

Гулак не опирався, бо знав, що Горяєва не переконаєш і не переговориш. Вони зайшли до дзеркальної зали й сіли у другому від стола ряді.

Микола Іванович розглядав дзеркальні стіни з ажурними орнаментами, синьо–червоні вітражі, кришталевий міхраб[9] під галереєю, три люстри з примхливими підсвічниками у вигляді чаш і драконів — еклектика у східному стилі була пристойною, покійний намісник Кавказу Михайло Семенович Воронцов мав смак. Не застав його у Тифлісі, а жаль: Гулак наслухався про нього різного. Воронцов

буцімто славився не тільки своїми палацами, а й простотою та людяністю. Ходили легенди, що він захищав місцеві звичаї, був доступний і уважний до підлеглих, приймав навіть у цьому палаці як шанованого гостя Хаджі–Мурата, хоча, як відомо, не завагався дати наказ продірявити кулями гордого наїба Аварії, коли той став вередувати князівськими милостями. Ще б пак: хто прагне ласки державця, той хай не обурюється на особливості його гостинних засад…

Делегати з’їзду заповнювали залу, походжали, у кулуарах перекочувався характерний з’їздівський гул, врешті учасники зайняли місця. За кафедру вийшов Олексій Сергійович Уваров, шанований учений, засновник Російського археологічного товариства, ініціатор Московського, Київського, Петербурзького, Казанського і нинішнього, Тифліського, археологічних з’їздів. Він щиро подякував августійшому наміснику Кавказу великому князеві Михайлові Миколайовичу, який, від’їжджаючи в справах до Петербурга, запропонував для засідань з’їзду і поселення делегатів намісницький палац і відпустив для потреб форуму п’ятнадцять тисяч карбованців.

Граф Уваров оголосив з’їзд відкритим.

Оркестр на бічній галереї заграв "Боже, царя храни". Гулак стояв і вдивлявся в обличчя делегатів — де ж Костомаров? Але не знаходив, не впізнавав. Оркестр випрошував у Бога життя й здоров’я новому імператорові Олександрові III, і знову, супроти волі, добиралася до свідомості Гулака крамольна думка про царів, яких за його життя змінилося аж три, а імперія стоїть міцною скелею, і в ній не змінилося нічого — видно, молитву–гімн радо приймає Господь і, не щадячи владик, ревно оберігає владическую субстанцію.

Граф Уваров представляв керівників відділів з’їзду. Підіймалися і кланялися делегатам голова відділу первісних пам’яток професор Іловайський, автор "Розвідки про початок Русі"; професор Пурцеладзе — голова відділу пам’яток мистецтва; дослідник "Слова о полку Ігоревім" професор Міллер — голова відділу язичницьких пам’яток; професор

Антонович — голова відділу письменства і мови, і, нарешті, — керівник відділу історії та етнографії Микола Іванович Костомаров, автор майже трьохсот історичних та літературних праць.

У залі пролунали оплески.

Гулак упізнав. Чемно вітав зібрання дідок у маленьких, золотом оправлених окулярах, за якими глибоко в орбітах ховалися відсутні, ніби незрячі очі. Запалі щоки розтягували тонкі уста у зніяковілу усмішку, ріденьке довге волосся ледь закривало великі вуха, тільки чорний піджак висів на зсутулених плечах, як колись, і скособочений оксамитовий метелик жмакав комір сорочки.

Так, це був він. Гулак опустив голову, бо побачив, як під скельцями окулярів колишнього друга раптом ніби розширилися зіниці. Костомаров якусь мить не зводив з Гулака погляду, а потім його очі знову згасли — не впізнав, та й узагалі чи міг він сподіватися на таку зустріч із старим вигнанцем тут, у Тифлісі?

Горяєв весь час позирав на Гулака — він помітив його неспокій і стурбованість. Обличчя Миколи Івановича, помережане червоними прожилками, від чого завжди здавалося рум’яним, було тепер жовтувато–бліде.

Граф Уваров інформував про роботу відділів з’їзду, про виїзд делегатів на один день до старої столиці Грузії Мцхети, де сам провадив розкопки, обмовився щодо прощального обіду в перській залі намісництва, а в Миколи Івановича в найглибшій закутині серця забриніла улюблена Тарасова пісня, яку часто наспівувала Тереза: "Ой три шляхи широкії докупи зійшлися, на чужину з України брати розійшлися..." Розійшлися, розійшлися побратими по чужинах, а три шляхи широкії терном заросли...

І згадалася Гулакові коляда 1847 року в його київській квартирі. Це був останній вечір, проведений на Україні, після Різдва він виїхав до Петербурга і вже більше не повертався…

Тарас був тоді веселий, цілий вечір колядував, походжаючи по кімнаті. І звідки він знав таку силу–силенну поганських щедрівок! Наречена Костомарова юна Аліна Крагельська закохано дивилася на Шевченка, схиливши голову. Можливо, вони теж більше не побачили одне одного після березневого арешту, — подумав тепер Гулак, і давня болюча образа на Костомарова танула, наче віск… Миколі Івановичу згадалося осяяне, вродливе обличчя своєї Терези, і він подумав про домашній затишок, якого Костомаров, можливо, й не має…

Шевченко тоді не переставав колядувати, йому підтягували Навроцький і Білозерський, а найкраще Олексій Петров, який ходив услід за Тарасом, ревно намагаючись брати другим голосом у тон; він не фальшував, мав голос чистий, а все–таки це запобігання перед поетом видавалося надто штучним. Хоча — хто не вважав за честь бути поруч з Шевченком, адже й він, Гулак, радів з того, що після Різдва поїде разом з Тарасом до Борзни, а звідти вже сам — до Петербурга.

Потім усе товариство побачилося востаннє…

Ні, не треба, не треба про це… Цікаво, що сталося з Крагельською, то ж така була любов!.. А може, ждала? Підійти, розпитати, згадати тільки добре, воно ж було і є, а все інше відкинути, забути.

Гулак підвів погляд і враз пошкодував — ще не був готовий до цієї зустрічі. Професор Костомаров потирав хустинкою скельця окулярів, натужно, ніби крізь туман придивляючись до Гулака.

Треба вийти, зібратися з думками, до такої зустрічі слід наструнити душу, не дай Боже почати все з докорів, задавнених рахунків…

Було пізно. Подивована усмішка розтягнула вузькі уста Костомарова і відбилася — така ж сама — на обличчі Гулака; оголосили перерву, Микола Іванович стиснув лікоть Горяєву, мовляв, я уже йду… Відчув: зараз станеться щось непоправне. З–перед очей зникли розмріяні, натхненні колядою друзі й обличчя красуні Аліни зникло, залишилися тільки вони обидва, але не тут — у кабінеті Дубельта.

Худе, відтінене світлими вусами, поране зморшками обличчя керуючого Третім відділом імператорської канцелярії набрякає люттю, він кричить на зламаного страхом, пригніченого Костомарова: "Повторіть, повторіть усе, що ви говорили про Гулака! Бо пожалкуєте, о, як пожалкуєте!" І Костомаров, опустивши очі, повторив…

Гулак подибав до виходу, та наздогнало його хрипке: "Миколо!", і він зупинився.

Горяєв аж тепер пов’язав кінці: та це ж вони обидва колись — Господи!.. Він підбіг до Гулака і взяв його під руку.

— Ви не впізнали професора Костомарова?

Микола Іванович стояв незворушний, холодно дивився на другого Миколу Івановича, який наближався до нього з розпростертими для обіймів руками — підходив і ніяковів, погляд Гулака відштовхував його, він сповільнював крок і врешті зупинився. Гулак простягнув йому руку, суворо глянув, уклонився і без жодного слова вийшов з дзеркальної зали, залишивши розгубленого Костомарова і прикро враженого цією сценою Горяєва.

— Колись Бог нас розсудить з тобою, Миколо… — сказав по хвилі Костомаров, дивлячись у той бік, куди подався Гулак.

— На Божому суді потрібні будуть свідки, — почув тихо мовлене збоку. Повернув голову до незнайомого.

— З ким маю честь? — спитав.

— Старший викладач Тифліської гімназії Горяєв, професоре.

— Свідки, кажете?.. Можливо, будете свідчити і ви…

— Якщо спотребиться… Тільки не забувайте, що один свідок — це звинувачувач або оборонець, а багато — то вже совість.

— Я не боюся і тисячі, колего, — зітхнув Костомаров. — Сумління свого не приховував ніколи. Яке вже є…

Михайло Володимирович Горяєв

Я з доброї, власної волі живу на Кавказі. Не висланий. А втім, як — з доброї? 1861 року (я тоді закінчував Петербурзький університет) розпочиналися славнозвісні студентські бунти, ви їх повинні пам’ятати, пане Костомаров, здається, тоді вже працювали професором історії в університеті… Та що це я таке кажу — "здається"?.. Вас вносили студенти на руках в аудиторію… Вам неприємно, що я про це згадую? Розумію, розумію, знамениті люди завжди скромні… Більше не буду. Та й, зрештою, ваших лекцій я, на жаль, не слухав…

Так от… Я теж приєднався до страйкарів, проте не був серед завзятих — одне слово, вабила романтика волі. Мені потім видали диплом, та залишатися у Петербурзі стало небезпечно. Нишпірки з Третього відділу винюшковували всіх замішаних у бунті, і я разом із студентами–грузинами, які квапно поверталися додому, щоб не потрапити до Петропавловської фортеці (Ніколо Ніколадзе, теперішній редактор газети "Обзор", таки відсидів кілька місяців у котромусь із равелінів), разом із славними нині Акакієм Церетелі та Іллею Чавчавадзе виїхав до Тифліса.

Мене, знаєте, завжди дивує парадокс: Грузія стала місцем заслання та вигнання для росіян і малоросів, а Росія й Україна — для грузинів. Теплий Сибір і холодний Сибір. Хитра підступність царів: розпорошувати демократичні сили, нейтралізувати їх віддаленістю, усамітненістю, відірваністю від національного кореня, змішанням, вавілонським стовпотворенням… А вийшло щось зовсім протилежне: згуртування цих сил, братання, консолідація. Україна дала Грузії Давида Гурамішвілі, Росія підготувала для грузинської просвітницької діяльності Церетелі й Чавчавадзе, художника Майсурадзе і журналіста Ніколадзе; царевич–вигнанець Теймураз Багратіоні став у Петербурзі першим грузинським академіком, який урятував для Грузії "Картліс цховреба"[10], Москва прихистила царя — літератора Вахтанга VI і письменника–мудреця Сулхана Орбеліані, а Кавказ став невичерпним джерелом поезії для Пушкіна, Грибоєдова і Одоевського, та й Лермонтов по–синівськи полюбив цей чужий край. Правда — парадокс? Позитивний!

Що ж до Гулака… Ви його минуле, мабуть, добре знаєте, але того, що він опиниться в "теплому Сибіру", видно, і в гадці не мали.

Отож — про нього…

Хто не знає Миколи Івановича зблизька, той вважає, що він дивак: ходить кумедно, наче путом сплутаний; повертаючись з гімназії додому Головінським проспектом, ні з ким не вітається і не відповідає на вітання, неговіркий, замкнутий, відлюдькуватий. І, звичайно, не вважають його диваком ті, які знають, що дрібний крочок — наслідок ревматизму, набутого на кам’яній долівці каземату, а може, й звичка: адже простір кам’яної келії не дозволяв ходити сягнисто, то й відвик; що зір утратив у шліссельбурзькій тюрмі — там вивчав математику й фізику, інших книг не давали; а те, що замкнутий, найкраще пояснить грузинська приказка: кого змія вкусила, той шнура боїться.

Ви так реагуєте, професоре, наче ця примовка стосується вас… А втім, кого з нас змія не кусала! Проте я повинен вам сказати, що в Гулака цей страх показний… ну, не вмисне показний, а щось на зразок

панцира черепахи, в який вона ховає голову, але не перестає рухатись у давно обраному напрямку. Адже ідеї кириломефодіївців, це ви знаєте краще за мене, були передусім просвітительські, а потім уже революційні, і Микола Іванович ні на мить не переставав працювати в річищі ідей створеного ним колись братства. Ви тільки подумайте: після пермського заслання він змінив аж п’ять місць учительської праці. Йому ніде не давали засиджуватися: "штраф", накладений на нього в 1847 році, не витертий з формулярного списку його справи й донині, і хоч сьогодні він має звання заслуженого вчителя з платнею тисяча п’ятсот карбованців на рік, усе ж куратор Кавказького навчального округу не задовольнив прохання дирекції нашої гімназії присудити Гулакові бодай найнижчу вчительську нагороду — орден св. Володимира четвертого ступеня. Кажуть, можновладці не можуть забути Гулакові його поведінки на слідстві. Та в цьому ви краще обізнані… Хіба ні? Ну, я думав…

Та ось про його просвітницьку діяльність. Його гнали з місця на місце, а він не скорявся — покаянного листа не написав. У Одеському ліцеї викладав географію і математику, у Керченському інституті шляхетних дівчат — історію і російську мову, в Ставропольській гімназії — фізику, в Кутаїсі — космографію, у Тифліській класичній гімназії — математику, фізику, грецьку й латинську мови.

Вас дивує широта його знань? Вона всіх дивує, хоча ми до цього й звикли. Не завжди можуть звикнути гімназисти: надмірна насиченість його уроків вимагає від учнів посиленої праці, а учні, як завжди, різні. Працьовиті обожнюють його, а лінтюхи не люблять — тож іноді Микола Іванович заходить у конфлікт з аудиторією. Знаючи його малоросійське походження, урвителі із задніх парт затягують грецьку азбуку — альфа–бета–гама–дельта… піросігма–тау — на мотив пісні "І лід тріщить"… Він тоді мало не плаче від образи, приречено повторює своє словечко "следовательно" ("следовательно, я должен уйти, следовательно, я в вас ошибся") і виходить з будинку гімназії, дріботить униз проспектом або ж до Верійського узвозу — на берег Кури. Урвителі розбігаються по домівках, та більшість учнів наздоганяє свого улюбленого учителя,

обступає, зупиняє, він відмахується від них, мов од мух, врешті мовить своє примирливе "следовательно, продолжим занятие" і, якщо відійшов недалеко від гімназії, — повертається, а коли задалеко (йому важко ходити), то всідаються усі в сквері Верійського чи Олександрійського саду і Гулак продовжує урок.

Щодо його знань... Микола Іванович, подібно до Арістотеля, оволодів, мабуть, усіма науками. Занадто? Можливо... Але послухайте. Два чи три роки тому подає Гулак рапорт куратору навчального округу Яновському про дозвіл читати під час посту публічні лекції у приміщенні "Тифліського гуртка" — отут, на Головінському проспекті. І додає тематичний список: про метеорити і спектральний аналіз, про землетруси й північне сяйво, про роль живих організмів у природі, про систему Канта і Лапласа і німецький епос "Пісня про Нібелунгів", про Шопенгауера й Монтеня... А до того так невинно: про дарвінізм, християнство і бюхнеризм.

Куратор звернувся до директора гімназії — чи, бува, його вчитель не маньяк. Желіховський категорично розвіяв сумніви куратора: Гулак енциклопедист, тоді Яновський дав дозвіл, заборонивши, однак, три останні теми. Про дарвінізм — само собою, про християнство — теж, незважаючи на те, що лектор має репутацію людини віруючої: щоб чогось там не наплутав... Довго думав куратор, про якого Бюхнера хоче прочитати лекцію учений: драматург Георг у драмі "Смерть Дантона" закликав до революції, філософ Фрідріх знаний як ворог соціалізму, але ж він не надто побожно трактує релігію. І вирішив: краще не треба чіпати тих німців.

Якби ви бачили, скільки люду сходиться на лекції Гулака! Знання для суспільства! Хіба це не висока мета, хіба це не революційна діяльність? Бачу, ви погоджуєтеся зі мною...

А ще... Він же видав чотири роки тому математичну працю, в якій розвиває найскладніші, зовсім нові в науці і досі ще не прийняті вченим світом теорії Лобачевського — "Дослід геометрії в чотирьох вимірах". І

коли подумати, що ця людина — і політик, і юрист, і літератор, і лінгвіст, і економіст, і математик, то можна уявити, кого втратив його народ і все людство… що міг би він зробити за інших умов! Ах Стефенсони, ах Уати, ах Лейбніци, ах Лапласи! А вони не сиділи в Шліссельбургу, як Гулак, і не повисли на шибениці, як Кибальчич!..

Кажуть… Микола Іванович про це вперто не хоче говорити. Кажуть, що, коли він приїхав з Кутаїсі в Тифліс, його хотів пограбувати якийсь злодюга. Помітив, напевне: кволий, підсліпуватий, необізнаний з містом, а одягнений пристойно — отже, багатий. Такі чутки прийшли з Мейдану: нібито грабіжник наставив до борлака ножа, наказав скинути сюртук, повивертав кишені, а Гулак щось сказав йому по–грузинськи. І сталося диво: злодій ридма заплакав при ньому…

Та я не про грабіжника хотів розповісти вам, а про суто грузинські зацікавлення Миколи Івановича. Грузинську мову, якою так приголомшив нещасного кінто, культуру, історію, літературу, Гулак почав вивчати ще в Кутаїсі, а на сьогодні він знає усе це досконало.

Якось у нас зайшла мова про Лермонтова, творчість якого Микола Іванович любить і знає, і я, між іншим, повідомив, що Михайло Юрійович на Кавказі почав вивчати татарську мову, зацікавився грузинською. Та не встиг… Гулак відказав: "Людина, яка приїхала на нове місце, не конче має одягнути шапку, яку там носять, але обов’язково повинна пізнати народ тієї країни, його мову, культуру, висоти й глибини психології". Це його принцип… І ще любить цитувати слова з одного вірша Шевченка, хоч своєю колишньою дружбою з великим поетом ніколи не хизується: "Нехай і так, не наша мати, а довелося поважати…" Я теж так думаю.

Жаль тільки… хоча вважаю, що він просто змінив тактику. Ні, ні, я не вірю, що Гулак зламався, проте так думають наші шістдесятники — "тергдалеулі". Вам не знайомий цей термін? У перекладі з грузинської — "ті, що випили води з Тереку", тобто перейшли межу Кавказу, деякі ще й училися в Петербурзі. Невтішної думки про Гулака нині Церетелі і

Чавчавадзе. Вони знали особисто Шевченка і від найближчого його товариша чекали більшого, аніж популярні наукові лекції. Та й справді, колишній організатор Кирило–Мефодіївського братства повинен би… Ось ви… Що, ви не належали? Ну, вибачте, не буду більше про це, але, сказати правду, не розумію вашої нинішньої позиції…

Звичайно, від Гулака можна було чекати більшого, ніж двох друкованих математичних праць (він ще в Одесі видав французькою мовою невелику брошуру "Про трансцедентні рівняння") та кількох статей у газетах "Обзор" і "Кавказ" про гарячий лід, підземні телеграфні лінії, саліцилову кислоту, хоч і в них є чималий сенс — практичні господарські поради для грузинів. Приміром, після його статті саліцилову кислоту почали застосовувати у виробництві вина.

Та цього, звісно, мало. Але якось я дізнався від Ніколо Ніколадзе — в його "Обзоре" Гулак друкує свої інформації — ось що.

Після закриття "Современника" Некрасов очолив "Отечественные записки" — тоді ж бо з ним розірвав взаємини відомий публіцист Максим Антонович. Бачу, ви його знаєте. Ніколадзе запросив Антоновича кореспондувати до "Тифлисского вестника". І Антонович у полемічному запалі рубонув з плеча, виступивши проти образливої для народів Кавказу статті Данила Мордовцева "Апатия юга", і сам, не розуміючи добре предмета, пророк кавказьким народам загибель мов і культур. Можливо, ви стежили за пресою: Ніколадзе вельми тактовно, але категорично відповів Антоновичу, і той потім у цій самій газеті попросив вибачення.

А коли велася ця дискусія (це було чотири роки тому), Гулак признався Ніколадзе, що стоїть на боці "тергдалеулі" і на знак протесту проти випаду Антоновича пише два фундаментальні дослідження про Грузію і грузинські племена та про "Витязя в тигровій шкурі" Руставелі. Дай йому Боже завершити цю працю. То був би перший голос слов’янського вченого, поданий за грузинську культуру.

Я втомив вас? Вибачте… Та вже й дзвонять, просять до зали.

Вересень, 1881, Тифліс. День

Гулак сидів на лавочці під розлогою старою липою у Воронцовському саду, що тягся від намісницького палацу аж до підніжжя Мтацмінди. Почувши дзвоник, механічно підвівся, та тут же згадав, що він не в гімназії і що це не сигнал на урок, сів знову — заходити до зали не мав бажання. І взагалі — навіщо прийшов сюди? Не було б цієї зустрічі — не зробив би такого нерозважного вчинку…

Було тяжко на душі, і прикро, і соромно. Треба вертатися додому, впасти на постіль і плакати в самотині…

З липи раз у раз падали жовті листки і нишкли при землі, відходячи назавжди з життя — як секунди часу. І пропадуть ті листки, переміняться, стануть чимось іншим; і дерева, і птахи, і люди умруть. Тільки час відходить, та не вмирає і завжди існує таким, яким був, і все незмінно існує в його пам’яті — усе, що було, і твоє життя теж. Тільки зумій себе там знайти…

Обважніла зеленню київська весна 1846 року. Внизу — густі дніпровські луги, кручі облиті молоком білого яблуневого цвіту, Андріївська церква потягнулась маківками в блакить і принишкла від бентеги за свою власну красу, мов наречена у шлюбних шатах, а вони втрьох ідуть понад кручами в бік Печерської лаври: юрист, чиновник канцелярії київського губернатора, елегантний, підтягнутий в окулярах — Микола Гулак; довговолосий, кострубатий і костолиций ад’юнкт–професор Київського університету Микола Костомаров і Тарас Шевченко — у довгому сірому сурдуті з оксамитовим коміром, безвусий, з бакенбардами, грацiйний і веселий.

Це було після того, як Костомаров виголосив в університеті габілітаційну лекцію, про яку заговорило все студентство. На той час із

Седнева до Києва приїхав Шевченко, і Костомаров запросив прославленого поета до себе в гості до квартири на Хрещатику.

"Він забуває, що єсть людиною, — із захопленням й побожним страхом розповідав Костомаров Гулакові про ніч, проведену разом з Шевченком у тихому, заступленому деревами будинку біля Бессарабки. — Його поезія відважна до зухвалості, його муза роздирає завісу народного життя, і треба мати добрі очі, щоб не осліпнути від раптового світла правди! Я впав на коліна, коли він пішов, і молився Богові за нього... Це пророк!"

Тоді Гулак уперше звірився другові, що він давно, ще навчаючись у Дерптському університеті, виносив ідею заснувати на Україні таємну революційну корпорацію. "Таємну корпорацію, революційну?! — жахнувся Костомаров. — А про наслідки ти подумав?" — "Подумав, — відказав спокійно Гулак, — але хіба заснував би "Молоду Італію" Мадзіні, якби боявся наслідків? Народи будяться, і нам пора. А тепер, коли з’явився у нас із своїм словом Шевченко, ми можемо розпочати, маємо, нарешті, речника". — "Треба порадитися з Тарасом, — мовив Костомаров. — Я теж, Миколо, давно думаю про потребу створення слов’янського братства, тільки не слід квапитися з конспіраціями, бо ж задушать у зародку".

Травневого ранку вони удвох зайшли до будинку міщанина Житницького на Козячому болоті, де замешкав Тарас, і запросили його прогулятися на дніпровських кручах.

— Просвітницької діяльності замало, братове, — мовив Гулак затим, як Костомаров виклав свою позицію. Позаду в піднебессі сяяли хрести Андріївської церкви, наче благословляли трьох неофітів на велике подвижництво. — Просвітництво — це справа студентських гуртків, подібних до нашої "Київської молоди", до якої ми з Миколою належимо. Рідна мова, література, старовина, фольклор, освічений поміщик — це, звичайно, дещо, але далеко не все, братове. У Дерпті польські студенти готуються до збройного повстання проти царя... А хіба погас у

Петербурзі російський революційний дух після Сенатської площі? Усім слов’янам треба стати спільно. — Він очікувально поглядав на стурбоване, пойняте тривогою обличчя Костомарова. Шевченко ішов попереду, ніби й не вслухаючись у розмови, які точилися вельми часто.

— Єднатися з поляками для збройної боротьби? — підвів нарешті голову Костомаров, у очах його тінилися нерозуміння і подив. — Ні, брате. Надто довго ми тузалися з ляхами… Не вірю я в ту єдність.

Шевченко зупинився, повернувся, проникливо глянув на Костомарова.

— А ти хотів би будувати новий дім слов’янськими руками, — сказав, — і щоби поляки про це не знали? То з ким же в чортового батька будуватимеш, як не з сусідами?

— Ти забув, Тарасе, скільки між ляхами й українцями пролито крові.

— Говори з ним — запалювався Шевченко. — Бились, доки було за що. А тепер і їх, і нас одна царська рука по голівці гладить. Пора вже й схаменутися.

— Усе залежить від згоди й охоти поляків. Я вже сказав — єдиний наш рятунок у слов’янській федерації. Ти, напевне, маєш рацію, ляхи — теж слов’яни…

— Ну ось, ти — за слов’янський союз, — мовив Тарас. — І я теж. Складемо статут, програму, присягу. А під яке берло станемо?

— Я гадаю… Спочатку варто зібрати всіх слов’ян до одного товариства, хай розговоряться про свої потреби. І тільки згодом братися за діло, щоби під одним православним царем і в одній православній вірі всім єднатися. То де вже тут місце полякам, католикам? Ні, ні…

— От тобі, бабо, й весілля! — спересердя ударив руками об поли сурдута Шевченко. — Ти, Миколо, хочеш, бачу, всіх слов’ян до попової хати навернути, най тобі біс. — І пішов швидко, не оглядаючись.

Гулак і Костомаров наздогнали його неподалік Лаври. Далі йшли поволі, мовчки.

— Ні, не так, Миколо, — заговорив нарешті Гулак. — Не під православним царем, а зовсім без нього. Республіка! А вона не пощадить ні вінценосця, ні його сатрапів…

— Воістину, — мовив Тарас.

Спускалися кручею до Лаври і біля входу в Близькі печери наткнулися на жебраків, що сиділи лахмітною купою обіч кам’яних східців. Забачивши трьох панів, жебраки завовтузилися, зачелготали й покотилися один поперед другого, виставляючи обрубки, рани, виразки і влаштовуючись — хто на верхніх східках, хто на середніх, решта — в самому низу. Був якийсь дивний порядок у цьому злагодженому розсіданні, аіби кожному давно було приписано, де можна жебрати: кому першому дозволено схопити за полу подавача, кому — друга ласка, а хто й зовсім облизня схопить.

Друзі зупинилися зачудовані. Жебрак, котрий всівся на найвищій сходинці — червонопикий і мордатий, у кучмі, — одною рукою тримав нагайку, а іншу владно розчепірив перед панами, благаючи милостині тонюсіньким голоском. Втім зненацька порядок порушився на найнижчій сходинці: якийсь злидень, скоцюрбившись, заплазував на череві, мов черв’як, угору, його тусали, штовхали, але він чіплявся руками за каміння, скиглив і вперто дряпався далі. Червонопикий жебрак з нагайкою помітив улізливця, схопився на ноги, які тільки–но виставляв у виразках, напоказ, і, брудно лаючись, аж пика зовсім озвіріла, розмахнувся і оперіщив злидня нагайкою, бив його жорстоко, поки той не сповз униз.

— Ти чому його б’єш? — кинувся до жебрака Тарас.

— А це не твоє, пане, діло, — ошкірився до нього жебрак. — У вас свої порядки, а в нас свої… — І тут же запищав тоненьким голоском: — Пода–а–йте Христа ра–а–ди!

— Недовго, недовго вже тобі знущатися над нами, — почулося жалісливе внизу. — Ось на Маковія оберемо іншого отамана, і ти будеш сидіти тут, де я…

Друзі повернулися й подались до дзвіниці, прикро вражені побаченим.

— І тут нерівність, і тут деспотизм, — промовив Гулак. — Та все–таки переобирають отамана, а в нас цар доживотний… А ти ще мрієш, Миколо, про справедливий царський скіпетр…

— Усе — від глибокої тюрми аж до високого престолу — міняти треба на новий лад, — рік Тарас. — Усе суспільство.

…Злітало з липи, вигойдуючись у повітрі, пожовкле листя. Гулак замислено спостерігав цю форму руху часу. Дрібна деталь — а злагоджено, продумано, наче стоїть ось тут, за липою, і всюди — в кожній точці всесвіту — Майстер Часу і Простору, який володіє Рухом і має силу й право повертати його напрямки. Повільний падолист уже не навіював Гулакові думок про швидкоплинність життя, а навпаки — про його тривалість. Тільки що згадане перемістилося з минулого в сучасну площину й зажило поряд із нинішнім днем, немов жодної перерви не було. І взагалі немає "було", "буде", існує тільки "є" — як ця стара липа, що струшує з себе крихітні миті життя, а його в запасі дуже багато, і після перепочинку треба ще не раз зацвісти медоносним цвітом — дерево ж не відмерло.

Гнітючий стан, який сьогодні з самого досвітку і дотепер вповзав у душу, мов їдкий дим з погарища, розвіювався; згадка про колишнє, зовсім недалеке, пробила густу повсть осамітнення, як свіжі протяги, дим щез, і полегшено зітхнув Гулак — він ще дужий і не повинен, не має права насильно ділити своє життя на колишнє і нинішнє, воно єдине в нього — від стиглої весни на дніпровських кручах до майбутньої зими над Курою, і день сьогоднішній з першим променем сонця із Махати і цим падолистом ліг у один вимір із днем вчорашнім, тож обминати його не треба, та й обминути неможливо.

Микола Іванович підвівся, поправив окуляри, приглянувся в затінок липи, де мав би стояти у смокінгу й циліндрі з магічною паличкою в руці — інакшого уява змалювати не могла — всесильний Майстер Часу й Простору, а таки є, є та вища сила — Бог, гармонія, природа, називайте як хочете, але вона є!..

Гулак подався до палацу. Дзеркальна зала була порожня. Наслуховував, чи не чутно якихось голосів. Йому тепер нізащо не хотілося йти звідси; Микола Іванович злякався, що з’їзд перемістився раптом в інше приміщення, якого не знайде, і обірветься та слаба нитка, котра нині пов’язала його із світом, в якому він жив колись і повинен жити й далі, щоб не замурувати себе до решти в мушлю відчуження і бездіяльності.

За мить він отерп від страху, що все це йому наснилося, приверзлося і він надалі залишиться на самоті із своєю нікому не потрібною обітницею мовчання, за яку ігнорують його "тергдалеулі" і німо докоряє Тереза.

Люди щось роблять, працюють, борються, живуть, протестують, а я заховався у гординю своєї чесності і тільки нею вимірюю всі людські цінності, протиставивши себе всім тим, які не вистраждали того, що я. А чи маю на це підстави, чи мав нині моральне право відштовхнути від себе людину, на працях якої виростуть покоління, усвідомлять свою

нову вартісність на його рації і помилках? Хто спостерігає інших у бою, той не воює…

До Миколи Івановича підійшов розпорядник з’їзду.

— На який відділ ви записалися, пане?

— Мені все одно…

— Тоді заходьте в перську залу, он навпроти.

Гулак тихо прочинив двері: у маленькій ошатній залі, обвішаній перськими килимами, сиділо в кріслах зовсім мало людей. За кафедрою стояв моложавий ще чоловік, він говорив тихо, ніби скрадливо; Микола Іванович сів у останньому ряді і намагався вловити суть мовленого. Він упізнав доповідача — це був професор Міллер, голова відділу язичницьких і класичних пам’яток, його представляв граф Уваров на загальному засіданні. Гулак був знайомий з працею молодого вченого "Погляд на "Слово о полку Ігоревім"" — кваліфікованою розвідкою, з постулатами якої, проте, категорично не погоджувався. Компаративізм, започаткований Гердером і розроблений у Росії петербурзьким професором Веселовським, лозунг загальносвітової літератури із свого доброго начала перетворювався в працях багатьох учених у механічну теорію запозичень, яка останнім часом хлинула в літературознавство, заперечуючи самобутність національних епосів, вона добиралася і до оригінальних творів. Микола Іванович упритул зіткнувся з нею, вивчаючи творчість Шота Руставелі: ця теорія допускала перське, індійське чи бозна–яке походження поеми — тільки не суто грузинське.

Професор Міллер тлумачив генеалогію міфічного героя грузинських легенд — Амірана. На його погляд, і це запозичення. Аякже — "дастьбі, колись будем і по–своєму глаголать, як німець покаже та до того історію нашу нам розкаже…" Ну, не треба злостивитись на німецьке походження ученого, не треба… Але щось у тому є, Шевченко мав

рацію. Я з німцями, зіткнувся у Дерпті — з їх погордливим ставленням до всього, що не німецьке… Вони, ті шваби, втікають подалі від рідного диму, який їм виїв очі й легені, і на просторах Росії розвивають свій ґешефт, залишаючись платонічними німецькими патріотами; вони називають свої поселення іменами Вільгельма і Бісмарка, але до Німеччини їх і буком не виженеш. А тому їх сердить прив’язаність слов’янина до своєї землі, за яку він — разом з житом–пшеницею, солов’ями, кайданами і нагайкою — завжди готовий віддати життя. У невиліковній заздрості чужака німчик прагне підрубати коріння, щоби слов’янин позбувся тієї великої над ним переваги — справжньої любові до землі–матері і проголосив гасло мандрівного шлунка: ubi bene, ibi patria[11]. Ще й ставить себе за приклад: станеш багатий, як я, але випий кров з брата; займеш вигідне становище — підстав братові ногу; увійдеш у довір’я власть імущих — продай брата… Та цього замало. Чужаки розплоджують учених, які перетворюють інтернаціональні теорії в космополітичні, хоча б оцю — запозичення. У самісінький корінь, у серце, в душу заповзають. У тебе нічого нема свого, тобі тільки так здається, тебе дурять, щоб ти любив свою біду, а воно ж — здавалось би, найсвітліше, у що ти вірив, — чуже. То покинь його, як покинули ми, піди по світу пройдою, сядь вошею на чужому тілі й пий чужу кров і люби платонічно свій далекий край, співай його пісні, святкуй його свята, але не віддавай за нього життя, бо він того не вартий… Можливо, я несправедливий до вас, професоре, але в цьому таки щось є.

Амірана з грузинської легенди, борця за свободу свого народу завойовники прикували ланцюгами до каменя. Собака, вірний друг страждальця, розгризає їх, і коли ланки розпадаються, з’являються ковалі й кують нові кайдани. Усе це, мовляв, ремінісценції із древнього міфа, який греки запозичили в Азії й принесли на Кавказ. Браво, професоре… А можливо, цей міф спустився до людства з гір Кавказу — найстражденнішого клаптика планети. І пізніше прийшов на Україну. Бо ж немарно у двох цих краях два великі нинішні поети звернулися до образу Прометея–Амірана — Шевченко і Церетелі! Немарно! Виросли український і грузинський Прометеї не на позиченому, а на своєму власному національному горі!

Гнів добирався до серця Гулака, оздоровлював, зцілював, і ставав він тепер достоту таким, яким був тоді, коли Тарас читав свій "Кавказ".

…Костомаров, Гулак і Шевченко поверталися з Лаври мовчки. Коли дійшли до Кадетської вулиці, Гулак запросив побратимів до себе на квартиру. Тоді ц е сталося, був покладений початок. Потім — уже в присутності двоюрідного брата Миколи Івановича студента Олександра Навроцького — Шевченко читав свій "Кавказ".

Коли розійшлися, господар, протоієрей Андріївської церкви Завадський, вигулькнув із своєї кімнати, довго й підозріливо придивлявся до Гулака, врешті мовив:

— Сходитеся, стихи почитуєте, співаєте, базікаєте казна–що… А в острог хто за вас сяде — я, милєйший?

— Ні, я, ваше преподобіє, — вимовив уголос Гулак, озирнувся, та ніхто його слів у залі не почув — усі уважно дослуховувалися до сентенцій професора Міллера.

І в цю мить, саме в цю, коли у спогади увійшов Завадський зі своїм попередженням, Гулак зрозумів, що повинен, мусить зустрітися з Костомаровим і разом з ним заново пережити весь цей — великий чи малий — проміжок часу: від менту застережливої репліки протоієрея аж до сьогодні, щоб кожен з них мав можливість не тільки вислуховувати, а й бути вислуханим, щоби спільними зусиллями могли зміряти нинішню вартість своїх колишніх вчинків. Ніколи двоє людей не трактують одну й ту саму річ однаково, та й одна людина дивиться по–різному на неї в різний час.

Давно те було, а нинішній день поставив перед нами кардинальні питання, і ми мусимо на них відповісти. От хоча б: Бог є чи його нема? А якщо нема, то хто його місце повинен заступити: надлюдина Раскольников чи покірний Альоша Карамазов, анархіст Прудон чи

соціаліст Маркс, революціонер Гарібальді чи конформіст Ламартін, непримиренний Шевченко чи поміркований Костомаров? Це треба збагнути нині — коли статуї почали вимірювати без цоколів, коли валять старих богів із п’єдесталів і вбивають живих вінценосців. Хіба я можу сам бути суддею чиїхось вчинків тоді, коли окремі вчинки перестали бути рушіями суспільного життя, коли цим рушієм стає загальний чин, якому ми сьогодні тільки почали придумувати ймення!

Гулак вийшов із зали, спитав швейцара, де засідає відділ історії та етнографії. Швейцар показав на дзеркальну залу, куди тільки–но почали заходити.

Протоієрей Андріївської церкви Завадський

"Блажен муж, іже не йде на раду нечестивих", — прошепотів Завадський, зачинивши двері. Його вразив розумний і холоднуватий полиск очей квартиранта, заступлених скельцями окулярів, які, здавалося, він чіпляє на носа тільки для того, щоб відгородити свою душу від чужих поглядів, а в тій душі — Господи, будь милостивий до мене, грішного, — за заслоною неприступності, зверхності, холоду — ціле пекло пристрастей і, бачить Бог, не плотських, а духовних. Такі не зважують вартості свого життя, не дорожать ним, не знають страху й вагання, вони посвячують своє тіло й сумління мамоні крамольних похотей без вагань і сумнівів.

За роки служби душпастирем і сповідником Завадський встиг пізнати душі прерізних типів: благочестивих мужів, фальшивих добродійників, юродивих волоцюг, зневірених боговідступників, знедолених стражденців, спокушених багатством чревоугодників, марнославних владолюбців, проноз, варнаків і таких–от найнебезпечніших — осінених диявольською спокусою бунтарства — протестантів, хоч всі ті грішники стикалися з однією правдою — міцністю Богом даного муру держави і вдарялися об той мур головами, розбиваючи їх на друзки, і, пізнаючи власну немічність, оплакували тоді марність своїх пристрастей у запізнілому каятті. Благочестивий муж

залишався самотнім серед неблагочестивої більшості, фальшивець рано чи пізно ловився на фальші, боговідступник пізнавав правду Господню, чревоугодник на старості постився, марнославні опізнавали марницю й тлін сущого, пройду піднімали на глузи, варнака таврували, а бунтаря, закованого, але нескореного, гнали етапом у Сибір.

Тільки юродиві та жебраки завжди лишалися угодними Богу та владі — тож думав Завадський у ті миті, коли надто гамірно ставало в кімнаті канцеляриста київського губернатора — Миколи Гулака: хто ж він сам такий, преподобний протоієрей — юродивий чи жебрак, якщо йому так мирно живеться у цьому суєтному світі. Оскільки ж не зазнав він злигоднів і розум мав не затьмарений, то доходив думки, що цей спокій здобув в особливому порозумінні з Господом: не так уже покладався на нього, щоб загубити власний глузд, та не дуже й на власні сили сподівався, щоб не рахуватися з Богом. Ходив у своєму житті середньою доріжкою — не надто вузькою, аби не терло в боки, і не такою широкою, аби не заблудився, — ходив між примарним блиском багатства та влади і чорною тванню убожества й безнадії.

Протоієрееві жаль стало цього високочолого юнака з мудрими й холодними очима, закритими блискучими скельцями, бачив–бо преподобний, що хлопець наповратився йти не серединкою, а долати високі пороги, тому спіткнеться й не минути йому за життя геєни огненної.

То поклав собі запросити Гулака на обід і вітцівським словом урозумити його, щоб звернув із небезпечної стезі.

Та розмови не вийшло. Коли протоієрей провів непіддатливого напутньому слову квартиранта й холодно з ним попрощався, застукав у двері незнайомий чоловік. Був він молодий, зовсім ще юний, проте обличчя, ніби попелом припорошене, не випромінювало ні енергії, ані молодечої життєздатності; сіруватий, наче вимоклий, хирлявий і зсутулений, у благенькому сіряку незнайомець назвав себе Олексієм Петровим — студентом прав.

Завадський подумав, що ця кволість, блідість і тужлива покірність — наслідок хронічного недоїдання, і йому стало шкода хлопця. Залишивши гостя біля порога, подався до комода, щоб дістати з шухляди кілька карбованців. Студент, видно, вмить зрозумів намір священика: відречені од світу цього, запаволочені смутком і безнадією очі пожвавилися, ніби зраділи, побачивши край у безвиході, та попелясте обличчя залив ураз рожевий рум’янець сорому, студент відступив крок назад і тихо, ніби по–змовницьки, проказав:

— Я не старцюю, ваше преподобіє… Ось зароблю, дасть Бог, якийсь гріш репетиторством і заплачу… Ви не сумнівайтесь, я не обманець…

— Чого ж ви хочете, милєйший?

— Та ось… Від вашого диякона я випадково дізнався, шо ви здаєте студентам кімнати і є ще одна вільна. Чи не будете такі ласкаві прийняти мене на квартиру?

Завадський підступив ближче до Петрова, пильно вивчаючи його обличчя. Скромний, тихий, не те що холоднозорий, впертий квартирант, з яким тільки–но закінчив довгу й безплідну розмову за обідом. Високо занісся той, поміркованість страхопудством назвав. Саме це й додавало протоієрееві охоти допомогти смиренному прохачеві, який, Бог дасть, згоряючи у праці невсипущій, підніметься над марнославною гординею Гулака. Авжеж, у самотнє дерево завше блискавка б’є…

— Хто ти і звідки і де досі мешкав? — спитав Завадський по–батьківськи м’яко.

Петров не зразу відповів. М’явся, хрускотів пальцями, переступав з ноги на ногу, а коли священик посадив його у крісло, сказав нарешті:

— Мені дев’ятнадцять років, два з них вже студіюю. А закінчив Курську гімназію… Мешкав у свого дядька на Подолі — професора

математики Подгурського, а коли з батьком оце трапилося… дядько не захотів, щоб я мешкав у нього…

— Що з батьком трапилося?

— Він… Він був жандармом, квартальним… І, розумієте, спився. Звісно — розжалували, а дядько побоявся за свою шкуру. Та батька вже немає, цієї зими знайшли задубілого під муром, ну, а мати… мати жде, коли єдиний син стане на ноги і сплатить їй борги за своє… народження.

Протоієрей сидів навпроти Петрова, його погляд то холоднів, то теплів, у мозок шпигнуло слово "жандарм", та потім серце сокрушилося, коли син згадав про борги матері. Борги, борги! І Гулак говорив про них. Кожен по–своєму їх трактує, і в кожного вони є… А чи він, протоієрей, сплатив свої, адже набралося їх за життя чимало!

Завадський був людиною добросердою, він добре знав, що "дающему воздастся" — як не на землі, то на небесі, співчутливо глянув на знедоленого студента — чей же не пішов у своїй безвиході красти, грабувати, обманювати, а вчитися! — і мовчки завів його в коридорчик.

Відчинив двері до манюсінької кімнати, що була поряд із Гулаковою, показав на столик, вузьке залізне ліжко, застелене рядниною:

— Милості прошу…

Коли сказати щиру правду, Гулак під час розмови на обіді підкорив мене своїм розумом, обізнаністю в науках світських і богословських, і я, бесідуючи з ним, пожалкував, що не вивчився він на душпастиря. Скільки надії засвітив би в серцях віруючих, скільки добра й віри посіяв би в їхній душі! Хотілось би наповратати його на шлях істинний, благословляючи по–батьківськи словами книжними: "Нехай ця любов і правда тебе не покине, запиши їх на таблиці серця свого".

Та зрозумів я, що готує він себе не для мирного діла, а вітер бунтарства хоче сіяти і пожне бурю, яка приб’є його до землі, мов град достиглий колос, і зерна доброти не стануть хлібом і не проростуть навіть зеленим сходом — зітліють не дозрівши. І тоді затамована злість та супротив добралися до серця мого: ось звідки йдуть усі нещастя нашого люду, зануреного в темряву і безпросвіття. Народ не має вчителів! Один губиться, не можучи вирватися з довічного кріпацького ярма, інший на радощах, що не єсть підневільним рабом, пропиває свій розум, а ще інший, не пропивши, а просвітивши його науками, завчасу й дарма віддає його на плаху. А народ, що зрідка і в муках великих народжує своїх водатирів, так і не може діждатися їх науки і нидіє і погибає у тьмі кромішній без просвітку і без надії.

Тому–то серце моє прихилилося до скромного студента, який день і ніч просиджував за книгами, не водив компанії, як Гулак, і не пив, як ті, що приходили до нього в гості, не виспівував, не декламував віршиків, а гриз науку, щоб віддати її тим, які послали його в світ. Блажен–бо той, хто вміє здобувати мудрість і знання.

А втім, Гулак і його компанія, здалось мені, не заходили далі стихів і співанок, бо якби щось не теє, то вже давно біля моїх вікон хоча б раз та промайнув формений кашкет околоточного, — то я трохи заспокоївся, однак колишня злість не полишала мене: на якого, прости Господи, біса здобуваєте ви ту мудрість і знання — щоб пропивати їх, проспівувати?

Я таки зацікавився, хто вони. Гулак сам про себе розповів, то про нього не допитувався. Олександр Навроцький, його двоюрідний брат, — породистий красень, як на мій погляд, міг бути небезпечний хіба що для недосвідчених панянок, а не для держави; учився він на філософському факультеті в університеті, а мешкав у одній кімнаті з Гулаком. Часто заглядав сюди Микола Костомаров, іноді по кілька днів не виходив з квартири; цей був родом з Воронезької губернії, син кріпачки й поміщика–богохульника, за що й убили його селяни; закінчив Харківський університет, а в Київському отримав посаду професора історії; на вдачу спокійний, скромний, дуже неуважливий. І ще якісь

навідувалися. Та найбільшу нехіть і навіть небезпеку відчував до отого гострослівного пііта Шевченка, перед яким мало не на коліна падали його товариші. Здався він мені надміру гордовитим. Бачив я одного разу, як обступили його студенти в Ботанічному саду, вірші його читали, плескали в долоні, вигукували, наче він геній, якого ще рідна земля не знала. А він — викуплений кріпак. Я, боронь Боже, ніколи не був прихильником нашого ганебного рабовласництва, але все–таки: хіба ж від землі дається людині така сила духу, шляхетність? Не вірив у неї. Та дуже скоро довелося мені змінити свою думку: дістав якось "Кобзаря" і всю ніч проплакав над його божественною поезією… А тоді ще дужче розсердився: тож ці обидва урвителі, Гулак і Шевченко, з такими талантами і умами люди, свою зірку в чарці втоплять або себе й усе чесне товариство підведуть під острог…

А Олексій Петров, водно, нидів за книгами і, видко, далі недоїдав, бо був ще більш, ніж раніше, вимоклий та блідий.

На Великдень 1846 року у Гулака зібралася велика компанія, моя домівка аж дзвеніла гаївками — як уже не виспівували! Дзенькали келихи, лунав сміх, а я думав собі: пропивайте, пропивайте свій розум, вас уже ніщо не врятує, а мій Альоша, якого ви й знати не хочете, ще покаже вам дулю. Ви згорите в хмільному чаду, а він стане адвокатом, який захищатиме знедолених, і дяка йому буде від людей, а вам ганьба. Жаль мені стало вимученого хлопця… Однак признаюся, що супроти волі зродилося й дивне бажання, щоб і він прилучився до тієї компанії, спізнав пристрасті, радощі, сльози, якими живуть урвителі, але його не кликали, і я запросив Петрова до себе на свячене яйце.

Приглянувся до нього: Альоша нітрохи не змінився — ніби засушив себе в своїй сіросте й покірності долі, тільки очі неспокійно бігали, уникаючи мого погляду. Мені здалося, що він ображений ігноруванням сусідів мало не до плачу.

— Сину мій, — почав я розмову, коли перший шматок шинки пішов навздогінці за чаркою калганівки в моє горло, — святкуймо не у квасі

злоби та лукавства, а в опрісноках чистоти і правди. Бо сказано: їжа нас не виставляє перед Богом — ми не кращі, коли їмо, ані гірші, коли не їмо…

Звісно, я молов непотрібне, не пасувало воно до настрою мого гостя, який в’яло жував половинку крутого яйця, ніби страждав од переситу або ж хворий мав шлунок. До чарки він і не торкався, і я, вельми повздержливий до оковитої, міг би це зарахувати до чеснот Альоші, та якось воно, навпаки, ніби відштовхнуло мене од нього: пияк — мерзота, а от непитущий чомусь викликає недовір’я — чому не п’є, хворий чи вичікує, поки сп’яніє товариш по чарці?.. Я показав на повний келих, підморгнув гостеві, та він мого заохочення й не помітив, весь час дослухався до веселого великоднього гомону за стіною і спитав урешті:

— Хто вони?

Дотепер мені здавалося, що я все знаю про своїх квартирантів та їх гостей, однак це запитання було надто пряме, оголене, гостре, мов на допиті, і я не відразу здобувся на відповідь. А й справді — хто вони?

Спершу згадав розмову з Гулаком під час обіду. Він тоді сидів навпроти мене за столом. Поправляв окуляри, наче боявся, щоб вони не впали з його короткого носа, був уважний і прямо дивився в очі. Спокій, віра, сила і розважна мудрість спливали з глибин того погляду, він смакував токайське вино, прихвалюючи його, і ставав щораз балакучіший, доступніший.

Я міг був сказати Петрову, щоб задовольнити його цікавість, що Микола Гулак, наприклад, внук генерального обозного Війська запорозького, син освіченого поміщика Золотоніського повіту Полтавської губернії; учив його домашній учитель естонець Лінденберг, який забрав здібного до гуманітарних наук хлопця з собою у Дерпт і помістив спочатку в пансіон професора Раупаха, а потім на юридичний

факультет Дерптського університету, який Гулак закінчив 1844 року, отримавши юридичне звання високої градації.

Зрештою, я так і сказав Петрову, та бачив з виразу його обличчя, що це не та відповідь, якої він чекав. Я говорив щось про колег Гулака, та про них знав мало, до того ж Альоша байдуже сприймав цю мою інформацію, його цікавив лише квартирант: хто він? Я й не дивувався: адже обидва вони юристи, а Дерптський університет мав тоді високу славу. Мені довелося самому пити калганівку, гість рішуче відмовився, і язик мені розв’язався, мов циганська пуга. Петров слухав вельми уважно, і це додавало охоти до розмови.

Що я виповів йому про Гулака? Що приїхав він до Києва і поступив на службу в Тимчасову археографічну комісію для розгляду історичних актів при канцелярії київського губернатора Бібікова. Перекладає літопис Самуїла Величка. Готує для публікації розвідку про юридичний побут поморських слов’ян. Чому саме обрав таку тему? А тут нічого дивного: у Дерпті йому довелося зустрітися із зневажливим ставленням німців до слов’ян, яких вони ототожнюють з рабами. І ось питання германізації слов’ян між Віслою і Одером наштовхнуло його вивчати історію усього слов’янства, а особливо, як він сам висловився, — українського народу і його ролі серед слов’ян. Листується з чеським ученим Вячеславом Ганкою, який посилає йому архівні матеріали з історії рабів, невільників, холопів.

Я побачив, як пожвавилось сумирне обличчя Петрова, з нього спливли сірість і втома, моя відповідь почала задовольняти його; я подумав собі, що він теж схильний до протестантства, і вирішив стримати його можливий запал. Для застороги переказав йому кілька думок Гулака, які він висловив у розмові зі мною. Це думки небезпечні; крамольні, вони ні до чого доброго не доведуть, з ними одна дорога — в острог або в кабак. І нехай Альоша не бере собі подібного до голови — щоб принести користь своєму народові, треба йти середньою стезею.

Які саме думки?.. У дискусії з Гулаком я вдався до Святого Письма і зацитував вірш з послання апостола Павла до римлян:

"Любов не поривається до гніву, мій сину, вона все терпить".

А він мені одповів словами того ж Павла:

"Не прилагожуйтесь до віку сього, а обновляйте ум ваш. Гонять нас, та ми не покинуті, повалені, та не погублені, карані, та не повбивані. Що сіється у немочі, устає в силі".

Признаюся, мені сподобалося, що мій співрозмовник знає Святе Писання, і я налаштувався до богословського диспуту:

"Але сійте, підперезавшись смиренністю і одягнувшись у панцир праведності".

А він:

"Глядіть, щоб новий день, мов злодій, не застав вас без оружжя".

Олексій не відводив од мене збудженого і пильного погляду — таким я ще його не бачив. Попиваючи хмільний трунок, і, вдоволений, що мій гість уважно мене слухає, я й далі пригадував уголос ту розмову.

"А може, ви ще вірите в доброго царя? — перейшов Гулак до світської теми. — Ваше преподобіє, отямтеся! Згадайте олександрівських днів прекрасне начало: лібералізм, визволення Європи від Наполеона і — аракчеєвщина. А в літературі — "свобода друку", яка довела до того, що, за словами Пушкіна, уся письменницька творчість стала рукописною! То повірте тоді і в самозванців, які й донині ходять по Сибіру під іменем Костянтина Павловича, обіцяючи визволити Росію від кривавого Миколи!"

Отак і сказав — і я отетерів.

"Ви граєтесь із смертю, милєйший", — застеріг я.

"Кому не вистачає мужності витримати смерть, той не має мужності витримати й життя", — відказав мені Гулак.

— Ми холодно розійшлися, — закінчив я свою розповідь Петрову, який вельми уважно мене слухав. — Ти хочеш знати, Альошо, хто вони… Сам поцікався — ану ж якесь велике діло задумали, — бовкнув я, зовсім сп’янівши. — А ти залишишся збоку…

— Яке діло? — спалахнули очі в Петрова.

— Ну… філософське, господарське, державне… — почав я викручуватися. Тож треба: дам спонуку цьому бідному хлопцеві і пропаде ще й він. — А втім, не йди до них. Держи свій посуд у святості й честі, то й користь якусь принесеш люду…

— Ваше преподобіє, — підвівся Петров, і я побачив у його очах відчайну рішучість на якийсь вчинок. — А крамола — гріх?

Це запитання спантеличило мене, воно знову було надто гостре й оголене, мов на допиті, перед такою прямотою все мистецтво риторики пропадає, і ти мусиш відповідати однозначно: так або ні. Щось у душі моїй перевернулося, я з острахом глянув на Петрова і в цю мить не побачив на його обличчі ні сірості, ні втоми, ні впокореності — переді мною стояв мій слідчий і суддя.

— Гріх, — відказав я коротко.

Того великоднього вечора, на понеділок, розбудив мене серед ночі якийсь свердлячий скрип. Я довго наслуховував, звідки він долинає. Здавалося — з кімнати Петрова. Що він там робить? Майструє? У

великодню ніч? Небавом все стихло, і я заснув, подумавши, що в моєму старому будинку завелися миші. Але з понеділка на вівторок мене знову розбудив той самий дивний звук. Ні, то не миші, вирішив я. Але хто — грабіжники? Я встав з ліжка і, босий, поволеньки почовгав у сіни. Свердлячий скрип в кімнаті Петрова ніби враз ущух. Я рвучко відчинив двері: за порогом було темно, мій квартирант спав, глибоко дихаючи. І я подумав, що старію, коли мені вже починає всіляке причуватися.

Рівно за рік потому закінчилася гучна справа Кирило–Мефодіївського братства. Миколу Гулака засудили до тривалого ув’язнення. Шевченка заслали в солдати. За інших не знаю. Та інакше, якщо подумати тверезо, і не могло бути.

Одне не міг я зрозуміти: чому Альошу Петрова після тієї всієї церегелії, як мені стало відомо, узяли на службу до Третього відділу в Петербурзі?

Довго, довго розмислював я над цим дивним фактом. Аж нарешті мені згадався свердлячий скрип у великодні ночі. Я зайшов до кімнати, у якій мешкав Петров, оглянув уважно підлогу, стелю і чомусь зупинив погляд на образі Миколи–Чудотворця. Неймовірна підозра враз зморозила мою душу. Я зняв образ із цвяха і побачив свердлом проколупану діру в стіні до кімнати Гулака.

Все мені стало зрозуміло, і я заплакав. І плачу й досі. Бо це ж я винуватець недолі тих, які хотіли нести світло народові.

Блажен муж, котрому не полічить Господь гріха… Але такого?!

Кінто Гіві

Микола Іванович кивнув Гіві рукою і подріботів чимдуж із Мейдану, здивувавши цим немало колишнього кінто, який знову став карачохелі: старий–бо завжди затримувався біля Гіві надовго.

Спершись на паличку, Гулак дивився на Куру, що, обігнувши високий і стрімкий Авлабар, протинала замаєну садами Ортачальську ущелину, кваплячись на привілля азербайджанських рівнин; вдивлявся з тугою і якимсь зачудуванням, наче дивно йому було, що отут зупинилася його дорога, закінчилися мандрівки, а далі простилається незнайомий для нього світ — чужий, нехристиянський, напрочуд цікавий і неповторний, з тисячолітньою філософією, поезією, культурою. Дивився й мовчав.

Отак завше поряд сидів Гіві, плечистий і присадкуватий кахетинець, трішки захмелений вином, курив люльку і теж вдивлявся у високу Авлабарську гору за Курою, обліплену житлами, мов ластів’ячими гніздами, і думав про щось своє, зовсім інше, ніж Микола Іванович, бо й були вони різні, інакші і єднала їх у хвилини зустрічі хіба що подібність доль: Гулак утратив батьківщину на чужині, кінто Гіві позбувся її дома. А коли той випивав чарку, то говорив багато і невтримно. А Микола Іванович слухав, лиш зрідка вставляючи своє слово, проте більше мовчав, бо ж не збирався наставляти на добро кінто, марна річ. Слухав і ніби зазирав у світ, якого не видно із стін гімназії, з–під склепінь храму Сіоні, з–за кафедри у приміщенні "Тифліського гуртка".

Гіві провів поглядом професора, який попетлював поміж стосами краму та городини і хутко зник у шашличному їдкому димі та гаморі Мейдану, — і знову зацюкав молотком, набиваючи на копилі підметку до чобота. Поруч дрібно дзенькав клевчиком по мусянжевій тарілці карбувальник Захарія, вибиваючи на ній дарчий напис "Привэт с Тыфлиса"; до нього стояла чималенька черга приїжджих, які прибували щодня до екзотичного міста над Курою тисячами — чи не з усього світу, і кожен хотів привезти додому пам’ятку. Захарія виконував свою роботу швидко і вправно, ціну в клієнтів заправляв — "скільки не жаль", але й решти не давав, а коли хтось домагався, то з холоднокровним спокоєм повертав гроші, а тарілку з викарбуваним написом дарував так, примовляючи: "Візьми для дочки–красуні від історикоса Захарії", і брався за іншу, незважаючи на клієнтів, — хто б там не стояв: у багатому одязі чи в простому, старий чи молодий, усі для нього були рівні — князь,

граф, письменник, професор, купець, арістав[12], азнаурі[13]; у довгій черзі до карбувальника всяке стояло, бо світ великий, а Тифліс один.

Захарія відклав молоток і спитав Гіві:

— Що це за дивак приходить до тебе майже кожен Божий день?

— Професор, — коротко відказав Гіві.

— Професор? — здивувався Захарія. — А–а, зрозумів! — Він повертів пальцем біля скроні.

— Ні, Захаріє. Справжній професор, розумний.

— Вах, не плети дурниць, кацо. Чого б це до тебе, волоцюги, приходив нормальний професор?

— А тому, Захаріє, що мені ніщо так легко не вдається, як бути добрим другом…

— Де ж ти з ним побратався? — уже по–справжньому зацікавився карбувальник.

— Он там, — показав Гіві на передмістя Авлабар, що спиналося по стрімкій кручі до гори Махати.

— Там?! — присвиснув Захарія. — Почекай, згадав: я ж з ним теж зустрічався в Авлабарі…

У кінці вересня 1867 року на ім’я директора Кутаїської гімназії прийшов наказ від куратора Кавказького навчального округу: учителя фізики й космографії Миколу Івановича Гулака перевести на посаду викладача математики в Тифліську класичну гімназію.

Звістка приголомшила Гулака: за сімнадцять років поневірянь його вперше запрошували на роботу. Це здавалося неймовірним! Хто оцінив його педагогічний хист? Хто згадав, що в нього є сякі–такі знання? Хто змилостивився над сорокап’ятилітнім вигнанцем, якому лише за настійним клопотанням пермського губернатора Клушина дано було врешті скупу волю жити в будь–якому кутку імперії, крім України, Петербурга й Москви?

Тифліс! Духовний центр "теплого Сибіру"! Колиска Ніколозо Бараташвілі, який, подібно до Лермонтова, не дожив і до тридцяти, але став найславетнішим поетом Грузії. Колиска Орбеліані, Ериставі і молодих Чавчавадзе й Церетелі!

Микола Іванович мріяв про Тифліс, і далі цього міста мрії не сягали, та й Тифліс, зрештою, був для нього недосяжний. Вечорами він переходив кутаїським ланцюговим мостом через Ріон на шлях, який веде до Мамісонського перевалу — цим шляхом між стрімкими кручами обабіч ріки можна дійти… Та ні — за горами гори, он білосніжними вершинами сліпить очі Кавказький хребет — неприступний і ворожий… Він вертав назад, заспокоєний безнадією, примирений з долею — чей живуть тут люди і люблять свою землю, глянь, як вросли, вчепилися в крутосхили, наче в них на ногах по шість пальців, збирають кукурудзу над проваллями, Ріоном сплавляють ліс умільці–плотарі, з навколишніх поселень їдуть гарби з грушками, яблуками, горіхами, персиками на кутаїський базар — полюби й ти цей край, іншого не матимеш. Тому мрії не сягали далі Тифліса.

І нарешті сталося. Втіха була незмірна, та разом з нею прокрадався до серця туск, бо ж знав Гулак, що Тифліс стане останнім його притулком, далі він уже не вирветься нікуди: там він надолужить або не надолужить втрачене, там заново проголосить своє ім’я або віддасть його забуттю, там сплатить борги або помре в борговій тюрмі, там і проживе до кінця днів своїх. І через це крізь спалахи втіхи, крізь радісне передчуття затишку, справжньої корисної праці, спокою ліз у душу тривожний смуток, і на дні її не осідало навіть піщинки надії.

Директор Кутаїської гімназії спитав Гулака тоном, у якому прочувались шанобливість і заздрість, улесливість і неприязнь:

— Які у вас зв’язки з начальником головного управління Кавказького намісництва Клушиним?

— Клушиним?! — сторопів Гулак. — Але ж він у Пермі…

— Був у Пермі… А–а, розумію, це ваш давній знайомий! Отож він і клопотав за вас…

Крізь сімнадцятилітню товщу років, мов філіграń на гербовому папері, просвітилася згадка про перші дні невільної волі після темного й вогкого шліссельбурзького каземату. Клушин… І дотепер старий чиновник не забув про нього? Невже під службовим мундиром, обвішаним орденами й хрестами, б’ється звичайне людське серце?

Гулак квапно збирався в дорогу, щоб не втратити щасливої миті. А коли навпроти його під’їзду стояв уже запряжений четвірнею диліжанс і подорожня тривога вкралася в свідомість: а де ж він там знайде притулок хоча б на першу ніч, — згадалось, що в чужому Тифлісі, в передмісті Сейдабаді, поряд з Авлабаром, живе людина, яку він знає особисто… власне кажучи, не знає — розмовляв з нею тільки раз у кутаїському трактирі…

Диліжанс зупинився в Чугуреті на лівому боці Кури. Микола Іванович спитав дорогу до Авлабару.

Авлабар, Авлабар! Хто не бував у цьому передмісті Тифліса, той не знає, що обліплене мушлями жител узвишшя над Курою, таке подібне до весільного деревця, обвішаного бубликами й калачами, любо спостерігати з Чугуретської улоговини: ніби одним зодчим створена ступінчата піраміда, увінчана на вершині вірменською базилікою, манить тебе майнути догори плоскими дахами, мов по східцях, але ти йдеш і

пропадаєш навіки в сутінковому лабіринті, бо кожна вулиця — то окремий тунель і свій світ, з якого розбігаються у всі боки, наче сполохані миші з гнізда, завулки, а з них — ще вужчі стежечки між високими, аж до неба, дувалами, і всюди тобі кортить зазирнути, бо на Ціскарі красуються барвисті мануфактурні крамнички, на Амазькій золото–мусянжево сяють карбовані вироби грузинських майстрів, на Гурджанській славний Аветік торгує гарячим хінкалі[14], на Ечміадзинській просто неба духанщики розливають вино, і сидять під запорошеними чинарами з рогами в руках горді карачохелі, біля яких снують замизкані кінто, а в Махатському тупику… І все тобі хочеться побачити, і ти петляєш вулицями, провулками й стежками, сподіваючись–таки допасти до вірменської базиліки, та це тобі не вдається, ти вже не знаєш, з якого закутка вийшов, а в який зайшов, тебе починає діймати страх, ідеш уже навмання і, поблукавши добру годину, вибігаєш мокрий від поту й сірий від пилюки просто на Аветіка, в якого нещодавно їв хінкалі, і почуваєшся приблизно так, як людина, що вирвалася з тенет і може починати життя спочатку. Тоді вже йдеш прямо, сторожко розглядаєшся і з подивом дедалі краще усвідомлюєш, що жодної заплутаності тут немає, що вулиці ведуть вгору, а провулки і стежки — то ніби меридіани цього світу, що тупик є тупиком і не треба туди заходити, хіба що до знайомого в гості, що головна вулиця веде тебе впевнено до мети вгору, і ти вже бачиш суворі контури вірменської базиліки, від якої рукою подати до поросłої соснами піднебесної Махати, що стоїть сторожем над людським муравлищем і щоранку ощасливлює сонцем мешканців Старого міста. Авлабар!

Миколі Івановичу не було потреби спинатися аж до базиліки, щоб звідти допасти по Мехетського моста, до нього можна було дійти по набережній Кури, але йому показали на гору — ось Авлабар, і він рушив, щоби згори глянути на дивне місто, яке з усіх боків обступали хребти, горби, узвишшя, пропускаючи, мов крізь митницю чужинецького купця, повноводу Куру, названу Мтквері на час її перебування в Грузії, осягнути зором усе дивне городище, подібного до якого немає у всьому світі, в котрому йому доведеться доживати віку.

Він ступав, розслабившись і прибравши байдужого вигляду, щоб не засвідчувати кожному прохожому свою чужинність, у руці тримав легкий саквояж з туалетним причандаллям і Біблією, з котрою не розлучався усе життя, — бібліотеку, яка їздить за ним з міста в місто, привезе аж тоді, коли влаштується, грошей у кишені було зовсім мало — заощадження перекаже через банк.

Микола Іванович занурився у авлабарський лабіринт, немов у хащі. Хоч спершу пригнобила тіснява вулиць, хоч з лиця геть зник незалежний вигляд, хоч до нього уважно придивлялися перехожі, проте в кожного другого він читав приязну готовність підказати, допомогти, провести — це додавало відваги. Проте вирішив добутися сам. Біля входу в духан, з якого несло густим запахом доброго вина, стояв духанщик у яскравому халаті і ласкавим жестом запрошував гостя на пугар кахетинського, Гулак вина не пив — чемно вклонився й проминув. Зупинився біля мангала, де смажилися шашлики, відчув молодий голод. Хазяїн подав йому туго нанизаний пахучим м’ясом шампур, на столик поставив пугар з водою; краєм ока Микола Іванович помітив, що за ним спостерігає плечистий горбоносий парубійко у кашкеті, ситцевій сорочці й сатинових шароварах. Дивного в цьому нічого не було, нова людина в обжитих місцях завжди привертає до себе увагу; Гулак підніс пугар до уст, але хазяїн спинив — вода не для пиття, а для рук; парубійко зверхньо всміхнувся.

Авлабар! Такого ще не було, про це може засвідчити найстаріший батоні з передмістя, щоб чужак тут не заблудився, — сталося це і з Гулаком. Він зійшов убік з вулиці, де їв шашлик, — здавалося йому, що так швидше дійде до базиліки, і за хвилину закрутився, закрутився у вуличках, провулках і тупиках, хотів повернутися на знайоме місце, але цього зробити не вдалося; вузькі тунелі провадили його начебто вгору, а виявлялось, що спускається донизу; спочатку збентежився, потім розгубився, врешті пойняв його острах — і рушив уже навмання. Оглянувся на ходу: плечистий парубок тінню подавсь назирці. Гулакові стало моторошно.

Враз перед ним розступилася тіснява стін, його винесло на майданчик з припорошеними хирлявими платанами, під ними на лавочках сиділи статечні мужі в чорних чохах, обшитих позументом, у чорних шароварах, підперезані срібними поясами, у баранячих шапках і повагом пили з бичачих рогів вино.

Гулак привітався до них, спитав по–російськи:

— Скажіть, люди добрі, як мені потрапити до Сейдабаду?

Підвівся один, високий, із срібною люлькою в зубах, мовив суворо:

— Татарин?

— Ні, росіянин.

— То пощо тобі Сейдабад?

— Потрібно…

— Нема в Тифлісі Сейдабаду, це я кажу тобі, історикос Захарія.

— Як так — нема? — розгубився Гулак. — Мені відомо, там живе…

— Нема в Тифлісі Сейдабаду! Це я кажу тобі, карачохелі Захарія, який шість днів працює, щоб не пропустити сьомого дня. Нині сьомий день, випий, генацвале, — простягнув йому наповнений вином ріг. — Якщо хочеш бути щасливий один день — напийся, якщо хочеш бути щасливий один місяць — женися, якщо хочеш бути щасливий усе життя — то будь здоровий! Пий, генацвале, пощо тобі Сейдабад? Є Чугуреті, Харпухі, Нарікала, Гаретубані, Вера, є Авлабар. Нема в Тифлісі Сейдабаду!

Це вже було сказано грізно, крізь грайливий тон підпилого ремісника пробивалася ненависть.

— Нема татарів у Тифлісі, генацвале, запам’ятай собі назавше! Це сказав тобі історикос Захарія! — лунало за спиною в Гулака; він поквапився геть з майдану.

Знову втопився у тісних провулках, ішов навмання. Нараз спинив чийсь дотик до плеча. Озирнувся: за ним стояв парубійко в сатинових шароварах.

— Ходімо, кацо, — сказав. — Я проведу тебе в Сейдабад.

Спускалися донизу. Парубійко, помітив Гулак, намагався триматися позаду. Микола Іванович відчував якусь незручність і навіть острах, він хотів бачити обличчя супутника і сповільнював ходу. Зрештою, йому вже не потрібен був супровідник: авлабарський спуск пішов круто вниз, і очам відкрилася широка долина, протята голубою стрічкою ріки, на правому боці якої скупчилися будинки, височіли шпилі церков. Це був старий Тифліс, розкиданий гористим правобережжям Кури до спадистого хребта, вкритого густими садами, що вже бралися осінньою прозолоттю.

Гулак вирішив не допитуватися нині до Сейдабаду: після розмови з "історикосом" Захарією йому стало зрозуміло, що християнський Тифліс ще пам’ятає часи шаха Аббаса і не прощає невинним злочинів перського завойовника. Не слід йому ворушити злу пам’ять, потім знайде сам, не допитуючись. Але парубок не відставав, і Микола Іванович спробував його позбутися.

— Вертайся, хлопче, дякую, — сказав чемно. Парубок у засмальцьованому одязі проймав його темним поглядом. — Я нині не йтиму до Сейдабаду.

— А куди підеш?

— Допитаюся до гімназії.

— Ти що, вчитель?

— Професор…

Парубок вдарив руками об поли:

— То чому ж ти не сказав цього раніше? Захарія зовсім інакше розмовляв би з тобою, якби знав, що ти професор. Вах!

Раптом згори почулося тупотіння, хтось біг усе швидше, ніби наздоганяв їх. Оглянулися: повз них промчав щодуху, не розглядаючись довкола, якийсь хлопець, з його кишені випав згорточок. Гулак крикнув: "Зупинись!", але той зник у провулках.

— Гроші, — вражено зойкнув парубок, піднімаючи згорток. — Гроші… Ей, ти, вернись! — гукнув услід хлопчині, але за ним і слід здимів. — Де ж ти його тепер знайдеш? — розвів парубок руками. — Професоре, ти щасливий! На, діли ти!..

Усе сталося так зненацька, що Микола Іванович не міг би собі пояснити, чому взяв у супутника згорток, глянув: це був справжній сувій купюр, зв’язаний мотузком, дивився остовпіло на парубка, а той потягнув його в темний дворик.

Тієї ж миті в дворик убіг задиханий, спітнілий хлопець і кинувся до парубійка.

— Я гроші загубив! Гіві, віддай, ти йшов дорогою!

— Кацо, які гроші, можеш мене обшукати, — Гіві підняв угору руки.

Хлопець його облапав і тут же, ніби вперше, помітив Гулака.

— Ти взяв, ти! — закричав. — Ось вони! — Він вихопив згорток з руки Миколи Івановича, глянув, засичав: — А де решта? Де решта?!

Гулак аж тепер зрозумів, що потрапив до рук досвідчених грабіжників і він не зможе виправдатися перед людьми, якщо й збіжаться на його крик. Скинув піджак і подав його хлопцеві.

— Шукай, — прошепотів.

Хлопець спритно витягнув з внутрішньої кишені всі гроші, які там були, і миттю зник з дворика.

— Он які люди в нас водяться, — зітхнув скрушно Гіві, нахабно дивлячись у вічі Гулакові. — Ай–яй: що ти будеш тепер робити, професоре? Візьми полтиник, — простягнув йому монету.

Гулак підходив до Гіві поволі, його покинув страх, з гіркотою і жалем дивився на красеня у сатинових шароварах і ситцевій сорочці. Той відступив, наїжачився, у руці зблиснув кинджал.

— Кінто, кінто, — мовив Гулак спроквола по–грузинськи, — а був же ти колись гордим карачохелі. Та, видно, мама твою пуповину поховала на смітнику, а не біля церковної стіни, що ти став волоцюгою. Хіба для цього тебе мати народила?..

І звузились, зблякли нахабні очі кінто, тепер у нього був вигляд забіяки, який підвів руку, щоб ударити, і промахнувся. Гіві всього чекав від своєї жертви: навіть нападу, тільки не такої страшної для грузина образи, та ще й рідною мовою висловленої.

Міг би за неї вбити образника. Та слова професора вразили в саме серце давнім кривдним болем, він опустив кинджал на землю і заплакав.

Надвечір кінто Гіві привів Миколу Івановича в Сейдабад, допоміг віднайти потрібну адресу.

Тереза

У дверях скрадливо дзеленькнув дзвоник — хтось покрутив його впівоберта і ніби причаївся, затамувавши подих, потім ще раз — учвертьоберта.

Мої театральні колеги сигналили про свій прихід набагато сміливіше, зухваліше, і я зрозуміла, що за дверима стоїть хтось чужий. Причинила двері і не йняла віри: у коридорчику стояв той самий поважний пан в окулярах, на прізвище Гулак, з яким мені випало два роки тому пообідати в кутаїському трактирі — земляк з Полтавщини, гімназійний учитель Микола Іванович. Це було неймовірно: побачити його вдруге аж ніяк не сподівалася. Я ніколи ні з ким не бувала в тривалому зв’язку, тим наче — платонічному, владі мужчин не піддавалася — залишалась завжди в гордій жіночій самотності, щоб жити тільки для своєї Нани, яку народила ще в молодості, мандруючи в театральній трупі Млотковського з Києва через Одесу, Миколаїв — аж до Тифліса.

Мені не вірилося, що прийшов той, якому я за обідом висповідалася про все своє життя — нікому дотоді ще не сповідалася, — бо ж він був самотній, як і я, викликав у мене довір’я ще й тим, що назвав своїми друзями людей, на яких молився народ.

Я весь час пам’ятала ту випадкову зустріч. Тихе прохання Миколи Івановича піти з ним, осамотненим і зневіреним, завжди бриніло в моїх вухах, та хоч не раз брав жаль за ним, я раділа, що не зробила цього — ніколи не знаходила в собі дару доглядати невиліковно хворих.

І ось він: стоїть з опущеними руками перед моїм порогом, називає моє ім’я і не сміє ступити кроку вперед, і я подумала, що сама доля довіряє мені цю людину. Я широко відчинила двері.

Микола Іванович поклав саквояж на підлогу і, схлипнувши, обняв мене. Я вся сховалася в його обіймах, мені стало, як ніколи досі, добре й затишно, і я заново в житті відчула, як моє тіло — груди, лоно, — стало враз полохливим, тремтким, розслабленим солодкою млостю, ніби це мало статися уперше.

Потім я лежала на його руці й думала, що це могло відбутися між нами більше двадцяти років тому, в Києві, коли ми ходили поруч, мали спільних знайомих, а одне одного не знали. Спитала, про що він думає в цю мить.

— Холону від самого лиш припущення, — відказав Ніколо, не здіймаючи важкої голови з моїх грудей, — що якби того дня я не пішов на кутаїський базар купити якогось харчу — не зустрів би тебе ніколи…

То був справді випадок.

Колись для мешканців Кутаїсі театр не був ні новиною, ні особливою подією — шанувальники сценічної штуки мали можливість дивитися вистави грузинської драматичної трупи Георгія Еріставі та українського провінційного театру Григорія Яценка… Що ж, було і загуло, тепер на балаган збігалися!

Посеред базару на хисткому дощаному кону, що тримався на порожніх бочках від капусти, серед гамору, крику, реготу, свисту ми того дня, накостюмовані, під "малоросійщину" і крикливо розмальовані, бо цього вимагав базар, ставили "Москаля–чарівника" Котляревського, я грала Тетяну. На той час ми вже змирилися зі своїм існуванням. Театр Яценка, спроваджений колись із Ставрополя до Тифліса намісником Воронцовим, розпався і отак–о вмирав на балаганних сценах. Я пристала

була до нього під час гастролей Млотковського в Тифлісі — народила тоді Нану. Треба було якось жити, та й вірилося, що театр колись–таки підніметься, мене не полишала мрія — й донині її не позбулася — створити свою Наталку, свою Офелію, свою Амалію… Я ж могла, можу… Сам Щепкін, якого запрошував Млотковський на роль Чупруна в "Москалеві–чарівнику", хвалив мене!

Перед самим кінцем вистави я помітила зі сцени, як крізь натовп пробирається якийсь пан в окулярах, і мені на мить стало втішно, що не тільки базарна шантрапа втішається нашими муками — цей хоч зрозуміє нас. Пам’ятаю, я підтягнулася і навіть менше стала жестикулювати. Чоловік в окулярах стояв перед самою "рампою" до кінця вистави, обличчя в нього було сумне, бо й радіти знаючій людині, щиро кажучи, не було з чого.

Врешті опустилася завіса, антрепренер пішов із солом’яним брилем по колу, я тут же, перед публікою, витерла фланелькою грим з обличчя і гукнула до антрепренера, як завше, по–українськи: "Голодна я, піду обідати в трактир!"

Пробираючись майданом, відчула, що хтось пасе мене очима, оглянулася: за мною квапився, аж підбігав отой пан у окулярах. Я не злякалася, тільки дивно стало: старші за мною не впадали. А він поспішав, спотикався, я зупинилася — а може, людині потрібна якась допомога…

Він підійшов, узяв мене за руку і проказав, ніяковіючи:

— Не гнівайтеся за мою настирливість, землячко, хочу порозмовляти з вами. Я родом з Полтавщини…

— Отакої! — сплеснула я в долоні. — А я киянка… Що ви тут робите? Теж балаганите?

— Ні, вчителюю.

— Аж тут? А то чому?

— А ви? Ходімте пообідаємо разом.

Він був якийсь такий — мені важко сказати — добрий чи то уважний… З мого личка тоді, як казали, пити б воду, я давно звикла до голодних поглядів мужчин, до квапливих домовлянь про зустріч, до безболісних розлук; моє життя нікого не обходило, я була артисткою, і в цьому — все. Артистка повинна перевтілюватися, а з чого, з якої — що кому до того?.. Тож квиталися на місці: від мене брали мить утіхи і сповна платили тим самим. А цей…

Що ж то я говорила йому за обідом?

Він перепитав, коли ми у трактирі сіли за стіл:

— Киянка?.. Будь ласка, розкажіть про себе, я жив у Києві.

Я почала… Ага, звичайно, з того, хто я і звідки. Мені здавалося, що він почужіє, коли дізнається, що я за походженням полька — із старовинної обрусілої шляхетської сім’ї. Але ні. Навпаки, я помітила в його очах зацікавленість… Мої батьки були в тісних зв’язках з баронесою Брінкен, курляндкою, дружиною француза Філіппа де Мельяна, про якого ходили чутки, нібито він рідний брат Робесп’єра… Одне слово, люди різних національностей зійшлися коло вогнища французьких революційних ідей, тоді це було модно. І для мене, малої, щось перепадало — для душі і розуму, коли я слухала розмови старших… Моїх батьків сорок третього року скосив мор, мені було п’ятнадцять. Можете уявити мій тодішній душевний стан… Саме в той час баронеса відкрила свій "Зразковий пансіон для дівчат" і влаштувала мене в ньому. Вихованки мешкали в пансіоні, їх відпускали до батьків лише на літні вакації, мені ж не було куди йти. Лаура Осипівна Брінкен

була жаліслива й безмежно нудна, це мене пригноблювало (батьки мене навчали самостійності), і я рахувала дні, місяці, роки, звикаючись із думкою, що працюватиму гувернанткою в якомусь багатому домі. Така перспектива мене зовсім не захоплювала, але ж яке інше майбутнє могло чекати бідну сироту?

Та сталося зовсім інакше. На третьому році навчання почав викладати в нас історію старший учитель Першої Київської гімназії Микола Іванович Костомаров. Усе тоді в моїх зелених поглядах пішло шкереберть. Він відкривав нам зовсім інший світ, ніж той, у якому ми жили, дотримуючись гарних манер, зовні цілковито підкоряючись приписам дворянського середовища, потаємно поклоняючись пам’яті французьких революціонерів і зовсім не знаючи народу, серед якого жили. А Костомаров відкрив нам його минуле і сьогоднішнє. І задзвеніли в нашій уяві мечі по печенізьких та половецьких щитах, простугоніла Києвом чорна орда, знищуючи все живе, проридала невольнича козацька дума, прокотилися українською землею криваві битви з моїми родаками — ляхами… І я сприйняла цей новий реальний світ: волелюбні ідеї, навіяні абстрактною для мене французькою революцією, небавом проросли в моїй свідомості на історичному матеріалі героїчного народу…

Микола Іванович, кремезний, світловолосий, з розумними великими очима молодий мужчина, спочатку викликав своєю появою у класі сміх: віцмундир висів на ньому абияк, чоботи — великі, а на волоссі довкола голови завжди залишався пруг від капелюха, мов від обруча, він весь час сіпав головою, щоб позбутися твердого, мов кінський хвіст, чуба з чола, часто моргав очима, ніби вони запливали сльозами. Та згодом ті всі його ґанджі разом пропали, ми, романтичні дівчатка, всі до одної позакохувалися у Костомарова, а він вибрав собі з–поміж нас старшу за мене двома класами випещену красуню Аліну Крагельську. Як там далі в них вийшло, не знаю…

— У переддень шлюбу він був заарештований, — промовив глухо Гулак.

— Неісповідимі путі Господні… — зітхнула я.

Уроки Костомарова перевернули мої погляди, укладені дотоді, мов на поличках. Була я родовитою полькою, яка не знала польської мови, бо виросла в Росії, про Україну й не чула… І ось моя душа розкрилася до неї, я побачила синів козацької вольниці, які стали рабами, — і допоміг мені їх побачити росіянин!

— Він сам син кріпачки, — вставив Гудак.

— Он як…

Мене зацікавила Україна: а хто вона є, кого славетного має? Поляки пишаються Міцкевичем, росіяни — Пушкіним, а українці? Самою відгомонілою славою козацьких походів? А нині живить їх лише стара дума? Я спитала про це Костомарова, спитала з певним викликом, та він нічого мені не відповів, а на другий день приніс книжечку. Це були "Гайдамаки" Шевченка…

Я помітила, як при цій згадці спалахнули в Гулака очі і тут же, ніби чогось злякавшись, згасли.

— Отак–то все почалося, — урвала я свою сповідь. — Я з польки стала українкою: Шевченко переміг. Стала я на боці Ґонти, хоч, правду кажучи, й донині морозить сцена вбивства дітей. Це ж і мене, хрещену католичку, мав би він…

У трактирі було порожньо, я ж помітила, що Гулак раз у раз озирається. Проказав упівголоса:

— Шевченко ніколи не проповідував убивств, він з болем писав про втрачену спільність між українцями і поляками. — Помовчав хвилинку і враз пожвавішав: — Та спільність історично існувала між усіма

народами… Вам ніколи не спадало на думку, чому лезгинка — такий популярний танець у Грузії, а на Україні — краков’як? А річ у

тім, що в первісних взаєминах між цими народами лежала приязнь, яка виявлялася у найкращій іпостасі людських єднань — мистецтві, і тільки політична кон’юнктура розмежувала їх. Духовна ж спільність існувала завжди…

Він згадав про мистецтво, і я, на підтвердження його думок, розповіла, як стала артисткою в українському театрі, у котрому працювали… хто тільки не грав у ньому: крім українців — росіяни, поляки, грузини…

А тоді наближалися випускні екзамени. Аліна Крагельська вже закінчила навчання; як склалася її доля, я не відала, та знала певно, що її матінка, заможна дворянка, належно прилаштує дочку; до мене ж наближалася моя безрадісна неволя у ролі вічної гувернантки, якій усміхалася, в найкращому випадку, доля коханки господаря дому… Саме тоді гастролювала в Києві трупа Млотковського з українським репертуаром. Я змалку мала нахил до театральної штуки, у пансіоні не раз виступала в різдвяних та великодніх містеріях. Тож проглянула всі спектаклі Млотковського, а "Наталку Полтавку" дивилася аж тричі. Третього разу несподівано для себе самої я вирішила: а чому б мені не спробувати щастя… Млотковський — поляк, родак, свій як не заплаче, то хоч скривиться, а я співаю добре, граю на клавесині — хор театрові завжди потрібен… І пішла за лаштунки проситися в театр. Антрепренер послухав мене, прийняв. До жалісливої й нудної баронеси Брінкен більше не поверталася. Невдячна, так… Та мене поманили дороги.

— Ах, я весь час про своє та про своє, — обірвала я згадку. — Скажіть хоч кілька слів, хто ви?

Микола розповідав скупо, а я, повірте, й не здивувалась, дізнавшись про його минуле. Та й що тут дивного? Він — чесний, учений, жив тоді в

Києві, то з ким йому було водити знайомство, як не з Шевченком і Костомаровим?.. Потім я обдумувала: а може, його образила моя байдужість, адже не був простим вигнанцем, може, слід було поспівчувати, поохати? Але чому? Хіба моя доля легша, хіба я не покотилася теж по світу, маючи набагато вищі амбіції, ніж праця у балаганному театрі?

Він ніби прочитав мої думки, простягнув руку, стиснув мені зап’ястя, попросив:

— Покиньте балаган, ідіть зі мною…

— О ні, — відняла я руку. — Не звикла я до осілого й осідланого життя… І, мабуть, для виправдання своєї відмови проказала знаменитий гоголівський пеан дорогам, бо й справді поза мандрівками в мене не було іншого життя: — "Какое странное, и манящее, и несущее, и чудесное слово: дорога! Ясный день, осенние листья…" — і зупинилася на півслові.

Микола наморщив чоло, сказав терпко:

— Ця поезія підходить для людини сильної або ж перекотиполя… Я втомився, силу втратив, розмотуючи сувої шляхів, але скажіть, яка омана чи примана підстьобує вас, що й радієте з вічної дороги?

Мені добре було з ним там, у трактирі: нас багато земляків розсипалося по імперії, і всі ми жили порізно, не знаючи один одного; розмовою з Гулаком я відвела душу, та останні його слова охолодили мене. Трохи за Гоголя образилася, трішечки за себе — за "перекотиполе", та найбільше він сам мене розчарував тяжкою зневірою. Стало гірко, аж обурливо: я — і то думала весь час про велике, а він, який заповзявся будити народ і мав для себе приклад подвигу Шевченка, свого друга, — отак занидів духом. Яке він має право?

— У Ставрополі, — мовила я по хвилі, не підводячи голови, — мені довелося зустрітись — теж випадково за обідом — з жінкою, яку за розповсюдження прокламації публіциста Михайлова "До молодого покоління", котра закликала боротися за землю і волю, засудили до дивної кари: їй не можна було зупинятися в одному і тому ж населеному пункті більше доби — щоб не могла встигнути навести зв’язки. Вона обійшла всю Україну, Центральну Росію, Прикавказзя…

— Жінка в чорному, — підказав Гулак. — Я теж бачив її у Ставрополі.

— Неймовірно… Одні в нас дороги… Так ось вона, голодна і гнана, несла по світу ідеї висланого на каторгу Михайла Михайлова, теж Шевченкового друга, — і не зламалася. Жінка! А ви… Не ображайтеся, та скажу вам: справжня людина повинна дійти своєю дорогою мужньо до кінця хоча б для того, щоб пересвідчитись у своїй потрібності чи непотрібності. Шеляга не вартий той, хто зупиняється на півдорозі.

— У чому ж ви пересвідчилися? — запитав різко Гулак.

— Ні в чому, я ще не дійшла. Та маю свій борг. Хто багато взяв од людей, багато мусить віддати. Хто мало — частка того скромніша… Як у мене. Тільки шлях до своєї митниці треба знайти. А ви, бачу, й не шукаєте…

— Шукаю…

— У мандрівках до самого себе?

— У мандрівках до суті речей, законів світу.

— Абстракція… Його можна знайти лише в дорозі до людей.

— А де та точка зіткнення з народом, де? — в печальній безпорадності Микола розвів руки. — У який бік ступити перший крок,

щоб зблизитися з ним? Отак, як та Жінка в чорному? Це крапля у морі… Така діяльність подібна до філантропії поміщика, який роздав своє майно бідним, а вони багатшими від того не стали… Наша діяльність зупинилася перед бар’єрами — майновим, освітнім, класовим. А тому ми ходимо, мов пророки серед пророків, а народ нас не знає…

— Хтось же мусить переступити той бар’єр. Тому всім треба йти, наближатися… А вас переміг страх.

На цьому наша розмова закінчилася. Я встала з–за столу, промовила вмисне фривольно, щоб він розчарувався й не думав потім про мене:

— Добре мені було з вами… Я б віддалася за вас на якийсь час, хіба це мені вперше? Та нині вертаємося до Тифліса. У мене там мала дочка, в сусідів залишаю… А будете колись у Тифлісі — завітайте, докінчимо розмову. Я живу в татарському кварталі Сейдабаді. Так сталося, що в татарському, не побусурманилась, ні… Спитаєте Авлабар, а звідти через Метехський міст — прямо на мечеть.

…Я лежала на його руці й думала, що мені судилося допомогти цій людині дійти до кінця його дороги і віднайти себе знову. Я зреклася усього свого заради нього. На жаль… Ми й досі не сплатили боргів — ні він, ні я… Мій Боже, а театр воскрес — і в Грузії, і на Україні!

Петро Сергійович Клушин

Той службовий день у Кавказькому намісництві розпочався з виклику начальника головного управління Петра Сергійовича Клушина в кабінет намісника.

Ранній виклик, який свідчив про невідкладність справи, не обіцяв нічого доброго — Клушин зайшов до кабінету Олександра Івановича Барятинського підтягнутий і насторожений.

Фельдмаршал не підвівся з–за столу для привітання, це означало, що він невдоволений службою Клушина. Патрульна думка попетляла в Петра Сергійовича по всіх звивинах мозку, але не спіткнулася об щось таке, що могло б викликати гнів намісника; Клушину відлягло на серці, він розслабив ліву ногу, це помітив фельдмаршал, підвівся і, минаючи поглядом свого підлеглого, мовив холодно:

— Поясніть, Петре Сергійовичу, зробіть ласку, чим заслужив учитель Першої гімназії Гулак на вашу увагу, і то аж таку, що ви привселюдно кинулися його обнімати? Цей на перший погляд незначний інцидент стався учора у приймальній залі на зібранні вчителів тифліських навчальних закладів. Прошу, пояснюйте.

Клушин чекав чогось набагато серйознішого, він заспокоївся зовсім, в кутиках уст промиготіла посмішка, та миттю згасла: намісник проштрикнув суворим поглядом начальника головного управління і повторив — уже роздратовано:

— Пояснюйте, пояснюйте!

Педро Сергійович, напевне, узявся б розповісти намісникові довгу історію знайомства і дружби з нинішнім учителем Гулаком, можливо, Барятинський зм’як би і це добре відбилось би на долі опального Миколи Івановича, але наказовий тон намісника прозвучав принизливо, Клушин побагровів, виструнчився і сказав різко:

— Мої друзі, ваше превосходительство, знайомі і улюбленці — це моя особиста справа. У тому, що я привітався тепліше, ніж цього хотілося вашому фіскалові, з Гулаком, не вбачаю жодної крамоли — Микола Іванович поводиться гідно, а в Пермі вчив моїх дітей. Ну, а якщо ви вважаєте, що я допустився промаху, то мені не залишається нічого більше, як чекати ваших розпоряджень. Дозвольте ретируватися.

Не чекаючи дозволу намісника, Клушин по–військовому повернувся і вийшов з кабінету.

Про цю пригоду Петро Сергійович розповів у колі друзів тоді, коли Кавказьким намісником став великий князь Михайло Миколайович, а Барятинський подав у відставку. Великий князь повернув Клушина на попередню посаду.

— Інцидент з Барятинським, панове, — почав свою розповідь Петро Сергійович, — штучно, з вини намісника, набрав політичного забарвлення. Це, їй–богу, смішно звинувачувати мене у вільнодумстві, неповазі до престолу — чистий тобі якобінець, та й годі. Але ж самі знаєте: Барятинський за своїм психологічним складом був цілковитим солдафоном. Якщо йому колись легко вдавалося тримати в руках кавказьку армію, то, ставши намісником, він не міг дійти ладу з персоналом апарату. Крім того, розпирала його пиха: адже самого Шаміля взяв у полон! Він таки не міг перемогти своєї зарозумілості від перемоги над горцями і вимагав за неї більшої, ніж належалося, уваги до себе. А на мені його самодурство окошилося, ще б пак: вийшов без дозволу з кабінету, не поклонившись у пояс. То давай пришиємо йому політику, є ж привід: прилюдно обняв колишнього шліссельбурзького в’язня! І поламав зуби. Чиновники — як родичі: стиснеш одного за палець — усім болить. Так і тут — намісник переборщив, а мої підлеглі, вони завжди знаходили зі мною спільну мову, послали скарги самому государю. І, як вам відомо, Барятинський змушений був подати у відставку.

Та вас цікавить передусім моя дружба з опальним Гулаком. То справді дивина: дружба між високим царським урядовцем — ні більше ні менше — головою сенатської ревізії по Сибіру, а потім пермським губернатором — і засланцем з такою ось атестацією Орлова: "Найбільш затятий злочинець, який вперто не зізнається у своєму злочині". А я побачив іншого — у тій самій особі, і, повірте, він мені відкрився. Що ж, карати його насправді було за що, чей замахнувся на наші одвічні державні основи, але, з іншого боку, він у покорі відбув тюремний строк

і заслання, при мені дав обітницю мовчати, якої ревно дотримується, то що — накажете за один і той же злочин карати його двічі, тричі? А крім того, ця людина настільки благородна й освічена, що не любити її просто неможливо…

У половині червня 1850 року (я тоді вже служив у Пермі) із Петербурга в супроводі двох жандармів доставили і здали під квитанцію пермському губернаторові Огарьову небезпечного державного злочинця Миколу Івановича Гулака з приписом встановити за ним найсуворіший нагляд. У Пермі звикли до висланців — тут був, так би мовити, перевалочний пункт, звідки їх після офіційного зняття поліцейського нагляду розсилали по всій імперії. Раніше, приміром, ще до мене, бував у Пермі вільнодумець Олександр Герцен, який потім виїхав за кордон і багато клопотів наробив нам своєю писаниною. Що то за спосіб — виганяти таких з країни? Хай би тут покутували та виправлялися…

Я зайнявся Гулаком. Познайомився з його справою — це входило в мої обов’язки. Знаєте, я по–справжньому стурбувався: нам, за документами, прислали неабияку каналію! Сам імператор займався ним… Два місяці тому Микола I власноручно наклав резолюцію на рапорті Третього відділу про закінчення строку ув’язнення Гулака: "Комендант фортеці Троцькой хай заявить арештованому, що коли він усе відверто напише, то доля його полегшиться. Якщо й надалі буде впиратися — залишиться в казематі до виправлення". Далі йшли клопотання Троцького про звільнення названого в’язня — в мене склалося враження, що комендант заради власного спокою бажав його якнайскоріше позбутися… І врешті — припис про звільнення Гулака із Шліссельбурзької фортеці і такий ось наказ Третього відділу унтер–офіцерові жандармського дивізіону, який супроводжував крамольника в Перм: "У дорозі ти зобов’язаний їхати не зупиняючись, нікуди не заїжджаючи, крім поштових станцій, при цьому дотримуватися найсуворішого нагляду за в’язнем, не дозволяти йому входити в дорозі в будь–які стосунки із сторонніми людьми".

Запевняю, вам теж стало б вельми цікаво, що ж це за бестія, що за харциз прибув у ваше розпорядження! Я хотів поглянути на нього і наказав привести його до мене в кабінет.

Панове, моєму здивуванню не було меж: переді мною стояв не варнак, а витончений інтелігент, років під тридцять, короткозорий, лагідний, правда, очі його були ніби затягнуті льодовою плівкою — холодні й непроникні, і я тоді подумав, що нашій імперії почав загрожувати новий тип державних злочинців, з якими боротися буде все важче й важче, бо вони виступили зі зброєю, яка завжди матиме секрети, — розумом.

Із справою Кирило–Мефодіївського братства я вже був знайомий: справді, у таємній організації зібралися найосвіченіші малороси, подібно як великороси в гуртку Петрашевського — діло небезпечне. Та коли я глибше подлубався у протоколах, повірте, бозна–якого криміналу не побачив. Ну, захотілося їм федерації усіх слов’ян під берлом православного царя… Звичайно, не вашого розуму це справа, хай тим займаються державні мужі, але ж крамоли великої, самі бачите, тут нема. Закликали просвічувати народ — Господи, воно ж до того йде у всьому світі. Обстоювали скасування кріпацтва, а його нині вже й немає… І всі ж по тому списку розклеїлися, покаялися. Начальник Третього відділу Олексій Федорович Орлов сам був проти того, щоб ця справа стала надто голосною. Дивно, що ж хотів цей, який узяв на себе існуючі й неіснуючі провини своїх товаришів, роздув те все діло, не вимовив на слідстві жодного слова і прийняв на себе таку муку? Не збагну, не збагну… Їх два таких проходило по справі кириломефодіївців: Гулак і Шевченко. Правда, Шевченко — то інший фрукт, я не зараховую його до братчиків. Це отаман, з яким неможливо боротися: чим більшу кару йому вигадуєш, тим його армія стає сильнішою, бо ж слово не ув’язниш. Отаких треба душити маленькими, як кошенят, — поки сліпі. Я судив би не Шевченка, а Брюллова і Жуковського, які виростили його…

А цей… Першого разу я розмовляв з ним коротко, та й Гулак вельми скупий на слова. "Так", "ні", — от і вся його мова. Наступного разу я

витягнув з нього більше. Сидів у Старій в’язниці навпроти Світличної вежі з кам’яними "мішками". Каземат мав вогкий, але порівняно з "мішком" — комфорт. На прогулянках познайомився з Семеном Олійничуком, який називав себе борцем за правду, з Гнатом Віщицьким — той хотів підняти повстання у Києві після подій у Галичині 1846 року. Осторонь тримався Шервуд–Вєрний — донощик на декабристів, який після розправи ставив цареві надто нахабні вимоги. І ще два контролери польського банку — ті фальшували облігації.

А взагалі Гулак полюбляв самоту. Поводився спокійно, покірно, тому, без відома Третього відділу, дозволили йому читати книги — математичні, їх привозив брат Олександр із Дерпта… Гулак юрист, а в гімназії нині викладає математику — там вивчив. А потім — під маркою літератури з точних наук — зібрав у казематі цілу бібліотеку, яку привіз із собою у Перм. Близько ста п’ятдесяти книг — юридичних, математичних, античних. Перекладав у тюрмі Евріпіда, вивчив кілька нових мов. Ми часто запитуємо про когось там: що він знає, але не цікавимося, чи він від тих знань став розумніший. Гулак же зайшов у тюрму енциклопедією, а вийшов енциклопедистом.

Однак тоді, панове товариство, я й не підозрював, що ця людина матиме для мене в житті таке значення. Гулак на одну мить викликав мій подив і тут же відштовхнув своїм холодом, я більше не мав бажання з ним зустрічатися, знав про нього лише з інформацій — письмових і усних.

Мені було відомо, що він живе без заробітку — на материні гроші, щодня марно ходить у губернську канцелярію з проханням дати будь–яку роботу, щоденно реєструється у квартального наглядача. У той же час граф Орлов постійно вимагав через губернатора письмового покаяння у Гулака і — марно. Це було схоже на поєдинок хижака і жертви, я донині не розумію сенсу того поєдинку. Здавалося б, що з того покаяння прибуде Орлову — орден, хрест? Таж ні! І чому, зрештою, не покається Гулак? Адже справа давно закрита, про неї забули, в ім’я якого принципу впирається він і страждає? Потім, коли Микола Іванович

уже вчив моїх синів, я спитав його про це, та він відповів дуже загадково…

Отак Гулак пробідував цілий рік. Нарешті губернатор дістає вказівку від міністра внутрішніх справ прилаштувати де–небудь неблагонадійного. Його призначають перекладачем при губернському управлінні. Несолодко йому було. Просиджувати в душній губернаторській канцелярії поруч з двадцятьма дрібними чиновниками, які, між нами кажучи, дерли з прохачів хабарі, а потім їх пропивали, було для цієї чесної і слабосильної людини справжньою мукою. Тому нічого дивного, що він, заробивши трохи грошей, запропонував свої послуги херсонському учбовому відомству. А там сидів народ, як виявилося, завбачливий: до губернатора прийшов запит. Ну — трам–тарарам! Губернатор викликав Гулака до себе, нагадав йому, що він невільний, і позбавив праці в управлінні.

Тоді я ще раз зустрівся з ним, мені жаль стало людини, адже ходив голодний. Відбулася між нами приблизно така розмова:

— Миколо Івановичу, у мене підростають два сини, хлопці здібні, вчаться у гімназії. Проте як вам сказати: великих знань вони звідти не винесуть, а я хотів би їх спрямувати по дипломатичній лінії… Чи не погодились би ви підготувати їх з юриспруденції?

Перший раз за весь час нашого знайомства я помітив, як холодний погляд, яким Гулак відмежовувався від людей, зм’як, очі звільгли, він проказав тихо:

— Вельми вдячний вам…

— То приходьте — тричі на тиждень по вечорах… Тепер я хочу вас дещо спитати. Ваша відповідь не вплине на те, про що ми тільки–но домовились… Чому ви так впираєтеся проти пропозиції Орлова, адже ваше життя могло б піти зовсім інакшим трибом, ви ж іще молодий.

— Ваше превосходительство, — знову схолодніли очі в Гулака, — якщо ви цього самі не розумієте, то я не зможу вам і пояснити, ви ж по той бік бар’єра, разом з Орловим. Подумайте зрештою: чи маю я право плюнути в душу тим, хто мені повірив?

— Пардон, мосьє, пардон… Вони ще на слідстві плюнули вам в обличчя, і нині — я знаю про це краще за вас — Костомаров живе собі з матір’ю в Саратові і працює над історичними монографіями, Куліш у Петербурзі, там уже й Білозерський, тільки ви…

— То що ж ви хочете — щоб усі всіх пообплювували, хай ні на кому чистого місця не лишиться?.. Та не тільки я — Шевченко муштрується за Уралом і не кається, ні…

— Облиште амбіції, не ставте себе в ряд дорослих пророків! Радищев, Лермонтов скільки напротестувались, їх нема, а імперія стоїть фортецею і буде стояти. Та невже ви повірили, що головою можна мур пробити? Я просто дивуюся: така освічена людина, а поводитесь, як оті загонисті офіцерики з Сенатської площі!

— Я сидів у тому самому казематі, що й Микола Іванович Новиков, знаменитий журналіст Росії, — невже і він нагадує вам загонистого офіцерика?

— Вибачте, — змінив я тон розмови, — я не проти, щоб людина зберігала вірність своїм ідеалам і переконанням. Тільки — з розумом! У межах законів, а як же інакше? Вам відомо про царський подарунок Пушкіну? Коли Пушкін написав вірша "Анчар", у якому недвозначно назвав володарів носіями отрути, наш цар передав для поета через Бенкендорфа тільки що видане "Повне видання законів Російської імперії" у тридцяти двох томах. Щоб знав, у яких рамках вільнодумствувати. А там вироки і Новикову, і Радищеву…

— Розумію… Погроза була виконана — і Пушкіну, і Лермонтову. Наш господар переступив рубікон сором’язливості. Катерина тільки погрожувала письменникам стратою, а Микола вперше в історії повісив поета.

— Так, так, Рилєєва. Та цар тоді не знав, що керівник Північного товариства ще й поет. Потім пошкодував — коли дізнався…

— Жалісливий цар, — зіронізував Гулак, але я пропустив його іронію повз вуха. — Я зрозумів, для чого ведете ви цю розмову. Та не відбирайте, прошу вас, єдиного, що зосталось при мені і з чим я хочу пройти через життя…

— Вашої стійкості?

— Так. Стійкість, сказав Монтень, це властивість людини терпіти лихо тоді, коли з ним немає змоги боротися чи уникати його. А переді мною, самі бачите, скільки тих лих стелиться…

Ні, я таки полюбив його, вчителя моїх синів. Чого він тільки не навчив їх, крім юриспруденції: літератури, математики, фізики… Тепер, коли вони зробили гідну кар’єру і втішаються пошаною в товариствах, я всім цим завдячую йому… Боже, Боже, ці самі слова я сказав намісникові після того, як мене понизили в посаді… Але хіба переконаєш людину, коли в неї замість душі — шинель… Намісник опустив очі, а рішення не змінив.

Отак минуло шість літ у Пермі. Губернатора Огарьова перевели в Петербург, мене призначили на його місце. Цілий рік я добивався, щоб з Гулака зняли поліцейський нагляд. А коли домігся — він виїхав до Одеси. Перед від’їздом Гулак зайшов попрощатися, жінка моя прольозилася, хлопці навперебій просили його залишитися, а я попросив, щоб беріг себе. Серце болить, коли такі люди марно гинуть. Петрашевський помер над Єнісеєм, Чернишевський волочить кайдани в

Сибіру, Добролюбова з’їли сухоти… Та й Шевченко, знаєте, усе–таки постать. І всі головою об мур бились, не хотіли в покорі віддавати свої знання людям. Що воно таке: як тільки трохи більше розуму — так і за революцію! А подумай — що вона дасть, крім крові? Ет… То сказав мені Гулак: "Я дав собі обітницю мовчання, ваше превосходительство. І не зламаю її, ні для чого вже…" Отака то людина… Через сімнадцять літ, приїхавши на Кавказ, я почув про знаменитого кутаїського вчителя Гулака. Звісно, не забарився перевести його до Тифліса. А потім — зустріч… Хіба я міг не обняти давнього друга моєї сім’ї?

Весь час маю його на оці: дуже поважають його люди. Нещодавно, не без моїх клопотань, отримав він звання заслуженого вчителя з доволі високою платнею. А от орден святого Володимира цар особисто заборонив йому видати. Та що тут дивного: гріхи не забуваються. Колись обвішаний орденами розжалуваний генерал Волконський, декабрист, маючи вже шістдесят сім років, просився під Севастополь простим солдатом. Відмовили… Я викликав до себе Гулака, щоб якось йому царську відмову делікатно пояснити, а він каже:

— За підвищення платні дякую, у мене сім’я, гроші потрібні. А орден — навіщо мені цяцька? Ні кращий, ані багатший від нього не стану. Солдати — ті добиваються в боях Георгіївського хреста, бо знають, що кавалера цієї відзнаки ніхто не має права засудити до шпіцрутенів. А вчителеві це не загрожує. Принаймні нині…

Вересень, 1881, Тифліс. День

Професор Дмитро Іванович Іловайський, не виходячи за кафедру, з місця й сидячи, почав читати реферат "Про народність гуннів", які в четвертому столітті нашої ери сколихнули всю Європу і дали поштовх до великого переселення народів.

Головуючий на першому засіданні відділу історії та етнографії Микола Іванович Костомаров механічно відсторонився від суті доповіді

Іловайського — це єдина тема, у трактуванні якої їхні погляди збігаються, у всіх інших вони запеклі супротивники і позиції давно викладені у працях — тематика досліджень в обох учених майже одна й та ж.

Хвалити Бога, що хоч сьогодні не зачіпає історії Росії, власне кажучи, не Росії, а парадного життєпису царів і полководців — з відвертим й умисним ігноруванням духовного буття народу. А гунни — історія віддалена, і шановний професор змушений тут приглушити свої вірнопідданські пристрасті.

Голос доповідача вряди–годи підстрибував, активізуючи аудиторію, то стихав і зовсім губився, переходячи в незрозуміле бубоніння; доповідь Іловайського про гуннів була зреферованим великим дослідженням ученого, з яким він після часткових публікацій виступає уперше на з’їзді вчених, — потім неминуче спалахне дискусія, не всі ж погоджуються з гіпотезою слов’янського походження гуннів.

Костомаров не слухав. Сидів на чільному місці за довгим столом, пообіч якого в рядах крісел при мерехтливому сяйві свічок тьмяніли силуети присутніх. При своїй короткозорості Костомаров не розрізняв облич, та й не намагався, його погляд ковзнув між нахиленими головами понад столом аж у другий кінець зали і зупинився на трьох освітлених страусових яйцях, що висіли у проймі розписаного в’яззю міхраба, вмурованого в стіну… Чому православний Воронцов помістив в інтер’єрі дзеркальної зали священний ісламський атрибут, важко сказати; а може, у символі мусульманської духовної зосередженості — страусових яйцях — є щось справді магічне, може, намісник у хвилини дозвілля, уподібнюючись імамові, відмежовувався від марності високої державної служби і думав про сенс власного існування без чинів, посад, багатств, палаців, про власне "я" з його єдиною правдивою вартістю — сумлінням, бо чому в цю мить прикувався до міхраба зір уславленого вченого Костомарова, чому в мент споглядання ісламського символу віри забув він про наукові проблеми, які завжди були змістом його життя, і ніби вперше відчув, що існує во плоті — із своїм знемічнілим

тілом, втомленими звивинами мозку, хворими очима, теплими пальцями ніг, які незабаром схолонуть, і настане кінець усьому; існує окремо від мислення, а мисль спостерігає збоку його душу, що прозирає крізь кволу тілесну оболонку, оцінює, судить, складає вирок не на нині — на віки; і та мисль не може зараз переадресувати йому власні його слова, продиктовані під час хвороби для автобіографії, слова, присвячені людині, котра сьогодні не хотіла признати його: "Больше сея любви никтоже имат, да аще положит душу за други своя".

Не маю я любові? Хто сміє сказати… Що ж тоді спонукало мене зробити все те, що я зробив?

Усе життя — від першого самоусвідомлення аж донині — промордувалося в неостудній пристрасті до книг, знань, до невсипущої праці, через яку втратив усе, що належиться кожній людині: сім’ю, здоров’я, затишок — хіба це не любов? А якщо ні, то які почуття гнали його, немов ерінії Ореста, по всьому світу, помщаючись чомусь саме йому за темноту народу, серед якого виріс, — шукати зернин історичної правди, щоб повернути зір і слух, а головне — мисль знівеченим рабством людям? Себелюбство, марнославство, пиха? Таж ні! Для того, щоб уславитися і залишитися у вимірах часу серед нащадків, не конче написати сотні книжок, спорудити храм, міст, місто чи намалювати Мадонну, не конче приймати на себе прокляття необхідності творення, не конче вкладати любов у шедеври, можна вкладати зло у стихію нищення і цим уславитися на віки. Хто знає нині Херсифрона, зодчого храму Артеміди в Ефесі? А палія Герострата знають усі…

Хай буде — ми забули про друга, хай буде — колись провинились перед ним, але ж і він не святий: чому не обізвався хоча б до Тараса, який нічим перед ним не завинив? Яке він має право нести своє озлоблення через десятиліття і, нічого корисного не зробивши, самовільно надівати на голову терновий вінок мученика? Не відрікаюся від своїх слів — справді "больше сея любви никтоже имат", але ж віддав він душу за друзів своїх добровільно, давши їм можливість творити добрі справи. Чому ж тепер хоче плати за свій вчинок, чому розпинає себе на

хресті, чекаючи поклонінь? Та хіба ліпше було б, якби пропали всі? У святій справі добротворення кожний виконує, що може, і в тому його призначення, а діло народжується одне, різними зусиллями створене... Якби всі однаково вчинили, хто видавав би журнал "Основа", в якому надрукував свої останні поезії Тарас Шевченко, — зробив це Василь Білозерський; хто видав би "Записки о Южной Руси", якби не Панько Куліш, хто нині, замість мене, писав би історію України, хто, зрештою, просвіщав би хоча б таких, як візник Фрол, котрий убив мого батька тільки тому, що той, не вірячи в Бога, звільнив його від страху перед Страшним судом?

Від страху совісті?..

З глибини півстолітньої давності зринули напівукраїнське село Юрасівка Воронезької губернії, колишня кріпачка Тетяна Петрівна — мати, поміщик Іван Петрович і усиновлений ним хлопчина, а ще покраплена очеретяними острівцями річка, що обмивала маєток і березові гаї. Біля хлопчика — жодної гувернантки, жодного домашнього учителя, тільки батько зі своїми Руссо й Вольтером, затятий безвірник, який за будь–якої нагоди і без неї водно твердив кріпакам, що Бога нема. О, якби він міг їм, Фролам, замість віри в Бога, що для них був і совістю і страхом, дати світло науки! Невчасно взявся руйнувати релігію, і тому я донині, ревно сповідуючи її, боюся учення Чернишевського, котрий так само, як і мій вітець, тільки на рівні високого розуму, викликає нігілізмом сатану з пляшки, страшного темного джина, який вчинить з нами те, що вчинив Фрол, коли звільнився від страху перед Страшним судом. Я ж і Гулака, і Шевченка переконував, що спершу треба людям дати буквар, а вже потім кликати до сокири...

"Поїдемо до лісу, сину", — сказав мені батько, сідаючи в тарантас. "Я сьогодні хочу стріляти з лука", — уперше в житті відмовився я від батькового запрошення. "Ну то стріляй, а я поїду".

Минув мій останній несирітський день, настала перша сирітська ніч. Мати допізна чекала батька з вечерею. І враз у прочинені двері з

темряви до світла вбігає переляканий візник Фрол, він, немов демон, пролітає крізь мої очі, вуха, і очі сліпнуть, вуха глухнуть, рот німіє від страшної вістки, яку він залишив у мені: "Барина коні кудись понесли!" Перед досвітком ми привезли з лісу батька — з розбитою головою, невпізнанного, а за той час, що нас не було, хтось украв із шкатулки кілька тисяч батькових карбованців. А потім — наче в жахливому сні — якісь люди, що назвалися моїми дядьками, наказують мені йти до передпокою і служити там "козачком". Я плакав, не розумів, за що спіткала мене така кара, а лакеї зло втішалися: "Досить панувати, Миколко, тепер ти такий самий холоп, як і ми". Врятувала мати — за свої збереження купила хатину в Юрасівці, а мене віддала вчитися у Воронезьку гімназію.

…Б’ють дзвони на сільській дзвіниці, випускник гімназії Микола Костомаров мчить до церкви, бо збігається туди народ; на могилі Івана Петровича гризе землю розпластаний забацьканий візник Фрол, і кричить, і б’ється в конвульсіях: "Дзвоніть у всі дзвони, скликайте людей, я вбив барина, гроші взяв, бо він навчив нас не боятися Страшного суду. А той суд є, та не там, — тицяв рукою в небо, — а тут, тут!" — і бив себе щосили кулаком у груди.

"Тут, тут", — прошепотів Костомаров і прокинувся з задуми.

Голос професора Іловайського бубонів десь далеко й приглушено, слів Костомаров не розрізняв, і це пригнічувало ще дужче — усвідомлював, що до нього добирається ще й стареча глухота… Втім, як завжди у хвилини розпачу і зневіри, прийшла на порятунок Аліна — найсвітліше диво в його житті, яке не дало йому пропасти.

З–поміж усіх учениць–красунь "зразкового пансіону" Лаури Осипівни де Мельян запримітив тільки її, та навіть мріяти про неї боявся, пам’ятаючи про свою незграбність, сором’язливість. А вона, те шістнадцятирічне янголя з довгим русим волоссям, зігравши на випускному вечорі варіації Ліста на роялі, шепнула на вухо Костомарову, коли він прийшов привітати її з успішним екзаменом: "Я кохаю вас".

І все. Більше він од неї не вимагав признань, бо повірив, і ту віру не зрушила ні її мати, пихата дворянка, яка снувала інтриги, щоб розбити альянс її дочки з незаконнонародженим сином кріпачки, ні арешт 29 березня у переддень шлюбу, ні довга і безнадійна розлука… Миколо, мій давній друже, та хіба тільки ти перестраждав? Усім нам випало сповна…

— Про слов’янське походження гуннів свідчить чеський учений Шафарик, — зринає голос доповідача.

Іловайський підносить вгору вказівного пальця, і він стримить якийсь час над похиленими головами, немов щогла на завантаженій мішками баржі, — таке порівняння розвіює на мить гнітючий настрій Костомарова, але знову при тьмяному світлі облягають тіні сумнівів: скільки ще встигне його мозок висівати зерно доброго й розумного, коли тіло так жорстоко слабне. І чи зійде засів?.. "Не тільки візантійські письменники Феофан і Кедрін словом "гунни" називали слов’ян, — цитує доповідач Шафарика, — західні письменники, починаючи від Беди Венерабіліса, гуннами називали теж слов’ян. Тому зрозуміло, чому в германських народних переказах та інших давніх пам’ятках під словом "гунни" маються на увазі слов’яни".

Костомаров згоден. Цю думку він обстоював на лекціях у Київському університеті. Не був упевнений у цілковитій вірогідності гіпотези Шафарика, але вона йому імпонувала, ідеї слов’янського месіанізму дедалі більше заполоняли голови молодих учених, з ним погоджувався і Микола Гулак… Так, так, з Миколою вони багато в чому сходилися, і якби не сорок сьомий рік… Якби не лихий рік, не було б сьогоднішньої нестерпно прикрої зустрічі, вони обидва, можливо, працювали б професорами в Київському чи Петербурзькому університетах — як друзі й однодумці… Але таки з його вини впало на них горе, з його одержимості, хворобливого нахилу до таємних корпорацій.. Ось ці слова буквально я сказав йому в очі при Дубельтові… А хіба дотоді не попереджував його і всіх, що за Літнім садом стоїть колишній дім Кочубея, а в ньому — моторошний Третій відділ, заснований на пропозицію генерала Бенкендорфа в день народження Миколи I 1826

року? Хіба я не говорив Гулаку напівжартома, що тією хустинкою, яку вручив Бенкендорфу цар, щоб він утирав очі нещасливим, передавлять горло після першого крамольного слова? Скільки тепер із своїм розумом і працьовитістю він міг би дати!.. Де був, що робив весь цей час? Давно думалось — пропав. Пропав, так легко вибув із списку живих, що ми ні разу й не поцікавилися — ніхто, не тільки я. Не тільки я! Але чому ж він усе–таки не обізвався — до Шевченка, Куліша, Білозерського, Навроцького… Навроцького?.. Ні, про нього теж ніхто нічого не знає… І цей теж пропав, професоре Костомаров? Як ти просто поділив своїх колишніх друзів на тих, які написали книги і через те мають певну вартість, і на безвартісних — які не написали книг… А може, вони мають таку вартість, якої ти не гідний, і вона колись, мов щире золото, буде знайдена скарбошукачами і засвітить, і затьмарить або ж кине тінь на твою добру пам’ять? Чому я оцінюю тільки видиму продукцію, як маклер на контрактах товар? Шукаю для себе виправдання? Мабуть, так. Бо ж у своїх працях виходив з інших засад. Ще в Харківському університеті, починаючи писати хроніку епохи Богдана Хмельницького, я замислився, чому наша історія водно тлумачить про життя державних діячів і нехтує простою людиною, її внутрішнім світом, духовним багатством, побутом, способом життя, адже в надрах цих категорій народжується завжди те, що потім в окремих особистостях виявляється талантом вождя, поета, ученого; чому ми забуваємо про спонуку, про причини, про генезис явища? Чому ми пам’ятаємо, хто з войовників скільки чого захопив, визволив, убив, награбував, віддав, а не цікавимося, де зародився добрий чи злий чин? Я ходив по селах, сидів у шинках, записуючи пісні, легенди, билиці, щоб збагнути особистість народу, того натхненника всіх діл, — чому ж тепер забуваю або хочу забути, що без оточення, без того ж Гулака, який віддав душу за други своя, не було б нині мене — такого?

Цікаво, куди він пішов… А може, десь тут? Я повинен з ним зустрітися.

Професор Іловайський закінчив читати доповідь про гуннів. Присутні повернули голови до Костомарова, вантажена баржа ожила, треба було вести далі засідання. Костомаров узяв слово.

— Я згоден з професором Іловайським, — промовив. — Ще в університеті Святого Володимира в Києві я висловлював думку, що поневолені первісні слов’яни, подібно як потім козаки, створили в пустелях військо і вдарили на готів. Літописець Гельмольд твердить, що озлоблені германці назвали їх собаками — від слова Hund. Подібно, як польські шляхтичі українських селян — psia krew.

— А я не згоден з вами, професоре, — підвівся у кінці столу молодий чоловік. — Я слухав ваші лекції у Києві, моє прізвище Загурський, і тоді теж сумнівався у ваших доказах. На двох–трьох словах виводити цілу теорію і забувати про те, що антропологія свідчить про туранське походження гуннів, — несолідно.

— Антропологи часто помиляються, — відповів Костомаров. — Ви маєте які–небудь літературні докази хибності моєї здогадки?

— Ні, не маю.

Тоді підвівся з останнього ряду старий чоловік в окулярах.

— Моє прізвище Гулак… Професоре Костомаров, я хочу спитати, чи у вас самого є докази вірогідності вашої здогадки? Адже жодна німецька літературна пам’ятка її не підтверджує. У "Пісні про Гільдебрандта" і в "Пісні про Нібелунгів" гунни названі Huni, а їх країна — Hunland. Звідки ви взяли оте ""d"?

— Я приймаю ваше зауваження, Миколо Івановичу, — відказав Костомаров і підвівся. Усі повернулися до Гулака, здивовані цим знайомством. — Залишіться, прошу вас, продовжимо дискусію… Панове, сьогоднішнє засідання нашого відділу закриваю. Завтра виїжджає

археологічна експедиція поїздом у Мцхету. Членів Археологічного товариства запрошую сюди на дев’яту годину.

Дзеркальна зала спорожніла. Костомаров і Гулак поволі підходили один до одного — два похилого віку чоловіки, яким судилося нині вернутися у молодість. Віддаль між ними скорочувалася, обидва, короткозорі, йшли ніби наосліп; догоряли свічки на канделябрах, згущувався сутінок, і був він потрібен тепер обом, щоб на час важкої розмови не заглядати крізь захищені окулярами очі у зранені душі, щоб не відсахнутися один від одного знову, щоб не видно було в поглядах ні докору, ні каяття, щоб не заятрів давній біль, щоб за них у темряві зали перед таємничим міхрабом, мов перед сповідальницею, говорили зараз тільки свідки минулого.

Вони сіли один супроти одного, їх відмежовувала мармурова холоднеча стола, якийсь час мовчки й пильно приглядалися, щоб віднайти в обличчях хоч дрібний слід молодих років; той слід прозирав — з постави, погляду, рис лиця; і не було його — так не схожа зморожена листопадом деревина на свою першоподобу в травневому буянні.

Мовчанка тривала довго, обидва відчували незручність, ніби застрягли у в’язкій смолі, ще мить — і хтось перший підведеться, щоб піти геть назавше; Костомаров не хотів цього, він посунув по столі руку, щоб діткнутися зап’ястя Гулака, та не посмів, хоча Гулак не забирав руки, — постукав пальцями по столі, проказав, щоб таки почати розмову:

— Я познайомився нині з Горяєвим. Це твій друг, він любить тебе… Горяєв згадував про Ніколадзе. Ти, бува, не зустрічався з ним тут, у Тифлісі?

— Чом би й ні… Я його автор, він редагує російську газету "Обзор".

— Він добре знав мене. І я його… Роки, роки… Не розповідав тобі нічого про мене?

— Розповідав…

Ніко Ніколадзе

Хтось із грецьких філософів, не пам’ятаю, висловив думку, що набагато краще втручатися в суперечку ворогів, ніж друзів, бо опісля один із друзів стає тобі ворогом, а один з ворогів — другом. Та оскільки я не знаю справжніх нинішніх взаємин цих двох мужів, говоритиму тільки те, що мені відомо, — без симпатій і оцінок.

Спершу — про Костомарова.

Добре пам’ятаю ту бурхливу весну 1860 року. Петербурзьке студентство бродило, мов молоде вино–маджарі, з уст молоді не сходило ім’я Гарібальді. Знаменита тисяча червоносорочечників, в якій, крім італійців, служили добровольцями росіяни, українці, поляки, хорвати, висадилася на Сицилії, Гарібальді проголосив диктатуру від імені короля Італії Віктора Еммануїла. Вперше за останнє десятиліття свобода, за яку пролило кров чимало народів Європи, стала явою, а не лише мрією відомих і невідомих борців; цей факт грізною примарою постав перед закріпаченою Росією, образ італійського героя "із золотим серцем і твердим лобом бика" заволодів умами столичної молоді, ми так і називали його — золотосердим і твердочолим, захоплюючись людяністю і завзятістю Джузеппе.

Про ту атмосферу Акакій Церетелі недавно сказав так: "Саме натоді виступив колишній саратовський семінарист Чернишевський. Очоливши журнал "Современник", він разом із Добролюбовим і Некрасовим кинув революційний заклик Росії. Заворушилася країна, закувати її знову в кайдани стало неможливо".

Слова Церетелі передають суть подій, проте зовсім не відтворюють настрою, збудження, гарячковості, готовності до самопожертви і водночас певної "модності" на революційність серед студенства.

Про Чернишевського сперечалися; Тараса Шевченка, який двома роками раніше повернувся у Петербург із заслання, обожнювали, і він був у ореолі своєї високої слави; про Достоєвського, який після закінчення дисциплінарної військової служби в Семипалатинську оселився у столиці, ходили легенди і побрехеньки зовсім протилежного змісту: як він поводився, коли петрашевцям оголосили смертний вирок, — достойно чи боягузливо... Та всі ці імена називалися поряд з іменем Гарібальді.

Ми, кілька грузинських "тергдалеулів", які навчалися на вірмено–грузинському відділенні факультету східних мов Петербурзького університету, не пропускали жодної зустрічі з поетами, жодного літературного вечора. Кожен мріяв побачити Шевченка — який же він у житті, цей український Амірані, котрий проспівав кавказцям гімн свободи?

Одного разу нам пощастило: наша трійця — Ілля Чавчавадзе, Акакій Церетелі і я, — прочитавши афішу, з великими зусиллями протиснулися в переповнену залу Пасажу, де виступали Шевченко і його друзі — Олексій Писемський, Володимир Бенедиктов і Аполлон Майков. Вигляд Шевченка нас вразив і розчарував: нам, молодим, уявлявся він гігантом, розлюченим пророком, Юпітером, який вергає з небес спопеляючі блискавки на голови хортів, і гончих, і псарів, проріkаючи віще: "Борітеся — побороте!", а побачили звичайного, добродушного, лисого, без кровинки на лиці, з худими руками, переплетеними синіми жилами, змученого чоловіка, і серця наші стиснулися з жалю, що на очах згасає велика людина, яка кинула всім народам революційний клич. І тоді я подумав, що талант — це могутня і надзвичайно рідкісна суспільна сила; разом з тим вона вразлива, ніжна і нетривка, а тому вимагає обережного догляду за собою... Ха! Догляду? Віками талант кайданили повелителі із страху перед наймогутнішою зброєю — правдивим словом,

цькували заздрісники, зневажали простаки, плювками прибивали до хреста генієм осяяну душу злобні пілати — щоб потім, після злочинної розправи, подібно до боягуза апостола Петра й гонителя Павла, першими сповістити люд про воскресіння пророка, назвати себе його вірними соратниками і стати поруч нього одесную і ошуйцю. І рідко хто, та ні — ніхто не знаходив у собі мужності повіситись із сорому, як Юда!

Шевченко читав вірші велично. Нам хотілося почути його "Кавказ", та знали ми, що цієї поеми, за яку промучився десять років у неволі, поет неспроможний тут прочитати. Та не менше були вражені його "Подражанієм Ісаії":

Оживуть степи, озера,

І не верстовії,

А вольнії, широкії

Скрізь шляхи святії

Простеляться; і не найдуть

Шляхів тих владики,

А раби тими шляхами

Без ґвалту і крику

Позіходяться докупи

Раді та веселі.

І пустиню опанують

Веселії села.

Не можу передати тодішнього свята наших душ. Хотілося жити, боротися, віддати життя на широких шляхах за волю! Шевченко вже не здавався нам хворим, знищеним, змарнованим, а насправді могутнім гігантом, і ми вигукували: слава! слава! Тарас стиснув повіки, щоб стримати сльози. Натовп не розходився. Поета взяв під руку не знайомий нам костолиций чоловік в окулярах, який під час виступу мовчки стояв з ним поруч, і повів крізь тижбу до виходу. Хтось позад мене сказав: "Це Костомаров". Я оглянувся: за мною стояли два знайомі студенти. "Історик"? — спитав я. "Так, він завтра читатиме в університеті свою першу лекцію".

— Ніколадзе розповідав мені й про останні роки життя Шевченка, про похорон… Ти щасливий, Миколо: бачив Тараса ще раз, — зітхнув Гулак.

— Він заїжджав до мене в Саратов, повертаючись із заслання, та не застав, я тоді їздив до Праги… Розхвилював мою стареньку матір, вона любила його, як сина. А вірша "Веселе сонечко ховалось", написаного в казематі, мені присвяченого, водно повторювала, плачучи: "Дивлюсь: твоя, мій брате, мати чорніше чорної землі іде, з хреста неначе знята…" Коли я повернувся, Тарас уже відсиджувався у Нижньому…

— І ти не поїхав його провідати?

— Не зміг…

— Щепкін вибрав час.

— Так, я знаю… Я зайшов до Тараса, як тільки приїхав до Петербурга, — в академію, в його кімнату. Не впізнав мене. Я вимовив: "Ти ж говорив мені, що будемо ще разом жити, — так і сталось". Тоді він

кинувся до мене, обняв і проказав чомусь оці слова з одного казематного вірша: "Ніколи, братія, ніколи з Дніпра укупі не п’ємо…"

— З Дніпра укупі не п’ємо… — повторив, мов відгомін, Гулак.

Аудиторія була до краю заповнена студентами, професурою, а також людьми, які не мали ніякого відношення до університету, тим паче — до історичної науки. А може, й мали: фіскальство — спеціальність універсальна, таємні агенти залізають разом із своїми бандулями[15] не лише в аудиторії, а й у душі… Бажаючих послухати першу лекцію запрошеного на кафедру російської історії відомого вченого, автора монографій "Богдан Хмельницький" і "Бунт Стеньки Разіна", вчорашнього засланця, з якого нещодавно височайшим маніфестом знято поліцейський нагляд, було більше, ніж могла вмістити аудиторія, слухачі юрмилися в коридорах, стояли у проходах, у відчинених дверях.

Костомаров хвилювався. Він надто довго, як нам здавалося, протирав хустинкою окуляри, гортав сторінки конспекта, і ми заздалегідь розчаровувалися: професор свою лекцію буде читати, до того ж, певно, не підводячи голови, бо короткозорий, а нам хотілося свята не меншого, ніж учорашнє — в Пасажі. Нам хотілося почути нове, досі ще вголос не мовлене слово науки, яке зруйнувало б усталені зашкарублі погляди на історичний розвиток суспільства, чей же прокотилися Європою революції, переміг Гарібальді, вистраждали заслання Шевченко, Достоєвський і він — Костомаров! В ім’я чого? Та передовсім — в ім’я встановлення правдивої ціни духовних набутків народу!

Професор ніби відчув наші побоювання і побажання, відклав набік папери і розпочав лекцію.

— Сьогодні я прочитаю вступ до історії початку Русі, спробую намітити стовпову дорогу у трактуванні проблеми руської державності.

Держави часто були плодом випадкових завоювань, і тому вони майже завжди складаються не з однієї народності, а з багатьох, кожна з яких має свої власні традиції. Та, перебуваючи під зовнішньою формою об’єднуючої влади, протягом століть ті народності витворюють традиції спільні, які належать однаково їм усім. Тому–то, приступаючи до теми утворення Руської держави, я хочу передусім звернути увагу на риси місцевої історії земель, які увійшли до складу Русі, бо тільки в їх надрах витворювалася специфіка державного керування, самобутня, органічна, самостійна, і в жодному випадку не була привнесена іззовні в готових формах.

І тут Костомаров навдивовижу нещадно і сміливо розбив незаперечними аргументами офіційну, затверджену негласними указами теорію нормандського походження Руської держави, доведену ветераном російської історії Михайлом Петровичем Погодіним до крайніх меж, мовляв — дивіться: не варта вона ні абаза![16]

Це й було тією новизною лекції Костомарова, якої ми так чекали. Новий погляд на історію нам, грузинам, вельми імпонував, адже ідеологи завойовників Грузії намагалися, де тільки могли, довести безперспективність розвитку власного духовного життя нашого народу і, добираючись до його найглибших витоків, стверджували чужинське походження грузинського народного епосу, мови, пісні, билиці.

Костомаров закінчив лекцію, мертва тиша запала в аудиторії, і по хвилині мовчання, яке породжує сильне захоплення, підвівся блідолиций, з чорною бородою чоловік, у якому я впізнав молодого критика Добролюбова, і вигукнув:

— Браво, професоре!

Тоді вибухнула овація. Вона довго не вщухала, а коли врешті схлинула, з переднього ряду почулася вимоглива репліка:

— Пане Костомаров, я викликаю вас на публічний диспут з цього питання!

— Приймаю ваш виклик, професоре, — спокійно відказав Костомаров Погодіну.

Ще раз пролунали оплески, кілька студентів і ми троє підійшли до кафедри, узяли Костомарова на руки і, здіймаючи аж до стелі, винесли його в коридор.

Студенти оточили професора і довго не відпускали, посипалися запитання з приводу диспуту з Погодіним, Костомаров не встигав відповідати; потім до нього протиснувся молодий чоловік в окулярах, був це Чернишевський. Він обняв Миколу Івановича і промовив:

— Дорогий друже, ось настала хвилина, якої ніхто з нас і не уявляв, коли ми з вами жили в Саратові. Порівняйтете своє становище, коли саратовський поліцмейстер міряв вас тією ж міркою, що й власників публічних будинків і безпросвітних пияків, з нинішнім: задля такої миті не один погодився б перетерпіти все те, що судилося вам.

— Спасибі, мій добрий колего, — відказав розчулений Костомаров. — Але я не дуже довіряю овaціям. Нині — "осанна!", завтра — "розіпни його!"

— Але ж ви добре знаєте, професоре, — насмілився я втрутитися в розмову, — що суспільну думку досить часто накидають публіці власть імущі демагоги, публіка не завжди винна. А тому той, хто став речником у певному середовищі, не сміє ні на йоту відступати від своїх позицій — тоді рано чи пізно народ переконається в його правоті.

— А якщо надто пізно? — приглянувся до мене Костомаров.

— Поняття "надто пізно" не існує, — відказав я. — Неминуче прийде час повсюдного облагородження суспільства, коли справедливість посяде належне їй місце...

— Це може статися лише тоді, — мовив Костомаров до Гулака, — коли настане свобода... Роком пізніше я поїхав до Італії. Застав там велике свято: у містах майоріли прапори, ошатно вдягнений народ вийшов на вулиці — Італія відзначала свій день визволення. Під час подорожі трапилась мені пригода через неуважність, ти добре знаєш цю мою ваду. У Генуї забув у човні гаманець з грішми. Я був близький до розпачу, уявляєш: залишитися у чужому краю без грошей! Та ось до мого готелю допитався човняр, знайшов мене і віддав гаманець. Я дуже здивувався, чому він це зробив. "Я служив у війську Гарібальді!" — гордо відказав човняр. Усе просто, дивуватися нема чого: воля облагороджує людей, неволя робить з них покручів...

— Не згоден з тобою, — Гулак пильно глянув на Костомарова. — Людей, які знають, чого прийшли на світ, неволя загартовує, випробовує, мов вогонь крицю... У грузинському літописі "Картліс цховреба" є оповідання про кохтиставських змовників проти монголів у XIII столітті. Зібралося їх вісім князів на чолі з Цотне Дадіані. Цотне залишив друзів у Кохтиставі й поїхав збирати військо, та хтось у ту ніч навів на змовників ординців. Їх схопили й катували найдикішим способом: намазали всіх медом і в спекотний день віддали на поталу осам. Цотне, на якого впала тінь зради, приїхав добровільно у ординський табір, вимазався медом, зав’язав сам себе і розділив страшну долю своїх товаришів. А міг жити, виховати сина–спадкоємця, міг зібрати нових змовників або щось інше корисне зробити для людей; та ні — вибрав смерть, щоб довести ворогам здатність свого народу на жертву за волю, ствердити його духовну висоту.

— Не кожен може так вчинити, Миколо... В образі князя Цотне ти бачиш себе?

— Зовсім ні. Мені, людині звичайній, посередній, для того, щоб зберегти по собі добру пам’ять, не залишалося нічого іншого, як дотримуватися вірності присязі. Це єдине добро, яке зміг зробити… Але Шевченко… Тарас знав, що він великий, що нащадки багато дечого зможуть йому й простити, та ось… Коли він переправлявся через Дніпро, поромщик показав йому на жандармів, що стояли на протилежному березі, й порадив викинути у воду свої папери. Міг це зробити — народ простив би. І залишився б він на волі для добрих діл — ще б малював і писав… Та, мабуть, знав він — і тому вибрав неволю, — що без його книжечки "Три літа" ми не мали б такого Шевченка. Мали б іншого поета, звичайного, які були і будуть, — він же став героєм, який своїм подвигом врятував самоповагу й гідність народу для усіх прийдешніх поколінь.

Мені пощастило: моя репліка про "облагороджене суспільство" чи то сподобалася Костомарову, чи заінтригувала: він запросив нас з Акакієм та Іллею на літературний вівторок у "Балалаївку" — так називали готель Балабіна, де тимчасово замешкав професор.

Ми тоді не грішили надмірною скромністю, не тремтіли перед авторитетами, не кланялися сильним світу цього, скупилися на похвали, наш максималізм був крайнім, ми шукали в людях тільки ознак геніальності; зрештою, ми були грузинами, які завжди знають собі ціну і ніколи її не применшать, тож зневажали ми посередність і здивувати нас чим–небудь було важко.

Проте ми з Церетелі (Чавчавадзе захворів) аж пригнулися, побачивши в блискуче вмебльованому номері живу скульптурну групу.

За круглим столиком сидів, відкинувшись на спинку крісла, Тарас Шевченко, навпроти нього — напружений, мов до стрибка, Костомаров; збоку стояв Чернишевський із закладеними в кишені сурдута руками, гривка чорного волосся впала на чоло; біля серванта осібно стояв молодий хлопець з розчервонілим обличчям. Нам ніхто не відчинив дверей на стукіт, ніхто й не помітив, коли ми зайшли. Суперечка мужів

була в найвищому розпалі, ми не могли спочатку вловити її змісту, та проте самовпевнені нігілісти схилили голови, мов школярі, перед обличчям розгніваних пророків.

Прислухавшись до розмови, я зрозумів і здивувався — адже кілька днів тому вони називали один одного друзями, — що Чернишевський звинувачує Костомарова у гріху відступництва і Шевченко стоїть на боці Миколи Гавриловича. Раптом суперечка стихла — так буває, коли вичерпуються аргументи або ж супротивники бояться у своїх звинуваченнях зайти надто далеко.

Тоді юнак, який стояв біля серванта, — потім ми зрозуміли, що це він спричинив дискусію, — різко повернув голову до Костомарова і заговорив, користаючись із затишшя:

— Шановний професоре, ви не відповіли відверто на жодне моє запитання, а я прийшов від імені студентів, які обожнюють вас. Нам треба знати, як ви ставитесь до введених ректором Плетньовим нових університетських правил. Ви відмагаєтесь — не ваша це, мовляв, компетенція, ви не в силі нічого змінити. Хай і так. Але нас цікавить ваша позиція, моральний бік справи: якщо ми будемо страйкувати — ви підтримаєте нас?

— Я не готовий зараз на це відповісти, — ухилився Костомаров.

— Як — ви не готові зараз збагнути такої простої речі: коли міністерство затвердить плату за навчання в сумі п’ятдесяти карбованців на рік, то двері almae matris будуть відчинені тільки для дворян? То на чиєму ви нині боці — колишній ліберал, мало того — революціонер?

— Прошу не наклеювати мені ярликів, які не відповідають моєму світоглядові! — спалахнув Костомаров.

— Вибачте, але досі ми знали… Ну, гаразд. Як ви тоді розцінюєте заборону сходок, концертів, спектаклів — не з погляду політики, а культурного діяча? Дайте відповідь нарешті, найавторитетніший професоре, якого студенти носять на руках! Від вас залежить успіх студентського виступу: якщо Костомаров буде на нашому боці… Ви не подумали про те, що ті ж студенти опустять вас з висоти на долівку, коли переконаються у двоєдушності свого кумира?

— Підтримувати страйку не буду, — звісив голову Костомаров, — від цього постраждає наука… І прошу… прошу не судити про мої погляди у зв’язку з епізодом сорок сьомого року.

Ми помітили, як сіпнулися похилені плечі Шевченка, нервово смикнувши вус, він підвів спідлоба великі сиві очі, проказав:

— Не блюзнірствуй, Миколо. Цей епізод коштував нам цілого життя…

— Я гадаю, Тарасе, — відповів Костомаров, не дивлячись нікому у вічі, — що кожен з нас мав досі час осмислити содіяне раніше. Для мене важливе тепер тільки одне — наука.

— Гаразд, — наступав студент. — Та коли так, то як ви, жрець науки, могли, не кривлячи душею, причащатися у церкві? Невже ви це робили з вірою? Ви двоїтесь у всьому: адже на ваших лекціях ми ні разу не почули містичних інтонацій. Навпаки…

— Я нікому не дозволяю втручатися у моє духовне життя, юначе, — підвівся з крісла Костомаров. — На лекціях читаю російську історію, а не богословіє. І якщо я обурювався інквізицією, то це ще не означає, що в мене зародилися сумніви щодо віри в Христа.

— Божок упав із п’єдесталу, — скрушно промовив студент.

Костомаров мовчав, та ми бачили, що він збирається з думками. Врешті мовив:

— Я бачу, як накочується лихо на нас усіх — на країну, народ. Ви, нігілісти, стаєте тією руйнівною силою, яка не знає, що будувати на розчищеному місці. Нині ви ліберальні базіки, завтра — геростратн, а потім — біржові гравці! Вибачте, можливо, я не маю рації… Час розсудить нас, хлопче. Я ж до кінця днів моїх говоритиму тільки мовою науки, а до всього іншого, у чому не вмію розібратися, буду застосовувати один принцип — мовчання.

Чернишевський вийняв руки з кишень, стиснув до хрускоту пальці, й сказав спокійно, владно:

— Хвороба мовчання, Миколо Івановичу, породжує більшу, набагато небезпечнішу болість — байдужість до громадських справ. Це зло, мій старший друже, вельми підступне: воно паралізує вільний розвиток мислі. Звикнувши до комфорту мовчання, ми стаємо апатичними, а це призводить нас до загальної сонливості, летаргії… Дозвольте відкланятися.

Чернишевський вийшов, за ним подався студент. Ми удвох з Акакієм, розгублені й зніяковілі, стояли біля входу, не знаючи, як повестися. Костомаров винувато розвів руками — як бачите, дорогі, літературний вечір не вдався.

Підвівся і Шевченко.

— Хто ви, панове–молодці? — звернувся до нас. — Та бачу, бачу — кавказці. Студенти, певне? То ходімо, проведете мене до академії, а по дорозі побалакаємо.

Тарас Григорович розпитував нас про Грузію, ми охоче розповідали про бурхливу, криваву історію нашого краю, про входження Грузії до

Росії, словом, як писав Лермонтов, розмовляли "о славе прошлой и о том, как, удручен своим венцом, такой–то царь в такой–то год вручал России свой народ..." Шевченко дивувався: як багато спільного між українським і грузинським народами — у їх історичних долях. Він запросив нас до себе в кімнату і до третьої години ночі розповідав про Україну. Ця зустріч запам’яталася мені на все життя.

А Церетелі зовсім недавно, згадуючи той вечір, сказав: "Я тоді із слів Шевченка зрозумів, як треба любити батьківщину, свій народ".

Гулак схилив голову на руки:

— Цю думку Чернишевського — про комфорт мовчання — я чув давно, від Ніколадзе. І щораз далі краще починаю її розуміти. Заповіти мовчання злочинні хоча б тому, що в мовчанні стаєш німим, забутим і нікому не потрібним... Як склалося життя в Аліни? — спитав згодом.

— Потім про це, Миколо... Що ще тоді говорив Ніколадзе?

Цілий рік вирувало студентство. Ми не ходили на лекції, збиралися біля університету й спокійно вистоювали більше, ніж по півдня, чекаючи, що все–таки вийде до нас якщо не ректор Плетньов, то хоч куратор університету Філіпсон і спитає, чого ж ми домагаємося. Університет було закрито. Нас явно ігнорували. Тож одного дня кілька десятків урвителів (між ними нас трьох не було, ми протестували проти фізичних розправ) вдерлися у квартиру Філіпсона й виволокли його на Невський проспект. На нього наділи блазенський ковпак, штовхали, обпльовували, словом — привселюдно глумилися. Та не це головне! Назрівала перша в країні революційна ситуація — можновладці страхувалися!

Звісно, тоді запрацювала поліція: близько трьохсот студентів посаджено в Петропавловську фортецю. Просидів там майже чотири місяці і я на голодному пайку, і снилися мені наші тифліські духани — з

міцним вином, пахучою чихиртмою і свіжими кукурудзяними коржиками…

А про те, що відбувалося на волі, я дізнався потім із розповідей друзів… За якийсь час після закриття університету студенти отримали дозвіл слухати курс приватних лекцій, за невелику плату, в залі міської думи. Більшість професорів, між ними й Костомаров, погодилася читати. Так тривало до березня 1862 року. А тоді сталася подія, яка викликала нову хвилю студентських заворушень.

Спокійний і зовсім лояльний професор Платон Павлов одного вечора прочитав лекцію "Тисячоліття Росії". Нічого крамольного не виголошував, виступ його був пройнятий любов’ю до батьківщини, ця категорія начебто не повинна вважатися кари гідною. Та ба! Коли поняття "батьківщина" не ототожнюється з особою царя, то виникає підозра, а про яку він мовить — може, про батьківщину Радищева? Лекція збурювалась оплесками, бо ж таки згадав професор, хоч і скоромовкою, і Радищева, і Новикова, і Лермонтова, а ще, на свою біду, щоб підкреслити значущість мовленого, Павлов двічі повторив євангельське: "Хто має вуха, хай слухає!" Цю фразу в Третьому відділі розцінили як революційний заклик, і на другий день Платона Васильовича не стало в Петербурзі. Його заарештували і вислали в Кострому.

Студенти знову застрайкували на знак солідарності з Павловим. Організувати цей страйк було важче, бо ж професорів запросили, попередньо оплативши, самі слухачі; організація приватного університету сама собою була виявом протесту проти закриття офіційного. Викладачі важко піддавались намовленням студентів і все ж таки погодились: лекції у залі міської думи припинились. Тільки Костомаров приходив і читав свій курс двом–трьом штрейкбрехерам.

Кажуть, що Чернишевський аж двічі приходив на квартиру Костомарова, просив його не ганьбити свого імені — марно. На цьому дружба між "саратовцями" розірвалася назавжди.

А ті самі студенти, які колись носили улюбленого професора на руках, зібралися в аудиторії і з глумом, жорстоко його освистали…

— Я ж казав Ніколадзе, що не довіряю овaціям, — виправдовуючись, мовив Костомаров. — Нині — осанна… Ет!..

— Ти ж не послухав його поради: хто став речником у певному середовищі, той не сміє ні на йоту відступати від своїх позицій. Французький мислитель Іполит Тен на знак протесту залишив кафедру, коли Франція переживала роки насильства над правом.

Костомаров нервово змахнув рукою.

— А хто, хто зайняв його місце, ти не подумав? Протести заради протестів, непотрібні оплески й овації там, де треба розумно мовчати, провокаційні ажіотажі — і неминучий результат: заборона спектаклів, закриття університетів, конфіскація книг, арешти… А потім — духовна і розумова пітьма!

— Наші погляди на норми поведінки завжди були різні, Миколо. І ми ще не знаємо, хто з нас має рацію. А може, обидва маємо, може, наші крайнощі є зародком майбутньо–го розумного синтезу?.. Нині вбивають царів. Чи добре це? Напевне, ні. Царський трон від того не опустів. Та знаю одне: іти проти хвилі народного прозріння — безглуздо… Утопісти, народники, соціалісти — все це нове, і, як би нам не хотілося, не обминути його.

— Ти просив розповісти про Аліну, — перемінив Костомаров тему розмови, і на його обличчя напливла тепла хвиля.

— Тепер я скажу: потім про це, Миколо. Саме пора, щоб, бува, не стало пізно, вернутися нам у молодість. Адже для цього ми сіли за стіл.

Тисяча вісімсот сорок сьомий

Малий єфрейтор

Мене, Миколу Еварестовича Писарєва, відколи я став вільний од розписок про нерозголошення таємниць, часто називають базікою, який у своїй відвертості не шкодує навіть себе. А навіщо мені затаювати те, про що і так усі знають і передають із вуст до вуст у перебільшеному та перекрученому вигляді? Краще побичуй себе самого, і хтось–таки повірить у набагато вигідніший для тебе варіант.

От хоча б про той скандальний випадок у Петрозаводську, коли я перебував на посаді цивільного губернатора Олонецької губернії. Мене й нині питають, де правда, кого били по морді: Бібікова чи мене, хто такий "малий єфрейтор"? Мають, звичайно, на увазі пасквільного вірша Шевченка "Юродивий", що розійшовся по руках уже по смерті злослова (а жаль — повели б пііта ще раз етапом до Оренбурга або й далі!). Там він нібито Бібікова мав на увазі під капралом Безруким, а мене назвав малим єфрейтором. Та я, не задумуючись, відповідаю, що все це поетична уява: якийсь п’янюга, справді замахнувсь на мене в церкві Богородиці в Петрозаводську. І хоч подав я у відставку не через це, а з власної волі, злобний поет назвав звичайне непорозуміння мордобитієм, підніс його у вищий ранг, переадресувавши Бібікову, і додав для антуражу: кайдани, Сибір і таке інше.

Насправді, між нами кажучи, петрозаводського інциденту не було б, якби не Петров, той самий, з якого

розпочався процес над кириломефодіївцями. Для його вдачі добре пасує одна богохульна притча… Йде нібито Ісус з апостолами по морі, усі справно марширують, не замочуючи ніг, тільки Павло забрідає все глибше й глибше у воду — аж по шию. І коли дванадцятий апостол став уже захлинатися, Ісус промовив до нього: "Надто ревно стараєшся, Павле, йшов би, як усі, — по камінцях".

Той Олексій Петров утелющив собі в голову, що йому суджено врятувати Росію від лиходіїв і змовників — скільки ж то він завдав нам клопоту! Чи ж то Орлову, Дубельту, Бібікову або й мені хотілося б роздмухувати справу Кирило–Мефодіївського братства майже до рівня декабристів, коли можна було тихенько розігнати змовників по всій імперії, щоб не збиралися докупи, та й усе на тому. Вистачило б непомітного кивка пальцем, так ні — склепали разом з дурним Юзефовичем писаний донос, а це вже документ, ніхто його не кине в кошик.

Ну а далі… Та про це іншим разом. Скажу тільки, що граф Орлов щедро винагородив Петрова. На час слідства помістив його в готель неподалік Третього відділу, виплативши двадцять п’ять карбованців на дрібні видатки, розпорядився вислати матері сто карбованців, після слідства наказав видати Петрову свідоцтво про закінчення університету, мовляв, йому, бідному, не дадуть тепер ніде спокійно вчитися, — донощик отримав на руки диплом юриста й на додачу п’ятсот карбованців сріблом. Здавалося б, досить — по зав’язку. Ні, зарахував його чиновником Третього відділу!

Петров, як я уже сказав, по камінцях ходити не вмів. Манія… Працював він у архіві, надто ревно усім цікавився, навіть, як стало відомо, розтратами високопоставлених осіб на нічні розваги, хабарями… Спохопилися, та пізно. Хіба ж можна було пускати змію у власний зміїний дім, кінченого провокатора й дворушника посвячувати в секретні справи? А тепер спробуй спи спокійно: такий ревнитель донесе Господу–Богу на самого царя… Почалися перетрактації Дубельта з Орловим, Орлова — з його величністю; цар сам злякався дбайливця. Треба було видумати справу… Тож довелося Петрову якийсь час посидіти в Олексіївському равеліні, а потім його вислали в Олонецьку губернію. Отут і звела мене з ним лиха доля.

Петров працював у якійсь волості попихачем за двадцять копійок на день. Дізнавшись про моє призначення цивільним губернатором у Петрозаводськ, почав засипати мене скаргами. А що я на них не

відповідав, то злидень вирішив зустрітися зі мною особисто й нагадати про свої колишні заслуги. Вірний своїй нахабній натурі, він вибрав місцем зустрічі собор — під час відправи!

Тільки–но піп закрив царські врата — чую, хтось позаду дихає гаряче мені у вухо, ловить за руку і скиглить: "Миколо Еварестовичу, згляньтеся!" Я навіть не повернув голови, відсмикнув руку, — зір мій був прикутий до профілю обличчя губернського чиновника Матвєєва, котрий стояв праворуч ледь спереду і вряди–годи косував на мене оком. Мені згадалася недавня з ним розмова — звинувачував у грабіжництві, буцімто мені відраховують частину його окладу і тому подібне… Я ніколи не звертав уваги на подібні балачки, але цей мав здорові кулачища — він опустив їх переді мною на стіл і погрозив, що колись ними відвоює своє право. Тоді я вигнав його з кабінету, але ось тут, у церкві, раптом тьохнуло тривожно серце в грудях — я швидко подався до виходу.

І все обійшлося б добре, я сів би спокійно в карету і вступився з очей Матвєєва, але та сама прилипа знову заскиглила позаду і спіймала мене за рукав. Оглянувся — Петров! А щоб тебе дідько побрав, не відчепишся від цього і в церкві… "Зайди до мене завтра в кабінет", — кажу йому, а він хапає за полу сурдута. Ледь одірвавсь від нього, виходжу на паперть — аж тут заступає дорогу Матвєєв і б’є мене в обличчя.

Та й це якось би зам’ялося, прикрий інцидентик мало хто й помітив, я, звичайно, облизався б і не надавав би цій справі розголосу. Та ба… Мерзотник Петров, який тільки–но слинив мені руку, розправив свою згорблену поставу і заволав на все горло, викликаючи регіт народу:

— Так вам і треба, Миколо Еварестовичу, тепер у нас обох карта бита!

Як кажуть, гусак свині не товариш, але службу я мусив покинути… Матвєєва погнали на каторгу, та що мені з того… Але я надто

розбалакався, нехай це буде між нами, людям я кажу, що він лише замахнувся, а у відставку я подав добровільно.

Отак у мене все почалося з Петрова, Петровим і закінчилося. Якби не цей прикрий інцидент у Петрозаводську, я написав би цікаву книгу про справу кириломефодіївців, ніхто краще з нині сущих не розповість. Бо ж був я правителем канцелярії генерал–губернатора Дмитра Гавриловича Бібікова, очолював Археографічну комісію, в якій працювали Гулак, Шевченко й Костомаров, відав секретною комісією у справах таємних товариств і сам частково вів над братчиками слідство. Та не можу, бо кожен, хто не візьме книжку, скаже: "А, це той, котрого в церкві по морді били!" Тож лиш між нами можу розповідати…

Третього березня до куратора Київського навчального округу Траскіна прийшов студент університету Олексій Петров: він знає, що в Києві існує таємне Слов’янське товариство, яке хоче розпочати в Росії боротьбу за федерацію вільних республік. Траскін і його заступник Юзефович — малорос, який приятелював з Кулішем і Костомаровим, вдавав із себе ліберала, — уважно вислухали Петрова і вмить зметикували, що тут можна вислужитися. Вони наказали Петрову написати на папері все, що знає.

І докладніше, слово в слово… Отож на вулиці Кадетській в будинку протоієрея Андріївської церкви Завадського, у кімнаті квартиранта Миколи Гулака часто відбуваються засідання таємного товариства, яке називається Кирило–Мефодіївським братством. Члени товариства мають свій знак — сигнет, на якому вигравіювані імена святих Кирила і Мефодія, печатку з написом: "Пізнайте правду, а правда зробить вас вільними", кожен член складає присягу. Товариство уклало свій статут з шести параграфів, які визначають лад слов’янської федерації; дві прокламації — до українців і росіян та до поляків і так звану "Книгу буття українського народу". Програма товариства: ліквідація кріпацтва, запровадження вселюдних шкіл і поділ Росії на чотирнадцять рівноправних штатів, з яких для Малоросії визначено аж два: східний і західний. Західний — це Правобережна Україна і Східна Галичина. На

визначенні такого штату наполягав Шевченко — він стверджував, що Галичина національно пробуджена, є там своя література, показував книжечку "Русалка Дністровая", яку позичив у поміщика Платона Лукашевича. Члени таємного товариства — молоді вчені: Микола Гулак, Микола Костомаров та Пантелеймон Куліш; випускники Київського університету Олександр Навроцький та Василь Білозерський, студенти Опанас Маркович та Георгій Андрузький і ще якісь деколи приходять, прізвищ не знає… Окремо, присяги не складав, бо не згоден з поміркованістю програми товариства, — відомий поет Тарас Шевченко, який на зібраннях читає явно протизаконні вірші.

Отож Траскін з Юзефовичем пишуть у Петербург Бібікову — генерал–губернатор саме поїхав до столиці — секретну депешу.

Костомаров

У ці дні я був зайнятий весільними приготуваннями. Друзі роз’їхалися хто куди: Гулак — у Петербург, Куліш — до Варшави, Шевченко помандрував по Україні, я ж заручився з найкращою у світі панною Аліною Крагельською.

Сталося це після зимових контрактів, коли в Києві гастролював Ференц Ліст. Останній його концерт відбувся в університетській залі, я купив квитки для себе, Аліни і її матері Анелі Устимівни. Ліст кілька днів тому завітав до графині Меліної, де саме гостювала Анеля Устимівна з дочкою, послухав гру Аліни, похвалив. Тепер, на концерті, він побачив її в першому ряді — поруч зі мною і матір’ю — й запросив Аліну на сцену.

То був фурор — зала гриміла оплесками, Анеля Устимівна, незважаючи на свою черствість, плакала з розчулення, я ж у той вечір, дома, користаючись з доброго настрою матері, попросив руки Аліни.

Мати погодилась підкреслено холодно: мене ще сяк–так терпіла, але колишню кріпачку свахою не уявляла. День шлюбу призначили на тридцяте березня.

За два дні до вінчання у нас з Анелею Устимівною відбулася неприємна розмова. Натякаючи на моє плебейське походження, вона запитала, чи я маю екіпаж, чей же не буду складати з дружиною візити знайомим на дрожках. Я промовчав, тоді вона сказала, що може нам екіпаж подарувати, але я повинен найняти лакея, який би відчиняв дверцята.

— Не люблю лакеїв! — скипів я. — Сам спроможний відчинити своїй дружині дверцята екіпажа!

Анеля Устимівна нагадала мені цю відповідь трохи пізніше...

Прощаючись, я надів нареченій на палець перстень, вона прочитала вигравіюване на ньому "св. Кирило і Мефодій" і повернула мені його. "Не хочу ділити тебе ні з ким", — сказала, і я розкланявся, пообіцявши прийти в день шлюбу. Мені треба було взяти в університеті на тиждень відпустку й домовитись із священиком про час вінчання.

Ніхто не може назвати себе щасливим до останньої своєї хвилини: іноді людина живе задовго лише одну мить. Так подумав я у переддень свого шлюбу — я хотів би умерти раніше.

Вранці до мене зайшов заступник куратора Київського навчального округу Юзефович. Не вітаючись, оглянув метким поглядом кімнату, зупинив очі на столі, заваленому паперами, і прошепотів по–змовницьки:

— На вас прийшов донос, я хочу вас урятувати. Віддайте мені все підозріле — з написаного.

Я почув, як підігнулися мені ноги в колінах, адже не раз, не два попереджував своїх друзів, що ми в надмірному захопленні конспіративним товариством заходимо надто далеко, та не мав сили противитися диктаторській наполегливості Гулака і вільнодумній безоглядності Шевченка, допомагав складати програму й прокламації, а "Книгу буття українського народу", анонімний рукописний твір, переписував сам, вносячи радикальні поправки Тараса й Миколи; Гулак узагалі мав хворобливий нахил до таємних корпорацій, тією манією заразився ще в Дерпті; я у цю мить прокляв той день, коли познайомився з ним… У мене вже були книга віршів і драма "Сава Чалий", я захистив дисертацію, написав перші історичні праці про Наливайка і Острозьких, розпочав роботу над фундаментальною монографією про Богдана Хмельницького. Усі знання, які надбав, я готувався до краплі віддати народові, мене вабила слава вченого, на мої лекції приходили студенти — ніде голці впасти, і все це я, намовлений і під’юджений, сам перекреслив… На мої папери від ранішнього сонця впала тінь віконних рам — і затьмарилося мені в голові від зловісного знаку, що прослався тінню на все моє прийдешнє життя.

Не усвідомлюючи, що чиню, знайшов у шафі свій примірник "Книги буття" і віддав його Юзефовичу. Він миттю вийшов у коридор, ця бестія, Іскаріотський Юда, і за хвилину повернувся назад — разом з Траскіним, жандармським полковником і поліцмейстером. Я попрощався з матір’ю, яка стояла у дверях своєї кімнати, не розуміючи, що діється; кабінет мій запломбували, а мене вивели.

Я очуняв від струсу у брудній кімнаті поліцейського відділку на Подолі. Так — це суща правда, я в’язень, і все пропало. Десь там Аліна жде нареченого; десь там — за трьома морями і сімома ріками — височать стіни Київського університету, мов фортечний мур. Ніколи не думав, що заґратовані вікна аж так віддалять людину від реального світу — десь далеко, в незвіданих вимірах планети ридає у горі моя мати…

Не відаю, скільки часу просидів на стільці, схопивши голову в руки. Та враз брязнув замок, заскрипіли двері, до брудної кімнати увійшов жандарм і запитав глумливо:

— Як вам тут, пане професоре? Напевне, приємніше було б сидіти в кабінеті Археографічної комісії або ж дома — поруч з молодою дружиною?

Я схлипнув і не відказав нічого, нараз він мене потішив:

— Ходімо, вам дозволено попрощатися з нареченою.

Мене знову повезли на мою квартиру. Вони німо стояли посеред кімнати — Анеля Устимівна, Аліна і мама, — я обняв усіх по черзі і сказав до Аліни:

— Я не злочинець, кохана, і з любов’ю до тебе в могилу піду.

Не бачив їхніх облич — окуляри запітніли, чув тільки тихі й часті схлипування Аліни, і раптом крізь них прорізався черствий голос:

— Шкода, Миколо Івановичу, що не маєте лакея: самі ніколи вже не зможете відчиняти своїй дружині дверцята карети.

По дорозі в Петербург я хотів заморити себе голодом — не їв нічого кілька днів. Потім припинив голодування: візник налякав мене, що в непритомному стані я зможу наговорити багато непотрібного — на себе й на друзів.

У казематі Третього відділу на Фонтанці мене одягли в арештантський халат і ковпак. Першим відвідувачем був Писарєв: він натякнув мені, ніби зрадив усіх нас Гулак, так, так, — отож відрізняй проповідника від проповіді… Я почув, як щось хряснуло в мені самому — аж злякався: серце тріснуло від кривди чи від напруги, мов петарда,

вибухнув мозок, а може, враз — від розгонистого удару страшним словом — переламалися ребра, хребет? Я довго не міг вийти з очманіння, та згодом відчув якесь дивне полегшення. Зрада людини, котрій ми всі вірили і яка разом з Шевченком гнітила нас своєю готовністю на самопожертву, звільняла мене від обов’язку мовчання, від присяги, дозволяла відмовитися від справи, за яку я, морально до неї не готовий, узявся зопалу; давала можливість обурюватися, каятися і прогледіти крізь чорну стіну тюрми просвіток волі. Я охоче повірив у брехню Писарєва…

Допитували мене — спочатку Писарєв, а потім Дубельт.

Ах, Дубельт, Леонтій Васильович!.. Я чекав крику, брудної лайки, навіть побоїв, а він на першому ж допиті підійшов до мене, нахилився, поклав руку на плече, його добродушне, пооране обличчя потьмяніло від співчуття, він розгорнув папірця і прочитав, не намагаючись надавати словам значення:

— "І панує деспот–кат над трьома слов’янськими народами… Та озветься Україна до братів–слов’ян, і встане Слов’янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні на Україні". "Книга буття українського народу". — І він підморгнув. — Так–с… За таке належить ешафот або ж довічна каторга… Але ні, не вірю, що це писали ви! Могло це писатися при вас, могли ви переписувати, але ж не ви складали це пекельне писання! А взагалі, така небуденна людина, такий відомий вчений — навіщо вам це все?

Він говорив правду, я справді цих слів не складав — тільки вписував. Ні, ні, я не скажу — хто, але не я… А він і не питає, йому досить того, що — не я… Пам’ятаю, як мене огорнула паволока Дубельтової доброти; доброта тирана набагато сильніша від людської, бо вона рідкісна і її можна використати тільки один раз…

Гулак

Росію лихоманило. В офіційних установах торгували посадами, правосуддям, честю, душами, хто міг — той грабував, хто не міг грабувати — крав. Горіли поміщицькі маєтки. Загинули Пушкін і Лермонтов. Сміявся Микола Гоголь. Вдруге заарештували Олександра Герцена.

1844 року я отримав посаду чиновника канцелярії київського губернатора — почав працювати в Тимчасовій археографічній комісії по розгляду історичних актів.

Після Дерптського університету, де кожний другий студент належав до таємного товариства, де увічі проголошувалися гасла декабристів і польського Листопадового повстання, Київ здався мені спочатку тихою заводдю, у застояному літеплі якої вдоволені обиватели кумкали в унісон з булгарінською "Северною пчелою" про щасливе життя, вірну службу, про шикарні костюми і ботфорти, модні меблі, карети, ресторани й театри.

Щоб не застрягнути й самому в обивательському болоті, я почав писати працю "Про юридичний побут поморських слов’ян", маючи на меті провести в ній ідею боротьби проти рабства, порівнюючи долю поневолених поморських слов’ян з долею закріпачених народів Росії. Під час роботи над цією книгою я несподівано для себе у затхлому, здавалось, Києві зустрівся з однодумцями, захопленими ідеями слов’янського месіанізму. Спочатку — з Костомаровим, потім — із Шевченком. Тарас ходив під впливом ідей петрашевців, був особисто знайомий з поручиком Миколою Момбеллі… До нас горнулися студенти Київського університету.

Переді мною відкрився інший Київ: невелика група неофітів поклялася віддати своє життя за волю рідного народу. Ми були різні в поглядах на шляхах здобуття волі: Костомаров закликав поширювати

самоосвіту як самоціль, я й донині переконаний, що освіта — передумова революції.

На початку 1847 року я переїхав з Києва до Петербурга, щоб із столичної висоти поширювати ідеї Кирило–Мефодіївського братства. Почав працювати в канцелярії Петербурзького університету.

Вісімнадцятого березня у мою квартиру увірвалися Дубельт і петербурзький обер–поліцмейстер Кокошкін.

— До нас надійшов донос від Костомарова, що ви організатор протидержавного слов’янського товариства, — сказав Дубельт. — Ми арештовуємо вас.

Кокошкін почав робити обшук…

Аліна Крагельська

На початку квітня широко розлився Дніпро — зелено–жовті води затопили лівобережні луги аж до небокраю, — переправа на поромі з екіпажем і четвірнею коней була важка й небезпечна; Анеля Устимівна, яку сам Бог покарав невідомо за які гріхи ненависним каторжником, зчиняла істерику і тут же, при Аліні й Тетяні Петрівні — матері Костомарова, — проклинала той день і ту хвилину, коли дала згоду на шлюб своєї дочки з пройдисвітом, котрий хтозна–якими дорогами доплівся до Києва, вліз у довір’я вчених і її шляхетної сім’ї, несучи в собі первородний гріх людей підлого стану — злочинність.

Пором нарешті причалив до берега, Анеля Устимівна заспокоїлася і, мабуть, до самого Петербурга, більше тисячі верств весняними розтанями, не відкрила б уст, якби в Броварах, біля станції, їхній екіпаж не наздогнав перекладну хуру, в яку візник запрягав коней, — неподалік стояли жандарм, поліцейський і цивільний у кожусі та баранячій шапці.

— Ще один каторжник, будьте ви прокляті! — засичала Анеля Устимівна, і тоді Тетяна Петрівна, яка досі ніби й не чула образливого бурчання свахи, повернула до неї своє суворе обличчя, постукала до візника, щоб зупинився, і проказала:

— Та цитьте, ви! Це ж Тарас Григорович…

Екіпаж зупинився. Костомарова вийшла, за нею вискочила Аліна.

— Так це ж усіх вас, Боже мій! — зойкнувши, підбігла до Тараса Григоровича, припала до його грудей. — А за віщо, ну скажіть — за віщо?!

Тарас поцілував Аліну в щоку, підійшов до Костомарової, схилився до її руки.

— Бідна матуся, — похитав головою, — бідна Миколина молодесенька наречена… Ой, лихо, лихо. Не пощастило мені бояринувати в Миколи, десь–то молодий уже там…

Підійшли жандарми, узяли Тараса під лікті, повели до хури, підштовхнули його, щоб вилазив.

— Не винен ваш Микола, матінко! — гукнув Тарас. — Хіба в тому, що зі мною побратався. Прости ж мене і не кляни!

Свиснув візник, трійця кур’єрських коней рвонула з місця вчвал, Тарас Григорович підняв шапку над головою і помахував нею, поки хура не сховалася за придорожні тополі.

Тоді вийшов із приміщення станції доглядач і спитав Тетяну Петрівну, чи вони, бува, не їдуть слідом за арештованим, у якого золоті окуляри. Костомарова потвердила, він подав адресованого Аліні листа. Аліна прочитала вголос і після слів "я не злочинець, кохана, і любов моя

до тебе завжди житиме в моєму серці" — ридма заплакала; тоді Анеля Устимівна вихопила листа з рук дочки і розірвала його на шматки.

— Нема у вас серця, — сказала тихо Тетяна Петрівна.

У Петербурзі жінки зняли кімнату неподалік будинку

Третього відділу і довгенько добивалися прийому. Врешті Дубельт прийняв їх у себе в кабінеті. Анеля Устимівна сіла у фотель, біля неї напружилась у тривозі тендітна Аліна; Леонтій Васильович двічі попросив Костомарову сісти, та вона ніби й не чула, стояла біля дверей, мов статуя, стемніла на лиці й сувора — кріпацький атавізм давався взнаки: прохачам у барина слід стояти біля порога.

Дубельт повернувся обличчям до вікна, що виходило на Фонтанку: вид на річку, що, звузившись під Ланцюговим мостом, вихоплювалась за ним на простір, на червоний Михайлівський палац за Фонтанкою, був для Леонтія Васильовича звичним, та в цю хвилину пойняла його мозок думка про нефортунного царя Павла I, який утік із Зимового палацу, гнаний страхом, і заховався у Михайлівському, а від насильницької смерті не врятувався, бо така судилася йому доля… Всесильний цар не уникнув розплати, а що тоді казати про нижчих рангом — по зав’язку заборгованих злом і шахрайством повелителів. Усе на цьому світі нестійке, все на волоску, все на лезі бритви, справжньою є хіба ця мить, коли він ще має силу вирішувати за своїм уподобанням долю трьох жінок, які ждуть рішенця, — наступна хвилина заслонена завісою непевності…

Анеля Устимівна ждала, ховаючи потаємне торжество: вона знала, що її поневіряння закінчуються, — це кінець. Шеф збирається з думками, зараз він підійде до них і попросить її й Аліну, щоб вони назавжди забули про Костомарова.

Тільки Аліна сподівалася… Не може бути, щоб так зарання перекреслилось її життя, їй лише шістнадцять літ! То нічого, що в Дубельта жандармський мундир, він — теж людина, є у нього дружина, діти, ось зараз він повернеться од вікна, приглянеться до неї, такої юної й чарівної, і жандармське серце здригнеться… Хоч пообіцяє — щоб тільки нині не обірвалася нитка надії…

Леонтій Васильович повернувся різко, по–військовому, стрімливо підійшов до Аліни — він був мужній з виду і вродливий на свої роки, бестія, — узяв її пальцями за підборіддя, похитав скрушно головою:

— Видно, дуже любите нареченого, що такі печальні, а краще покохали б когось іншого, хоча б мене, старого… — Він усміхнувся. — Повірте мені: Костомаров ніколи вас не любив… Гніваєтесь?.. Добре, добре, не буду. Можливо, любов у письменників полягає у тому, щоб завдати більше болю коханій… Напевне, вони й не вміють інакше. Бо навіщо професорові Костомарову здався той клопіт… Певно, це професійна недуга? Його сіятельство граф Орлов твердить, наприклад, що кожен письменник — вроджений змовник. А я додаю: кожен письменник — ведмідь, якого слід тримати на ланцюгу. Отож ми вашого нареченого й потримаємо… Не раджу вам чекати його. Якщо пощастить йому уникнути шибениці, на яку заслужив, то з тюрми не скоро вибереться. Усе… — Дубельт повернувся до Тетяни Петрівни: — Вам, пані Костомарова, дозволено буде завтра побачитися з сином. І нікому більше.

Аліна тихо посунулася на підлогу. Дубельт стояв незворушно — такі сцени йому доводиться бачити не вперше. І все–таки був здивований: що такого здібного вченого народила простачка; що існує на світі справжнє кохання; що у шляхетної жінки, яка ось виводить свою дочку з кабінету і вдячно кланяється, більше жорстокості, ніж у жандарма.

— Пізно вже, — підвів стомлені очі Костомаров, та Гулак не зреагував, він мусив дослухати сповідь Аліни.

Цілий рік я чекала від Миколи Івановича листів — не було, потім виявилося — це моя матінка перехоплювала їх. Відокремила мене від усього, що могло зв’язувати з Миколою, і повсякчас втовкмачувала, що арешт Костомарова напередодні шлюбу — вияв особливої ласки Божої до нашої сім’ї: яке ж бо щастя, що незаконнонароджений мужик, котрий посмів свататися до благородної панни, приховавши свої злочинні наміри, дістав по заслузі.

Моє життя ставало нестерпним. Коли б обізвався до мене Костомаров, я пішла б за ним на заслання, як дружини декабристів. Згодом дізналася, що він у Саратові, написала листа, але відповіді знову не отримала…

Через три роки я вийшла заміж за офіцера Марка Дмитровича Киселя. Протягом двадцяти років подружнього життя мій муж ні разу не дорікнув мені за Костомарова, навпаки — ім’я знаменитого вченого в моїй сім’ї завжди було в особливій пошані.

Пам’ятаю (діти мої були вже величенькі), приїхав Марко із Києва і, таємниче посміхаючись, подав мені книжечку. Я прочитала заголовок — "Кремуцій Корд", драма, — і враз здригнулася від несподіванки, побачивши на титулі ім’я автора, а нижче присвяту: "Незабутній А. Л. К.". Озвалися тоді разом у душі і біль, і радість: не забув за стільки років! Нестерпно захотілося знати, як склалося в нього життя: хто його дружина, скільки має дітей…

А незабаром, це було за два роки до смерті мужа, я, перебуваючи в Петербурзі, зустріла на Невському проспекті його. Зразу пізнала — по ході, окулярах у золотій оправі — постарів мій Костомаров і зір у нього погіршав… Порівнявшись з ним, зупинилася, та він не звернув на мене уваги. Могла гукнути, але навіщо?

Овдовівши, я перебралася з дітьми жити в родовий маєток чоловіка — у село Дідовці на Полтавщині. Часто наїжджала до Києва, де вчилася моя дочка Юлія…

Догоряли свічки на люстрах, до дзеркальної зали заглянув швейцар.

— Ми зараз підемо, — сказав йому Костомаров, і в тоні цієї короткої фрази вчув Гулак старечу втому свого колишнього друга та й полегшу від того, що їхня зустріч закінчується і не треба буде надто глибоко заходити у спогади і неминуче стати на очну ставку — колишню і нинішню, навіщо розвереджувати душі? — Ти завтра поїдеш у Мцхету?

— Поїду, — сказав Гулак і подумав, що більше вони ніколи не зустрінуться — ні завтра, ні за рік, — востаннє перехрестилися їхні дороги.

— Тобі стане дивно, — Костомаров хотів закінчити розмову про Аліну. — На попередньому археологічному з’їзді в Києві я випадково дізнався від знайомого Аліни етнографа Павла Чубинського, що вона повдовіла і гостює тепер у своєї дочки на Фундуклеївській. Ми зустрілися. Потім, у Петербурзі, я захворів на тиф. Аліна приїхала до мене, врятувала мені життя. Ми з нею взяли шлюб.

— Мені не дивно. Я радий за вас.

— Ти одружений?

— Так… Із знайомою твоєї Аліни. Але не треба про це. Ходім.

Вони разом підвелися й довго стояли один супроти одного, швейцар терпляче ждав. Їх розділяла широченна площина стола, і перебували вони в зовсім інших світах, інших часових вимірах, в інших сферах діяльності, бажань, поглядів і були безмірно чужі.

— Тяжкі часи настали після вбивства царя, — Костомаров хотів якось завершити сьогоднішню розмову. — Треба перемовчати лиху годину, а так жаль кожної дрібки часу. Мало залишилося, мало… Втішаю себе хіба лиш тим, що моє власне спустошення від старості збігається із старечою спустошеністю імперії. Сумно, але факт…

— А може, саме тепер найгарячіша пора до праці… — відказав Гулак і, згадавши свою вранішню зустріч із кінто Гіві, додав: — Нині за роботу беруться всі. Треба заповнювати ділом час умирання, борги сплачувати…

Вийшли в коридор, тут було зовсім темно, швейцар узяв під руку Костомарова, щоб повести його в спальну кімнату, і прочинив двері до виходу — для Гулака. На подвір’ї світили два ліхтарі.

Не бачили один одного й не чули. У тьмавій тиші тихо розійшлися.

ЧАСТИНА ДРУГА

Вересень, 1881, Тифліс. Ніч

Пора була вже пізня. На Головінському проспекті тихо шурхотіло опале листя, теплий вітерець ледь дихав із протягів бічних вулиць, серпик місяця повис над Сололакським гребенем, і від його примарного світла вирізнялася зубчастими контурами на тлі темно–фіалкового неба стара цитадель. У лугах над Курою скиглила птаха — зрідка, сонно; у піднебессі мерехтів освітленими шибками вікон Авлабар — майнула в пам’яті Миколи Івановича згадка про давню пригоду з кінто Гіві; шпиль храму Сіоні трикутником ліг на авлабарські світла і віддалився ген за Куру — Миколі Івановичу згадалися вранішня тривога, незахищеність, і відчув тепер, як за день все це вляглося, зникло кудись відчуття осамотненості, й замислився — від чого б це? Пробіг у думці весь прожитий день, усього нині було вдосталь, та не такого, що могло б його заспокоїти… Глибоко вдихнув пропахле першим опалим листям

повітря і зрозумів: цей спокій від того, що йде він містом, яке добре знає навіть уночі: кожну вуличку, завулок, дім, храм, сквер — усе для нього тут своє і рідне. І живе він у цьому місті не тимчасово, а назавжди, і тому любить його, віддає йому своє життя, яке не довелося віддати Києву, і Київ той тепер далекий і нереальний. Реальний Тифліс, у якому він почувається по–домашньому і кожного ранку йде до праці, мов на свято, — без примусу й спонуки. В гімназії його друзі і в місті його друзі, він належить їм, а вони йому, і мовчати перед ними гріх та й навіщо мовчати? "Що сховав — згубив навіки, що роздав — твоє до гробу"[17], — мовив Руставелі…

А серед друзів — кінто Гіві. Що віддав йому, нещасному, знедоленому, дотепному, який за словом не лізе до кишені, а не знає, як жити?..

"Для того, щоб чесно жити, треба мати розум або петлю, професоре…"

Коли це сказав кінто Гіві? А, ще тоді, коли вони з Терезою мешкали в Сейдабаді, і Гулак, ідучи на службу і зі служби, мусив минати сірчані лазні, де набиралися здоров’я багачі, а волоцюги цілу добу снували поміж куполами, промишляючи жебрацтвом і дрібними крадіжками, уночі ж тут спали на теплій землі.

Микола Іванович деколи згадував красеня злодюжку і впевнений був, інакше й думати не міг, що Гіві, очистившись сльозами сорому, більше не краде.

Наївний… Незабаром Гулак переконався, що Гіві й не збирався міняти професію. А пустив сльозу? Боже, чи ж то мало є випадків, коли найчерствіші люди розчулюються?.. Можливо, професор навіяв йому згадку про матір, якої він давно вже не мав: жаль стало себе, самотнього в світі. Або згадав свого батька–кахетинця і порівняв його, у гостроверхій шапці, в білій черкесці з газирями на грудях, з нужденним

собою — у сатинових шароварах і ситцевій сорочці… Сльоза сльозою, а кінто Гіві давно прикинув, скільки в Тифлісі багачів, і вирахував: якщо він у кожного десятого витрусить один раз кишеню, то багацький клан не збідніє, Гіві ж матиме завше на хінкалі й вино.

Вертаючись одного разу з гімназії, Гулак звіддалік побачив: виходить із лазні вдоволений, розпарений, червонолиций азнаурі, прямує, покректуючи, у Старе місто, його наздоганяє не хто інший як кінто Гіві, їх обганяє якийсь хлопчисько, з його кишені випадає згорток, Гіві згорток піднімає, показує азнаурові, вигукуючи: "Гроші!" Так само — без змін.

Обурення, злість, обридження стрясли Гулаком, він гукнув:

— Гіві, йди–но сюди! Як тобі не соромно?

Кінто стрепенувся, став мов укопаний — він зовсім не сподівався, що його спіймають на гарячому, та ще й хто: професор! Азнаурі теж завмер: як–не–як, а в руках пачка грошей; Гіві вирвав пакунок: "Котись звідси, не твої!", опустив очі, вітаючись:

— Гамарджоба, професоре!

Микола Іванович не відповів, підступив до Гіві, притягнув до себе:

— Худоба ти… — тихо мовив йому у вухо. — Коли нарешті почнеш чесно жити?

Тоді кінто сказав ту фразу про чесність, і Гулак зрозумів, що Гіві зовсім не покидьок, якого виплюнуло на вулицю дно.

— Так чому — петлю, коли в тебе є розум? — розвів руками Гулак, дивлячись на вродливе обличчя кахетинця.

— Ай, професоре, — кінто відступив крок назад. — Що ви розумієте? Прийшли просвіщати грузинів, а що про них знаєте? Спасибі, що хоч навчились кілька слів по–нашому… Ловите за руку, вчите праведності, а не подумали, бо навіщо чужинцеві про це думати, чому гордий кахетинець з Телавського повіту, батько котрого ходив у сніжно–білій папасі з тібетської кози, у черкесці до п’ят і білих чоботях, їв балик, чихиртму, лобіо і плов, а запивав червоним кахетинським, — чому його син опинився на тифліських закутках, навчився грабувати і спить просто неба на землі?

— Та знаю, що не з добра, але хіба так слід шукати виходу з біди? — вони всілися на колоду під чинарою. — А тепер розповідай, я буду слухати.

…Вересневий теплий вечір виповнив присмерком чашу міста вщерть — від Махати до Мтацмінди. Серпик місяця зараз сховається за руїнами цитаделі, і стане зовсім темно. Гулак поспішав. Що робить у цю мить Тереза, що думає?.. Та що б не робила, що б не думала — не знає, як нинішній день перегорнув усе пройдене його життя, мов вітер аркуші старої книги, — без ладу, висвітлюючи то тут, то там сторінки для нового прочитання, і давній, знайомий, багато разів продуманий зміст книги зазвучав несподівано по–новому… А скільки виявилося місць у ній, які варто б відредагувати, а скільки незаписаних, марно пропущених сторінок, а чи вистачить життя, щоб заповнити їх? Хіба не став і я з гордого карачохелі жалюгідним кінто, який дбає не про творіння, а лиш про те, як прожити день?

Певне, подібні причини вибили нас з тобою, Гіві, з річища чистоводдя, і ми обидва чалапаємо замшілими, висхлими заводями, де ходити безпечно, та знайти нічого там не дано. А нині задумалися: як стати знову карачохелі?

…Тоді кінто Гіві простягнув на знак примирення руку, повернувся до Миколи Івановича, щоб мати його обличчя перед собою, — так він завжди розмовлятиме з професором, де б не став з ним на розмову,

звіряючи свою сповідь його очам — їх зблискові й потьмаренню, смуткові й просвітлінню. Гулак, слухаючи, майже весь час мовчатиме, відповідаючи йому тільки подумки, проте обидва вигнанці, зболений кожен своїм лихом, чужі і різні, визріватимуть у нових мислях всяк про себе, але конче удвох — цієї дружби ніхто не збагне, та й чи можна до кінця зрозуміти секрет симбіозу дички й щепи? Кінто буде очищуватися від накипу злоби й бруду, він довго ще промишлятиме злодійством, та в його душу безнастанно вливатаметься благородство мовчазного співбесідника; Миколі Івановичу чужий біль доповнить власний, приспаний, розворушить його і примусить нарешті збагнути, що болість скривджених всюди однакова і лікувати її слід там, де виявилась рана.

Це просвітління прийде пізніше — аж тоді, коли Гулак тихого осіннього вечора вертатиметься з Воронцовського палацу після недокінченої розмови з Костомаровим. Тоді йому згадаються усі зустрічі з Гіві, а те, що було передумано й мовлено між ними, ляже в такий приблизно діалог.

К і н т о Г і в і. Скажи, ради Господа–Бога, професоре, чого ти прийшов до нас — учити чи доучувати? Я думаю — доучувати, бо вчили нас уже й до тебе. Го–го, скільки разів! Аж сорок… Сорок разів Тифліс був знищений. Таке коротке слово — знищений, така коротка наука, а скільки смертей, а скільки жаху, а сирітства, а жебрацтва! А як довго вилазити потім з біди!

Г у л а к. Це правда, Гіві. Сороковий раз Тифліс був зруйнований іранським шахом Магомет–ханом 1795 року. На Крцаніському полі, за містом, де Кура виривається з кам’яної ущелини на степовий простір, триста грузинських вершників зустріли полчища Магомет–хана і всі загинули. Грузинські Фермопіли…

К і н т о Г і в і. А були в нас інші часи! Правив колись Грузією цар Давид Будівничий, який вигнав турків з–над Кури, Арагви і Ріону. Ти б лише послухав, що розказує історикос Захарія! А син Давида Дмитрій, цар Іверії, завоював невірну Гянджу і на знак перемоги привіз у Грузію

залізні гянджинські ворота — донині вони стоять у кутаїському монастирі… А цариця Тамара вимінювала полонених султанів на кінські підкови. Го–го, славна була за царів наша Сакартвело!

Г у л а к. Правду каже твій Захарія. Справді, у битві під Басіані цариця Тамара розгромила румійські війська, а полоненого султана продала в рабство, взявши за нього кінську підкову. Тоді від Грузії стали залежними Північний Кавказ, Вірменія, Азербайджан…

Та не завжди треба хвалити царів, — сказав уголос Микола Іванович. — Цар Дмитрій здобув Гянджу не в бою — напав на неї у той день, коли від землетрусу осунулася гора, загатила ріку і тисячі гянджинців гинули у воді під руїнами. Ті ворота взяв він без зброї… Не завжди треба обожнювати царів. І не в тому річ, Гіві. Не війнами славна та пора. У ті часи в Грузії і в Азербайджані жили два могутні володарі в царстві духу, які не зазнали ласки ні в царів, ні в атабеків, бо закликали не до війн між народами, а до братерства. Руставелі й Нізамі уславили ту епоху".

К і н т о Г і в і. А потім втомилася Сакартвело… Ти спитаєш, чому я став з карачохелі кінто. То довга історія, я не народився ремісником, мій батько мав землю. Але коли тебе цікавить, чому ремісники кидають ремесло і йдуть красти, — скажу. А тому, що гордості не стало, нема чим пишатися. Нинішній гонор карачохелі показний, вином підігрітий, фальшивий, бо все змаліло, зниціло. Колись ми боролися за землю, жінку, дівчину — кров за них проливали без надуми, поки тифліський карачохелі Еліазарашвілі, який знав одвічну таємницю виготовлення грузинської сталі — за цю таємницю колись майстри в муках конали й мовчали! — відкрив її Миколі І за Юдину мзду — о шакал, син шакала! — і ми залишилися без зброї…

Г у л а к. Це вже в галузі фольклору, Гіві, причини були інші… Всі ви озброєні ходите, не прибіднюйтесь.

К і н т о Г і в і. Озброєні ходимо, кажеш? Так, палаші, рушниці носимо, щоб убити тварину або ж брата, але за волю з нею не стаємо — без гордості й честі один наперед одного наші азнаури, а за ними й устабаші[18] поперлися до воронцовського корита і товпляться біля нього донині. А я не хочу. Я краду. Ай, кацо, хіба це грабунок? Ну, взяв би я в тебе тоді ті гроші — ні ти не збіднів би, ні я не став би багатший. Тільки й того, що я випив би зайвий раз вина, а ти — ні. Яка, врешті, різниця — хто?

Г у л а к. Йоганн Гердер у своїй праці "Ідеї до філософії історії людства" писав про Грузію: жінки тут вродливі, чоловіки сміливі, але все в Грузії продається — це злодійський народець.

К і н т о Г і в і. І за це нас називають злодіями? А в кого ми навчилися красти — у завойовників. Кому зраджували — зрадливим завойовникам. У кого перейняли таємниці підступності — у завойовників! У нас відібрали все: землю, совість, силу, гордість. Цього в мене вже нема. Чому ти кажеш, що я злодій, чому не шукаєш тих грабіжників, які все це в мене відняли?

Г у л а к. Але ж це сталося не тільки в Грузії, а в усій Росії. Завойовники–царі поневолили всі народи й російський у тому числі. То що — усі повинні стати волоцюгами? Підніми вище голову й поглянь, які мужі загинули і гинуть у боротьбі із злом!.. Ба, ти знайшов для себе найлегшу форму протесту — неробство й злодійство, а я в своїй обітниці мовчання німую — теж біля воронцовського корита — і навіть не пробую допомогти тобі розправити хребет.

К і н т о Г і в і. Я родом з Телавського повіту, професоре, селянський син. Мій батько мав трохи землі, та під час Кахетинського повстання 1812 року наше село було зруйноване дотла, землі зайняв ставленик російського командування азнаурі Баградзе, я народився уже в наймах. Коли підріс, покинув село і подався, як багато інших хлопців, до Тифліса. Пішов на науку в шевське амкарство — навчився на доброго шевця, мав доволі грошей, які гордо пропивав на сьомий день. Та владикам кісткою

в горлі стала наша мізерна воля — на амкарства було накладено потрійні податки. Ремісники відмовилися платити, вийшли перед будинок тифліського поліцмейстра на Еріванську площу — з десять тисяч карачохелі. Розбили двері поліцейської управи, перелякані поліцаї видали нам на поталу збирача податків, і ми його вбили… Я не знаю історії, професоре, у нас Захарія — історикос, але мені добре відомо, що в Метехському замку — он височить він за Курою — жили грузинські царі, сама Тамара тут перебувала, а тепер там найстрашніша тюрма. В тому замку колись сазандари–ашуги втішали піснями грузинських повелителів, а мені довелося в царських хоромах відсидіти страшних два роки. Я краду абази, а в мене вкрали волю і честь. Я ненавиджу чужинців — усіх, усіх! А ти приїхав у грузинський Тифліс і першого ж дня допитуєшся до татарського Сейдабаду, до вірменської базиліки!

Г у л а к. Ех, кінто, кінто! Живеш, борсаєшся в темряві і світла правди не бачиш. Та хіба в татар, або вірмен інакша доля? Ет… Ось поглянь ліворуч, бачиш вірменську церкву Святого Георгія? Там похований батько ашугів Саят–Нова, вірменин. Він вірив так, як і ти, у добрих царів і був вигнаний з палацу Іраклія II, сам ашуг загинув за Тифліс, коли руйнували місто в сороковий раз… Поглянь–но далі — он там, неподалік мечеті, доживає віку азербайджанський мудрець Мірза Фаталі Ахундов, у якого серце болить і за тебе, грузинського кінто. У татарській Гянджі помер найславетніший грузинський поет Ніколоз Бараташвілі, убитий нестачами й хворобами у двадцять сім років. У такому ж віці був убитий Лермонтов у П’ятигорську… А скільки їх, твоїх друзів, загинуло за тебе на дорогах смерті — Сибірській, Туркестанській, Кавказькій!

…Тихо в місті, ледь чутно квилить, засинаючи, нічна птаха, гаснуть світла на Авлабарі, тьмяніє трикутний шпиль Сіоні, тепло плюскотять хвилі Кури, і вступається кривдний біль з душі, даючи місце спокоєві й рівновазі.

Серпик місяця сховався за цитадель. Микола Іванович тихо зайшов у дім: Тереза й Нана вже спали. Причинив двері кабінету, потемки роздягнувся, ліг на тапчан. Пробував заснути. Сон не приходив.

Заповідалася для Гулака довга нічниця. За своє життя він встиг звикнути до раптового сповільнення плину часу, коли після нервового денного ритму й швидкозмінності, щоміттєвої дотичності до часових категорій — було, є, буде — потрапляєш у безмір вічності, де існує одна категорія — є. Ти можеш тоді переноситися із трьох конкретних вимірів, як ось об’єм цього маленького кабінету або ж — колись — шліссельбурзького каземату в інший часовий вимір, де немає кордонів, обмежень, стін, стелі, початку й кінця, тільки плин — повільний, гнітючий, у якому зникає бажання існувати, бо існування — та мить вічності — раптово втрачає сенс. І тільки заглиблення у власну сутність, розпачливі пошуки в собі неперехідної вартості рятують тебе від петлі. Звідки він, злодюжка–кінто, дізнався про цю альтернативність чесного життя? Але хай приходить розум…

Вікно синіло кольором нічного зоряного неба, в кімнатці, заставленій з усіх боків шафами, етажерками, повними книг, поступово проріджувалася темінь. Гулак повернув голову до стелажів, відшукуючи очима верхню полицю, на якій поставали рядочком праці Костомарова. Були там монографії "Богдан Хмельницький" і "Бунт Стеньки Разіна", повість "Кудеяр", двотомне дослідження "Останні роки Речі Посполитої" і перші випуски задуманої вченим "Російської історії в життєписах її головних діячів". Перебіг у пам’яті останню серію праць Костомарова, і схопилася чомусь думка не за життєписи Володимира Великого чи Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха чи Андрія Боголюбського, а за Феодосія Печерського — засновника Лаври, пустельника й сподвижника духу, немов хотів його життям виправдати своє замкнуте довголітнє існування і визначити йому ціну.

Гуляли княжата, сини Ярослава Мудрого, і розпусні бояри після смерті великого князя, лилося вино у гридницях, дзвеніли гуслі — пиячила, пропивалася Русь, і вичікували кипчаки на донецьких степах —

поки проп’ється. Занидів ратний дух у хоробрих русичів, іржавіли мечі, продавалася за гривни любов до рідної землі, не стало святощів. Вирушив тоді з Курська до Києво–Печерського монастиря вродливий юнак і, бувши сильним до рала і до жіноцтва охочим, постригся у ченці. Відраджував його чинити це старий ігумен Антоній, та хлопець не зважав, наполіг на своєму, а потім молов мливо для монахів, співав псалми, перший заходив до церкви і останній виходив, простоюючи без руху цілий день на одному місці, носив власяницю поверх голого тіла, дав обітницю мовчання, постив, бичував себе веригами і, витримавши найтяжчі випробування, довів усім, що людина здатна на святощі. Феодосій Печерський — так назвали сподвижника, ставши ігуменом, вимагав цих самих самопожертв від братії, пильно наглядав, щоб вони не полегшували собі чернечого життя, обходив келії, підслуховував, стукав патерицею в двері, за якими чулася розмова, відбирав у ченців і кидав у вогонь речі; на Феодосія молилися миряни, а він, не полегшуючи нічим їхню долю, залишався сторожем їхнього сумління. Князі бенкетували й далі, пропиваючи Русь, нічого не змінив своїм подвигом Феодосій, зате сотворив ідеал праведності, надавши вартості самій ідеї.

Досі Гулакові висвітлювався над верхньою поличкою образ молодого Костомарова, якого пам’ятав. Нині ввижався справжній, сьогоднішній автор історичних монографій; Костомаров поглянув на Гулака, заспокоєного прикладом Феодосія Печерського, і сказав: "А хтось у ті часи писав поеми, подібні до "Слова о полку Ігоревім", одна дійшла до нас, і які ми нині були б без неї, ти не подумав про це, Миколо. Подвигу ж мніха Печерського ніхто не пам’ятає. — На його устах промайнула епікурейська посмішка, він додав, показуючи на книжки: — Поглянь на моїх дітей, може, вони й недолугі, але мої, і підуть в люди, і піде мій Феодосій — для кого ідеалом, для кого застереженням…"

"Та невже, — вдруге сьогодні простогнав Гулак тими самими словами, — невже лише продукт, — єдиний вимір корисного? А спосіб його добування ніколи не стане окремою вартістю? Приклад чесності, сторожі сумління, самовдосконалення — усе це непотрібне, зайве, смішне?"

"Не зайве і не смішне — коли прикладене до праці, а не стає самоціллю, позою", — почув Гулак знайомий голос.

Зник образ Костомарова, і на його місці вималювався інший, що завжди приводив Гулака у стан, не властивий його натурі — благоговіння, а боротися з цим почуттям не міг і не хотів. Цей муж, з яким Микола Іванович зустрічався щодня, коли ще жив у Сейдабаді, був старший за нього всього на десять років, та своїм маєстатом примушував усіх схилятися перед собою. Був це азербайджанський мислитель і драматург, богоборець і просвітитель — Мірза Фаталі Ахундов.

Дивні діла твої, Господи! Не з царських, не з дворянських родів часом виходять на світ аристократи духу й пророки. Міцкевич — з білоруської глушини, Щепкін і Шевченко — з кріпацького пекла, Айра Олдрідж — з рабів, Ахундов — з дрібних торговців. І всі стають на чолі націй, валять з п’єдесталів коронованих плебеїв, бо так хоче народ, бо це його єдині право і влада.

Мірза Фаталі Ахундов був тоді в зеніті своєї слави, написав кращі свої твори. Комедія "Візир Ленкоранського ханства" прозвучала російською мовою на тифліській сцені і азербайджанською — в Баку, давши початок національному театрові; п’єсу "Мосьє Жордан і дервіш" ставили в Петербурзі, твори Ахундова перекладалися німецькою, французькою та англійською мовами, а він, заробляючи на хліб, працював перекладачем у Кавказькому намісництві, куди щоранку — високий, з гордою поставою атабека — вирушав, минаючи сірчані лазні, на царську службу.

Він ходив сягнисто і швидко, завжди обганяв Миколу Івановича, який теж виходив на службу вранці, дибаючи своїм спутаним крочком; Гулак скромно схиляв голову, щоб не звертати на себе уваги великої людини, і відчував, як зігріває його близькість Ахундова, опромінює, — чи не так почувався Акакій Церетелі у присутності Шевченка: не раз під час зустрічей у "Тифліському гуртку" поет говорив про це Гулакові. І деколи

прокидалася у Миколи Івановича заздрість до цих людей, які цілком віддають себе праці для рідної культури, радше — була це туга за рідним ґрунтом, який — єдиний — може дати снагу в роботі. Єдиний? Чому? Ось Ахундов живе в Тифлісі, Бараташвілі жив у Гянджі, а Давид Гурамішвілі — в Україні…

Одного ранку Гулак почув позад себе тверду ходу Ахундова, Мірза Фаталі порівнявся з Гулаком, приязно всміхнувся, привітався.

— Я знаю усе про вас, пане Гулак, від Церетелі і схиляю перед вами голову.

Від несподіванки й хвилювання всіяне дрібними прожилками обличчя Гулака побагровіло, він сказав по–азербайджанськи:

— Зустріч з вами робить мені велику честь, Мірза–бек. Якби мав перед ким, хвалився б…

Ахундов засяяв. Дуже потішала рідна мова, хоч з акцентом, у вустах українця:

— Чув я, чув, що ви поліглот… Я згадав собі тепер: у тридцять сьомому році приходив до мене вчитися тюркської мови один поет, він казав, що на Кавказі вона потрібна, як французька в Європі. Не встиг… Він не встиг багато чого зробити, усі його задуми були вбиті біля підніжжя гори Машук… Ви знаєте, про кого я говорю…

— Знаю. Усе думаю про нього… Як ви познайомилися?

— Він знайшов мене: я теж був автором вірша "На смерть Пушкіна"…

Вони замовкли, певне, думали про одне й те ж. Ідучи, Ахундов підтримував Гулака за лікоть, Миколі Івановичу було від цього незручно, він чемно вивільнився і, винувато глянувши, проказав тихо:

— Вибачте, равлик звик пересуватися сам…

Тоді Ахундов зупинився із співчуттям і з докором глянув на Гулака.

— Я давно хотів з вами порозмовляти, та все якось не випадало… Та коли ми вже розговорилися, ще й моєю рідною мовою, дозвольте бути з вами відвертим…

— Прошу…

— Чому ви вдалися до затворництва, кому це потрібно? Мені прикро: від вас відвернулися ті, які раділи з вашого приїзду до Тифліса. Так, так — і Церетелі, і Чавчавадзе. Для нас усіх Шевченко — ідеал енергії і боротьби, ви ж бо його друг і вчений…

— Ученим стати легко, а людиною, якщо вона не Шевченко, — набагато важче… А втім, я не склав рук: працюю у гімназії, виступаю з доповідями в "Тифліському гуртку"…. — Гулак відчував, які мізерні ці виправдання, і не підводив голови.

— Розмовами боргу не покриєш. — Ахундов рушив далі і враз уповільнив ходу, побачивши, що Гулакові важко йти. — Ви знаєте грузинську, азербайджанську мови — скільки могли б нам допомогти. А серце, серце залишиться там, де воно хоче залишитися… Чому ви не пишете?

— Хто вам сказав, що я не пишу? Я не публікую… Не вмію йти на компроміс.

— Компроміс, кажете. То що краще, по–вашому: йти на компроміс і працювати чи не йти і нічого не робити? А Нізамі йшов! Щоб зберегти себе, він присвячував свої поеми атабекам і при цьому залишався геніальним. Не подумайте, що я штовхаю вас на оборудку з совістю. Є компроміси потрібні, і є крайності, які слід обминати. Я не прихильник

індійських зороастрійців, які у храмі Вогню, що біля Баку, в Сураханах, умертвлюють свою плоть в ім’я самодостатнього подвигу, і ненавиджу практиків типу шведа Роберта Нобеля, який поряд з храмом спорудив нафтову вишку, відвів білу нафту в труби і з священного вогню почав добувати гроші. Ми повинні знаходити наймаксимальніші можливості для праці, щоб наша країна з темної стала просвіченою.

Тепер зупинився Гулак.

— Ви мене здивували, мислителю, — сказав, дивлячись у вічі Ахундову. — Ще в сорок сьомому не всі ми сповідували віру в просвічену монархію.

— Ви мали рацію. Для ліквідації гніту існують два способи: або гнобитель сам припинить гніт, або пригноблені знищать його. Та нині я не бачу цього другого шляху, а що не вірю у прозріння монархів, то працюю для просвіти народу.

— Десь він є — той шлях, я знаю. А що не можу на нього потрапити, то мовчу і вірю…

— Самою вірою у рай не потрапиш… — Ахундов пильно вдивлявся у Гулака: — Чув я од грузинських "тергдалеулів" — нібито Микола I нагородив київського митрополита Євгенія панагією з коштовним камінням за мовчання під час повстання декабристів. Той теж вичікував і вірив… Ви не боїтеся, що тоді, коли вирішуватиме вашу долю час, хтось і вам присудить подібну нагороду?

Гулак не озвався. Прощаючись з ним біля намісництва, Ахундов мовив:

— Я читав вашу працю про четвертий вимір. Не знаю математики, тому боюся судити про неї, але сам пошук багатовимірності нашого буття вельми символічний. Що може бути четвертим виміром для

людини: совість, пам’ять про неї? Певне, так. Мовить азербайджанська приказка: умирає кінь — залишається підкова, умирає людина — повинно залишитися ім’я.

…Зник образ Ахундова, а перед очима Гулака висвітлилось обличчя нестаріючого Олександра Навроцького. Він спитав, лукаво підморгнувши:

— То що ж воно таке — четвертий вимір, мій дорогий брате? Що?!

ЧЕТВЕРТИЙ ВИМІР

Отож знову так самісінько, як і рівно чотири роки тому, зібралося у цьому тісному кабінеті їх троє: Микола Іванович Гулак, викладач математики Першої Тифліської гімназії Роберт Карлович Шенгер і Олександр Олександрович Навроцький, який випадково придбав у книгарні дагестанського містечка Темір–Хан–Шурі книжку "Дослід геометрії у чотирьох вимірах" і кілька днів квапно добирався на перепряжних річищем Андійського Койсу через Кодорський перевал до Тифлісу, щоб привітати свого двоюрідного брата з успіхом у математиці.

Однак серед безмежжя ночі був у кабінеті, зримий тільки для Гулака, ще й пан у смокінгу, жабо й циліндрі з магічною паличкою у руці, той самий, якого уявив, коли сидів у Воронцовському саду на лавочці під липою — Майстер Часу і Простору. І нічого дивного: колись такі прояви ходили вільно по світу навіть удень… Володар постійної часової форми Є навідався до Миколи Івановича цієї тихої осінньої ночі, щоб провести його тим відтинком часу й простору, який йому визначено, щоб завтра вранці доставити на очну ставку із своїм минулим.

Того дня обрусілий німець Шенгер зайшов до Гулака висловити своє здивування. Він близько десяти років працює разом з Миколою Івановичем в одній гімназії: встиг уже звикнути до його енциклопедичності, але ця праця, що побачила світ у тифліській

друкарні Мелікова, виходила не тільки за рамки гімназійної програми з математики, а й за рамки загальноприйнятих норм сучасного математичного мислення: Гулак своїм дослідженням видобував на світло денне неприйняті в Росії постулати Лобачевського, якому й присвячує книгу.

Шенгер пив міцний чай і вдивлявся в обличчя Гулака, начебто вперше побачив його: цей скромний чоловік, про минуле якого говорилося багато, хоч нинішнє життя не викликало особливого подиву (до ерудиції Миколи Івановича узвичаїлися, як і до його інформативних виступів у "Тифліському гуртку"), ця тиха й боязка людина зухвало і впевнено вивергнула на суд ученого світу теорію про четвертий вимір, яка загрожує не лише повалити віками усталені формули чистої математики, а й проникає у сферу духовного життя, філософії. І саме тут, у такій, здавалось би, нейтральній галузі науки, проводить свої колишні слов’янофільські ідеї, закінчуючи вступ до книги ось такою політичною прокламацією: "Отже, ми, слов’яни, можемо пишатися двома славними іменами в галузі математичних наук: Коперніком і Лобачевським, хоч зловмисні німці заперечують національність першого й оригінальність мислі другого. Хай живуть Копернік і Лобачевський, хай живе слов’янська наука!"

Обрусілий німець Шенгер давно позбувся пангерманської зверхності, він, певне, й не був заражений нею, та ось емоційний, такий далекий від науковості вигук хвали слов’янській науці, забарвлений неповагою до німців, — з уст людини, від якої уже давно ніхто не сподівався політичних заяв, — зачепив за живе те атавістичне — німецьке; Шенгер, попиваючи чай, готувався до дискусії з Гулаком, у душі якого, видно, не погас іще революційний дух.

Втім, широко відчинилися двері, і до кабінету стрімко увійшов довговусий, геть уже сивий козарлюга, котрого на Кавказі називали Запорожцем, — Олександр Навроцький. Гулак, який ніколи не давав волі емоціям, охнув, схопився з крісла й кинувся обнімати двоюрідного брата.

Скільки літ його не бачив? Мабуть, цілих п’ять… Так, п’ять років тому Гулак востаннє гостював у Навроцького на хуторі Цахцакор Еріванської губернії, тоді Олександр працював радником губернського управління. Добрий, милий Сашко! Сильний, скептичний, злий…. Таким ти був ще тоді, коли ми разом мешкали у протоієрея Завадського на Кадетській, таким був і на слідстві, і нині… А я постарів. Ти поневірявся не менше за мене: після вятського заслання — Курськ, Новочеркаськ, Миколаїв, Єреван, тепер тебе занесло аж у Дагестан… І ніщо не зламало! Ти переклав "Іліаду", "Одіссею" на українську мову, а скільки зробив перекладів з Пушкіна, Міцкевича, Байрона, Гете, Гейне, Шіллера… Не втомлюють тебе, не знеохочують ні поневіряння, ні роки, та й сам не міняєшся — тільки й того, що посивів. Що тебе принесло, Олександре?

— Так що ж воно таке — четвертий вимір, мій дорогий брате, що? — загримів Навроцький густим баритоном, стискаючи в обіймах кволого Миколу Івановича.

— Ну годі, годі, — вивільнився Гулак. — Сідай з нами пити чай.

Майстер Часу і Простору якусь мить з цікавістю приглядався до Навроцького, та тут же знову надів маску безсторонності, власне, вона була його справжнім обличчям, а цікавість — маскою, проте секунду таки замилувався життєздатністю й життєлюбністю галасливого й дужого Запорожця — не густо такі йому зустрічаються на безмежжях категорії Є.

— Це просто неймовірно: ви ж юрист, літератор, знавець мов, і я був переконаний, що в точних науках ви — дилетант, — почав Шенгер.

— Кожна людина дилетант. Тільки різної градації… — неохоче відказав Гулак.

Він міг би розповісти Шенгерові про свої перші дні у вогкому шліссельбурзькому казематі — три кроки завдовжки, два завширшки;

наче звір у клітці, ходить в’язень уздовж і впоперек, б’ється об холодні стіни, йому паморочиться в голові, і тупий, темний страх від того, що час зупинився або ж тече жорстоко поволі, морозить кров… Минуло всього кілька днів, а до мозку вже добираються щупальці одноокого спрута на ймення божевілля; днів тих попереду ще тисяча, і я їх прожити без праці при здоровому глузді; Боже, пошли божевілля, потьмарення або смерть!.. Тоді він перший і останній раз подав прохання Орлову: дайте книг, ради Христа, дайте книг!! Відповідь приніс жандарм, вона вмістилася в одному слові: покайся! Навіщо вам це, адже я вже — ніхто… Та, видно, я ще чогось вартий, ще мене не знешкоджено, коли зі мною продовжують боротися. Вимога Орлова додала рівноваги: з ним борються, він повинен вистояти, і в цьому змаганні весь життєвий сенс… Проте за півроку в каземат все–таки було доставлено стос книжок. На прохання матері Орлов дозволив в’язневі читати праці з математики, фізики, космографії. Їх вислав з Дерпта брат Олександр…

— Шановний Роберте Карловичу, за три роки ув’язнення можна вивчити і китайську грамоту….

Навроцький сів за столик поруч із Шенгером, вийняв з портфеля пляшку рому. Гулак примружив очі: він уявив, як за розмовою щезатиме хмільна рідина в пляшці й розв’язуватиметься язик у буйного Сашка, бо ж вони з Шенгером не п’ють. Олександр відкоркував і, не питаючи ні в кого згоди, підлив до чаю у всі три чашечки пахучого трунку.

Шенгер не звернув на це уваги, йому хотілося викликати на розмову Гулака — цього завзятого слов’янина, який для проповіді своїх ідей знайшов найбезпечнішу ділянку науки. Він поставив друге питання.

— Я довго сидів над книгою і таки збагнув ваші формули й креслення, а тоді розчарувався: я не знайшов фігури в чотирьох вимірах. Отже, четвертий вимір — фікція…

— Вона існує тільки в мисленні, — мовив Гулак.

— Як триєдиність Бога, в яку треба вірити? — на губах Шенгера промайнула скептична посмішка.

— У Божу триєдиність справді слід лише вірити, — у відповіді Гулака прозвучало легке роздратування: він не любив дискутувати з приводу християнських догм. — А поняття четвертого виміру треба уявити. Без Коперникової уяви ми б і далі гадали, що перебуваємо в центрі всесвіту, а він збив нам пиху і примусив опинитися у скромному кутку сонячної системи… Нині ж у тиші кабінетів визріває вчення про багатовимірність усіх категорій буття, і першим його апостолом став казанський вчений, творець неевклідової геометрії Микола Іванович Лобачевський. У нас його не визнали, і ми його теорії можемо вивчати, на жаль, тільки з французьких книг.

— Вас весь час тягне у сфери понять, зовсім чужі науці. До чого тут французи, слов’яни?..

— Я вас не розумію, пане Шенгер, — втрутився в розмову Навроцький. — Чому ви намагаєтеся відокремити науку від інших сфер духовного життя людей? Адже науку створює людина, а вона — не абстрактне, навпаки — дуже конкретне явище: серед багатьох суто індивідуальних її ознак головні — національність, приналежність до батьківщини… На мою думку, в науковій праці Миколи Івановича його похвала полякові Копернику і росіянину Лобачевському зовсім доречна. Безрідної науки немає, як не може бути безрідної літератури, пісні, легенди…

— Не хочу сперечатися з вами, пане Навроцький, хай буде по–вашому. — Шенгер поблажливо глянув на Олександра, і зморшка невдоволення перетнула його чоло. — Мене, Миколо Івановичу, цікавить сутність четвертого виміру, його реальність, яку можна відчути… Я знаю тільки три: довжина, широта, висота.

Гулак глянув на Майстра Часу і Простору, якого ніхто, крім нього, не бачив, той кивнув йому підбадьорливо — не зважай, ти вирвався з темної клітки тривимірності і осягнув властивість бачити мене, хоч я не даюсь нікому у відчуття. Мене можна тільки мислити, як мислиш зараз ти і, напевно, мислив у аудиторіях Казанського університету Лобачевський. Я — четвертий вимір. Ти можеш назвати мене глибиною, первнем, сутністю сущого і разом з тим — перспективою, вічністю. До мене треба докопуватися інтуїцією, щоб збагнути смисл свого існування. Тривимірність — це забитий дошками світ, за яким нічого немає. Ти спробував знайти з нього вихід у геометрії, а геометрія — це простір для існування, отже, і саме існування повинно бути багатовимірне, бо навіщо воно тоді, який був би в ньому сенс, якби біологічна, наприклад, тривимірність — народження–життя–смерть — не переходила в духовну категорію, щоб жити вічно в обмежжі Простору і Часу?

— Наш матеріальний світ, — відказував Гулак, — побудований на трьох вимірах, це так. Але уявіть собі на хвилину, що ви живете у двомірній площині, — як раптом збідниться ваш світ! Ви, напевно, мали можливість переноситися в нього, коли дивилися на одноплощинні витвори мистецтва. Та коли художник знає закони перспективи, він дає вам змогу уявно проникнути у глибину сутності явища — четвертий вимір? Зародки цієї мислі не нинішні. Згадайте строфу Гете з першої частини "Фауста":

Wo faß ich dich, unendliche Natur?

Euch Brüste, wo? Ihr Quellen alles Lebens,

An denen Himmel und Erde hängt,

Dahin die welke Brust sich drängt —

Ihr quellt, ihr tränkt, und schmacht ich so vergebens?[19]

Не чуєте тут відчаю Фауста через те, що не може проникнути в глибину природи, до центру всесвіту?

— Для мене ваші сентенції недоступні і вони здаються мені помилковими. — Шенгер підвівся. — Проте подивляю вашу здатність і бажання мислити.

— Підождіть, — зупинив його Гулак, — тепер я хочу запитати вас. Ви вірите в кінець нашої планети?

— Усе відживає свій вік… 1572 року Тихо Браге побачив велику зорю, якої нині вже немає. Її й тоді не було — лише світло. Все має свій кінець…

— Ваша правда. Тільки знайте і не сумнівайтесь у тому, що скажу: наша планета загине аж тоді, коли вона зможе передати свій досвід іншим живим планетам, тобто коли спрацює на неї четвертий вимір — глибина всесвіту. Згадайте слова французького філософа минулого століття Сен–Мартена з його колись знаменитої книги "Des erreurs et de la vente"[20]: "Світ наш побудований на трьох вимірах, тому підлягає знищенню. Якби він був побудований на чотирьох — був би вічний". Як бачите, поняття, про яке дискутуємо, мислителі усвідомлювали давно, а тепер воно стало на порозі сучасної науки. Нам дані для відчуттів не самі сутності, які існують поза нами, а тільки їх проекції у трьох вимірах…

— Блаженні віруючі, — усміхнувся Шенгер. — Тільки здається мені, що ви витаєте у світі ідей, а не практики. До речі, все своє життя.

— Пане Шенгер, — підвівся Навроцький, — а ви ніколи не замислювалися над тим, що, крім свинячої шкури, людині потрібні ще й ідеї?

Шенгер спалахнув і підхопився. Коли Гулак, провівши гостя, повернувся знічений та зніяковілий, Олександр сказав, наливаючи у свою чашку рому:

— Огидний практицизм… Та годі. Тому, хто не осягнув науки добра, всяка інша наука завдає лише шкоди. Ти не будеш пити? То будь здоров… А тепер я тобі скажу, що таке твій четвертий вимір.

Гулак сів навпроти Навроцького, та був неуважний, весь час без потреби поправляв окуляри, певне, продумував свою розмову з Шенгером, переживав: а може, Роберт Карлович має рацію — справді, яка практична доцільність його праці про четвертий вимір? Розвинув теорію Лобачевського, перший в Росії відстояв добре ім’я ученого, ступив малий крок вперед у галузі чистої математики? А далі? Хіба є у нього доволі знань і снаги продовжувати дослідження? А коли ні, то ця його праця забудеться, загубиться, не принісши користі ні науці, ні філософії. Певне, мав рацію Шенгер…

Навроцький налив собі ще рому, взяв з тарілки гроно винограду і смачно, губами, пообривав жовто–прозорі ягоди; Гулак скрушно подумав, що Сашко надто звик до міцних напоїв, та, глянувши на брата, заспокоївся — обличчя Навроцького пашіло здоров’ям. Усього на рік молодший від Гулака, він виглядав порівняно з ним парубком… Миколі Івановичу стало затишно й безпечно.

— Шенгер не має рації, заспокойся. — Навроцький знав, які тепер сумніви тривожать Гулака. — Маєш рацію ти… Біс тебе знає, як те все вміщається в твоїй голові… Тільки вибач за мою відвертість: ти, пишучи своє дослідження, найменше думав про математику…

— Які дурниці! — спалахнув Гулак, наче його спіймали на гарячому.

— Не кип’ятись… Від мене, Миколо, ніколи ти не чув неправди… Я навіть признавався тобі, скільки в мене було жінок. Ну гаразд, я знаю,

що ти цнотливий. До речі, Терези не бачу… Прийде? Досі дивуюся, як ти зумів одхопити таку красуню… Так–от: ти, озираючись і боязко, але з твоєю впертістю через нейтральну науку проштовхуєш ідеї нашого Братства. Слов’янські… Це добре, хоч думаю, що час приніс нові проблеми, а ти вперто сидиш у минулому. Та про це потім… Пишучи свою математичну працю, ти насамперед думав про смерть. Не знімай окулярів і не дуже дивуйся. Слухай мене уважно, я не дам тобі сьогодні вставити жодного слова… Отже, працюючи над визначенням четвертого виміру, ти думав про смерть. Зрештою, уся мудрість у нашому світі зводиться до того, щоб навчити людей її не боятися. Релігія вигадала потойбічний світ, епікурейці твердили, що смерть не страшна, бо коли є життя — її ще немає, а коли вона є, то життя нема; ти ось створюєш формулу четвертого виміру. У своїй безвиході, куди загнала тебе чесність, ти знайшов вихід, простір, на якому теоретично можна залишитися у житті назавше. А тепер мучишся у сумнівах: чи заслужив своїм життям на безсмертя. І нічого в цьому ганебного нема: усіх людей турбує це питання, ти ж для відповіді на нього знайшов свою формулу…

Пан у жабо й циліндрі, що сидів у куточку між стелажами з магічною паличкою у руці, здивовано похитав головою. "А він проникливий… Ти справді думав про смерть і безсмертя, а втім, це знаю найкраще я, нема людини, яка б не бажала вирватися з клітки тривимірного життя на безмежжя Простору і Часу. В цьому стимул людського поступу. Ось у цю мить ти визначаєш: довжина — вік, ширина — можливості розуму, висота — сумління. Вік твій довгий, можливості розуму — чималі, з сумлінням ти ніколи не зводив порахунків, а от чи впустять тебе на простір четвертого виміру — не знаєш…"

— І не треба тобі знати, Миколо, чи впустять тебе на простір четвертого виміру. ("Як це йому вдається сьогодні відгадувати мої думки?" — дивувався Гулак.) Чесністю світ не здивуєш, а от скандальна слава — теж слава. Зло яскравіше, ніж добро. Петров із своїм доносом стане на ньому довічно, у цьому можеш не сумніватися. Увійде туди і балаганний фігляр, який колись заманював до себе люд кривлянням і вуличними дотепами, — Фаддей Булгарін. І ти думаєш — незаслужено

будуть вони увічнені? Якби не Петров, ми б і досі не знали всіх своїх можливостей — хто на що здатний, а на що — ні; якби не він, людство, напевно, не мало б оцих пророчих слів Шевченка, які визначають прийдешній день: "А люди виростуть, умруть ще не зачатії царята, і на оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люди на землі". Не морщ чоло — це не блюзнірство. Це парадокс. Ще приклад: якби в 1829 році не вийшло з друку на диво популярне й бездарне чтиво Булгаріна — роман "Іван Вижигін", який ціле десятиліття псував смаки читацької публіки, ми не мали б "Капітанської дочки" Пушкіна і "Героя нашого часу" Лермонтова — творів, написаних з першопотреби заперечення бездарності — за врятування престижу російської прози… Нині ти в розмові з Шенгером мудро визначив четвертий вимір — як глибину.

"Дуже точне визначення, — сказав пан у жабо й циліндрі. — Четвертий вимір у тобі самому, у центрі твоєї душі, у закладених там принципах, від яких ти не відступаєш, і тільки з її надр можеш піти в безсмертя з доброю або лихою славою. Хай не мучать тебе сумніви — лихої слави ти не матимеш".

— А доброї? — вихопилося в Гулака, та Навроцький не здивувався, він знав, про що думає двоюрідний брат.

— Доброї — безсмертної? Ти мав би її, якби помер у час свого найвищого чину. Ніхто б тоді не позивав тебе до суду за марно згаяні роки — їх не було б. Та не сталося цього, хвалити Господа, тож треба було помножувати чин. Ти ж дав собі обітницю мовчання — якогось хворобливо–гордовитого… Не обізвався на Україну ні словом, відрізав пуповину. Два роки тому я був у Києві, питав — мало хто про тебе знає. Знають Гулаків–Артемовських — Петра і Семена. А тебе по чому знатимуть, по чому? Поки розкопають архіви Третього відділу і народ дізнається про всі таємниці цього дому печалі, мине багато часу…

Навроцький ще раз налив рому і відставив набік пляшку.

— Досить з мене… Сп’янію і, чого доброго, всю правду тобі скажу… А таки скажу; ти відвик, відірвався від України, вона нині тобі ще сниться, можливо, спогад про неї витискає сльозу — і тільки. Твоє життя давно належить іншому народові. А в нього така сама доля. То чому ти не

співаєш пісні того, на чиїй гарбі їдеш? Чому мучишся лише своїм колишнім подвигом, а не хочеш бачити нинішнього дня? Дня іншого, з новими потребами. Боїшся? Але ж ти намітив вихід з клітки, тож виходь!

Майстер Часу і Простору підвівся із стільчика, змахнув магічною паличкою, сказав до Гулака:

"Вставай, пора нам пройтися твоїм відтинком простору і часу. Це буде недовго, ходім".

…Осіння ніч загусла, мов смола, у теміні зник Сашко, легка габа м’яко впала на обличчя, у дверях жеврів, мов світильник, набалдашник магічної палички. Майстер Простору і Часу ждав…

Весна, 1884. Тифліс

Петре Умікапівілі

На Миколу Івановича жаль було дивитися. Від горя, яке несподівано спіткало його, він зсутулився, посірів, синюваті прожилки густим павутинням вкрили обличчя, хода його ще більш уповільнилася, дивився собі під ноги, нікого довкола не помічаючи — ні людей, ні світу Божого. У гімназії оминав погляди колег, немов боявся, що його будуть випитувати або співчуватимуть, а ми й не знали, як його розрадити, чим допомогти, тільки й того: попросили учнів, щоб вони на уроках грецької мови не дратували Миколу Івановича нерозумними витівками.

Зрада Терези, здавалося, розчавила його, я вже й не думав, що він верне собі колись душевну рівновагу; директор гімназії Марков —

Желіховського два роки тому звільнили за пристрасть до кахетинського — порадив йому поїхати на лікування.

Та лік прийшов зовсім із несподіваного боку: особисте горе Гулака здолало горе суспільне — наше, грузинське. Мені й досі дивно, що він, українець, на батьківщину якого давно впали мором Валуєвський та Емський укази про заборону української мови, не опустив тепер рук у безнадії або ж не зітхнув з гіркою полегшею — всюди одна біда, головою муру не проб’єш; мені таки дуже дивно, що Микола Іванович, такий боязкий, замкнутий у собі відлюдник, якому ніяк не хотілося ризикувати ще раз волею, сприйняв заборону викладання грузинської мови в школах і вживання терміну "Грузія" як посягання на його власну свободу. Ніби грузином народився і за Грузію ладен розплатитися рештою свого життя.

Згадайте, генацвале, часи сваволі царської поліції і урядовців після вбивства Олександра II… Кавказьке намісництво, яке колись, за Воронцова, потроху загравало з грузинами, дозволяючи відкривати театри або справляти весняні карнавальні ігри — кееноби, було скасоване, останнього намісника великого князя Михайла Романова відкликано до Петербурга — пам’ятаєте, він навіть не був присутній на археологічному з’їзді, за нього заочно виголошували тости на післяз’їздівському банкеті, — а в Тифлісі встановлено посаду головноначальствуючого Кавказом. Словом, прийшли до влади військо й жандармерія, і першим посів нове крісло головнокомандуючий військами Кавказького військового округу князь Дондуков–Корсаков. Цей сатрап, перебуваючи іще на посаді генерального губернатора Київщини, Волині й Поділля, ревно проводив у життя приписи Валуєвського указу щодо української мови, якої "не було, нема і бути не може", у цій діяльності і набрався неабиякого досвіду, тож пообіцяв тепер Олександрові III покласти до його ніг історично роздріблений на багато національностей Кавказ — монолітним, одномовним і покірним. Ось коли почали здійснюватися прожекти українського письменника–козакофіла Данила Мордовцева, який у своїй статті "Апатия юга", надрукованій 1876 року в газеті "Дело", закликав царський уряд

цивілізувати напівдикий Кавказ! Не знати, може, й справді хтось з високих сановників виклав цареві зміст цієї статті, і в того виникла ідея… Хто знає… Мабуть, Мордовцев, такий "доброзичливий" до народів Кавказу, які, на його думку, "сплять уже дев’ятий вік", тому надійшла пора їх розбудити, не думав, що його побажання так точно вляжуться в бузувірській акції Дондукова–Корсакова, але сказано — зроблено! Ось вам два українці — Мордовцев і Гулак. А втім, хіба в нас такого мало?

До Першої гімназії, де я працював учителем грузинської мови, приїхав куратор навчального округу Яновський, звелів директорові зібрати всіх учителів і зачитав нам циркуляр. Пам’ятаю той німий беззвучний смерч, який просвистів над нашими головами і похилив їх разом… Один Шенгер сидів незворушний, ніби нічого й не трапилося. Не можу сказати про нього чогось поганого, але був він холодним математиком, якого жоден біль не діймав, а всі розпорядження виконував по–німецьки сумлінно. Шенгер підвівся і спитав Яновського:

— А де працюватиме Умікашвілі?

— О, не турбуйтеся, Роберте Карловичу, — відказав надміру ласкаво Яновський, — ми не дамо йому пропасти!

І ось весь інцидент вичерпався: Шенгер звів національне лихо до клопоту про одну особу і так цим догодив кураторові, що той, розчулившись, промовив:

— Я завжди вірив у благонадійність професури вашої гімназії. Спасибі!

Та ми й далі сиділи з похиленими головами. Грузини, у тому числі і я, — зневажені, висічені на стайні царською нагайкою, вимазані дьогтем, збезчещені на очах народів — тамували біль, стискаючи кулаки. Росіян палив сором. І, мабуть, тому, щоб очистити себе від ганебства родового зв’язку з сановними злочинцями, підвівся не грузин, а росіянин —

Михайло Володимирович Горяєв, який не раз домагався в Яновського введення для грузинських учнів викладання історії Сходу рідною мовою.

— Грузія багато перетерпіла лих, — сказав Горяєв. — Тимура Ленга, шаха Аббаса, Агу–Магомет–хана. Витримає ще й Дондукова–Корсакова.

Це було сказано не зопалу, Горяєв знав, на що йде. Але мусив так вчинити, щоб грузин Петре Умікашвілі ніколи не носив у серці болю до росіян. Від його слів мені полегшало: я зрозумів, що ми не самі, і коли розпочнеться війна з Корсаковими, з нами будуть Горяєви.

Шенгер демонстративно вийшов із зали. Яновський стояв блідий, він чекав вибуху, бунту, маніфестації. Однак цього не трапилось, ми тихо розійшлися, зневажені й упокорені, та стало нас удвоє більше.

Горяєва звільнили з роботи наступного дня. Його вислали на Ставропольщину без права працювати в школі. Кажуть, він найнявся в якогось поміщика за пастуха.

На другий день я зайшов до директора по розрахунок — Ніколо Ніколадзе запропонував мені роботу в "Обзоре". У кабінеті навпроти директора стояли учень із класу Миколи Івановича — Цамая і сам Гулак. Я не впізнав старого: розпрямлений і злий, він говорив Маркову, показуючи на гімназиста:

— Я протестую. Ви не смієте його виключати з гімназії, він не винен.

— Вийди, Цамая, з кабінету, — мовив хлопцеві директор. Зачекав, доки зачиняться за учнем двері, тоді звернувся до Гулака: — Але ж він ударив товариша по обличчю.

— Але за віщо? Ви знаєте?

— Це не має значення. Він допустився рукоприкладства, а гімназійний статут…

— Це має значення. Чічакян обізвав його грузинською свинею… Самі розпалюєте ненависть, щоб легше…

— Ви бунтуєте, Миколо Івановичу! Як Горяєв…

— Я наполягаю, пане директор. Якщо Цамая буде виключений, я подам у відставку. Не буду працювати в навчальному закладі, який підтримує дискримінацію корінного населення.

— Змовилися… — процідив переможений Марков.

Того ж дня Гулак зайшов до мене додому. Я побачив на його обличчі свіжість, холодний полиск очей, зціплені губи — таким він іноді бував, коли виступав з доповідями в "Тифліському гуртку". З нього тоді спадала стареча втома, і я уявляв собі його, двадцятип’ятилітнього, на допиті в кабінеті Дубельта.

Я зрозумів, що Микола Іванович вирвався з тенет власного горя, і подумав: прийшов розрадити мене. Та він, нічого не згадуючи про зібрання в гімназії ані про інцидент з директором, поклав переді мною рукопис:

— Бажання працювати подібне до каменя в повітрі, — він мусить упасти… Довго затримував його, хоч і працював — для себе. Оце стаття "Стародавні автори про Грузію і грузинські племена". Давно написана, але я… Ось що: вона повинна саме тепер побачити світ. Ви у близьких взаєминах із Ніколадзе, занесіть йому в "Обзор". І ще хочу запропонувати: перекладіть статтю грузинською мовою і передайте в редакцію газети "Дроеба"…

Статтю Гулака цензура не пропустила. А шкода, ґрунтовно була написана… Та я хочу розповісти про головне. Колись мовчазний і відлюдкуватий Микола Іванович ніби зняв з шиї ярмо, ніби вийняв з уст кляп, — йому стало потрібно спілкуватися з людьми. Чи це самотність йому дошкуляла, ви ж знаєте — Тереза його покинула, а Нана переїхала до чоловіка в Гянджу. Та найпевніше — прокинулася у ньому жага діяльності, боротьби, уся його енергія, тамована десятками років, запульсувала, він пожвавішав, помолодшав, говорив багато і палко, я знову почав собі його уявляти двадцятип’ятилітнім — організатором Кирило–Мефодіївського братства.

Гулак

Не смерть страшна, а чекання смерті… Усі роки, прожиті разом із Терезою у Тифлісі, були для мене постійною тривогою, щоденним очікуванням лиха. Я знав — це станеться скоріше чи пізніше, вона піде від мене, її натура, життєздатність не вміщалися у чотирьох стінах квартири батоні Ираклія. Усі її функції зводились тепер до обслуговування мужа, це було для неї вузько й принизливо, Тереза ждала від мене несподіванки. Вона не могла повірити, що я назавше вдовольнив себе скромною посадою гімназійного вчителя, я ж не сподівався на більше. Знав, що моя мовчанка приведе мене до катастрофи, яка розтрощить мушлю мого сховку й розчавить мене самого. Що Тереза піде від мене, я знав з усього: її німий погляд, докірливе зітхання, стишений вигук захоплення, коли вичитувала в газеті повідомлення про приїзд на гастролі якоїсь театральної трупи, — все це я перекладав на слова, не вимовлені нею, і вони мене жорстоко шмагали, погрожували, застерігали… Я знав, що вона мене покине, й тоді, коли вона стояла перед дзеркалом, пишаючись своєю вродою, що не в’янула з роками, і тоді, коли розповідала про абхазок, які зачарували її, коли вона із своїм балаганом замандровувала аж у Сухумі чи Очамчире. Тереза водно твердила, що амазонки, якщо вони й були, то жили в абхазьких горах, бо й донині жінки там їздять на конях у черкесках і при зброї — цей ідеал жінки вона створила на докір моїй незахищеності, я знав, що не втримати мені мою кохану амазонку, мою

цацалі, яка звикла до розкутого життя, і її самопожертва не витримає проби часу. І тепер, незважаючи на тяжкий біль, я дякую долі, що подарувала мені, як винагороду за всі страждання, хвилини справжньої радості — на одну лише таку мить я згодився б чекати все життя. Не скаржусь — за щастя треба розплачуватися…

Одного дня, повернувшись додому з роботи, Микола Іванович застав Нану — стривожену, розгублену, в сльозах. Нана подала йому складений учетверо аркуш паперу, він розгорнув, прочитав і відчув себе таким знищеним, мов вершник, якого скинули з коня.

"Дорогий Ніколо. За все тобі велика дяка, прости. Як буде тобі важко, Нана допоможе. Я більше не повернуся до тебе, мене покликали дороги. Тереза".

Аркуш тремтів у пальцях, Гулак покірно прийняв вирок і все ж, немов засуджений до страти, який ще сподівається на чудо, прошепотів:

— Це неймовірно… Куди ж вона?..

Нана дивилася на нього — винувато і з докором.

— Батоно Ніколо, чи вам тепер не все одно?.. Мама не вернеться, хіба до мене. Я знала давно. Могла б про це сказати — та ви б усе одно її не відмовили. У той вечір, коли у Воронцовському саду археологи справляли бенкет, вона пішла — там ставили спектакль. У Іраклія взяла перепустку, ви ж її не запросили, а самі знаєте — мама не пропускала жодної вистави. Іншого світу не мала…

— Чому я не знав?

— Ви вранці поїхали у Мцхету і вернулися пізно вночі. Потім сказали мамі, де були, та вона вже цим не цікавилася. Далі ви існували поруч в

окремих світах, які ніколи не стикалися. Та й до того було не краще. Хіба ви цього не відчували?.. Мама сподівалася тоді знайти вас на бенкеті, а зустріла Костомарова. Розпитувала його про театр на Україні.

— А далі?

— Далі? Мама поїхала туди…

— На Україну?! — зойкнув Гулак. Він зігнувся, мов від удару в сонячне сплетіння, сів у крісло, довго сидів мовчки, і згадалися йому слова Навроцького: "Ти давно відрізав пуповину", — але ж тоді того ще не було, ще бриніла натягнута нитка, яка в’язала його з батьківщиною, нею була Тереза, і ось обірвалася; тепер він усвідомив, що земля обітована віддалилася на недосяжну далечінь — за горами гори! — уже й не існує, нема ж бо з ким промовити слово про неї, щоб розбудити ностальгію, видавити сльозу.

— Не наша мати, а доведеться поважати, — повторив слова Шевченка, мабуть, востаннє, щоб більше ніколи не згадувати ні свого минулого, вистражданого за Україну, ні своїх друзів, які віддали життя за неї, ні рідної мови, — з кожним днем віднині він буде її потроху забувати, і забудеться вона зовсім, бо не стане в ній потреби. А життя залишилося небагато: чужа земля, яка насильно стала рідною, пригріє і легкою буде. Все. Чекання смерті закінчилося.

Гулак ходив відлюднений і самотній, упокорено чекав кінця, бо життя втратило сенс. Чому це не трапилось раніше, коли ще були енергія й бажання діяльності, які він з жорстокістю тюремника заковував у вериги мовчання… Якби воскресли — сповна віддав би краєві, який став для нього єдиною батьківщиною.

І раптом — струс: Валуєвський указ у Грузії! Ніби зв’язалася розірвана нитка — не туга за отчим краєм, а однакове горе в обидвох народів стало нею, і з кривди викресалась сила. Гулак відчув її — вона

ще є! Чей не кинуть у мене каменем родаки, якщо віддам її до решти побратимам, — яка ж то втіха відчути воскреслу силу!

Серце людське, ти прокляте, серце жадібне й несите,

Часом злиднями розтяте, часом радістю зігріте…

Микола Іванович і досі не міняв свого маршруту: вранці ходив до храму Сіоні на заутреню, потім — до гімназії й додому. Тільки тепер, коли спадала спека, він деколи виходив на спорожнілий Мейдан, перетинав його і, минаючи храм Анчіс–хаті, прямував до Верійського спуску, де мешкав Петре Умікашвілі.

Сьогодні мав до нього пильну справу.

На Мейдані вирував натовп — Гулак здивувався: о цій порі площа вже б мала бути порожньою. Краєм ока помітив силуети поліцейських біля Метехського моста, глянув у інший бік — біля караван–сарая вешталися теж, щось коїться в місті. Іншим разом Гулак повернув би назад або збочив, — нині ж попрямував у людську гущу і радів, що колишня відвага не витруїлася у душі до решти і проростає тепер несміливо, та вперто. Не гаразд у місті, нелад серед народу? А який лад може бути, коли назріває протест? У всіх: у ремісників, що в робочій одежі, без інструментів, зійшлися на Мейдан, в учителів, і в учнів, і в убивців царя, і в мене, але у всіх по–різному він виявляється і всі по–своєму стають на прю. Хто знає правильну дорогу?

Він ішов крізь натовп, який щось–таки об’єднувало. Гулак зрозумів, що робочий люд вийшов страйкувати, хоч не міг збагнути доцільності цього нового способу боротьби: що поліпшиться від того, коли стане менше хліба, упряжі, горшків, підков, взуття? Чого можна домогтися неробством? Але не стоїть уже стражденна шкапа під сонцем, щаслива, що може витримати муки заради хазяїна!

Микола Іванович здригнувся, почувши знайомий голос:

— Гамарджоба, професоре!

— А, Гіві? Скажи, ради Бога, що тут діється? Чому зібралося стільки люду?

Карачохелі Гіві дивився на Гулака з повагою, в його очах не було звичних глузливих бісиків, навпаки — світилася серйозність:

— Ти знаєш слово "страйк"? Чув… Як тобі пояснити… Ось я, Гіві, узявся працювати для того, щоб дармувати знову… Тобі Захарія пояснить, він знає.

Гулак усміхнувся і пішов далі крізь натовп, мався тут безпечно, мов колос жита на ниві, відчував довкола себе гурт, у якому не впадеш, і тоді подумав про самотність братчиків, петрашевців і тих, які вбивають царів.

Микола Іванович згадав свою давню зустріч у ставропольському трактирі з Жінкою в чорному. Два рази бачив її. Вона заходила, висока й сувора, у чорній хустці, зав’язаній туго збитим гуглем на потилиці, у чорній свиті, — заходила в шинок стрімко, не роззираючись, ішла до крайнього столу і сідала, коли було вільне місце, або чекала стоячи, поки місце звільниться. У шинку стихало. Хтось підсвистував глумливо, хтось хихикав — нахаби глузували з неї, а потім нишкли перед її непроникливим обличчям, темним пронизливим поглядом. У трактирі ставало зовсім тихо, публіка починала ніяковіти. До напоїв ніхто не торкався, застигала їжа в тарілках, курці розтоптували ногами недопалки — всі почувалася так, ніби вони винні, що живуть гаразд, сито, мають сім’ї, працюють, їдять, п’ють і курять, а не поневіряються по світу, як вона.

Чекаючи, поки подадуть страву, Жінка в чорному водила поглядом по обличчях, ніби вишукувала обранців, які могли б на її поклик піти з нею убивати царів і ставати під шибеницю.

Люди боялися цього погляду — він кликав руйнувати, нищити, а не творити, опускав перед нею очі й Гулак.

Ідучи Мейданом, Гулак думав про те, що розпочинається велика боротьба — сотнями способів і засобів, з яких один стане основним, а інші побічними, — потрібними чи шкідливими, — і хто зна, чи не зітне голову подібній жінці майбутня гільйотина… А нині, може, вона й потрібна? Гулак глянув на стовпище людей і подумав, що качаги, і абраги[21], і месники–одинаки, і вбивці царів віджили вже свій вік, люд стає гуртом, зброю вони дістануть, а коли їм чогось конче треба, чого самим несила роздобути, — то науки перемагати.

Коли Гулак побачив Жінку в чорному вдруге, вона вже знала, хто він є. Підійшла до його столика, стала, і він відчув, як піддається її волі — підвівся.

— Страшнувато стало, Миколо Івановичу, правда? — мовила з іронією. — У своїх революційних мріях ви заходили дуже далеко, та нападе на вас справжній ляк, коли ви побачите втілення у життя ваших ідей.

Це було сказано напередодні першого замаху на Олександра II. Жінка в чорному повернулася і зникла, залишивши мені неспокій. Вона й не думала брати мене в спільники, для неї я був учорашнім днем боротьби. Воно й справді так. Коли ми починали, ніхто з нас не міг знати, що проросте на засіяному нами полі.

Що ж ми сіяли? Ми задумувалися, як розхитати струхлявілі підвалини самодержавства: клялися нести в народ ідеї народного правління, засновувати школи і видавати книги для простого люду. І

все? Ба ні, ми з Шевченком і Навроцьким увели в програму братства параграф: "Змінити деспотичний лад мирним шляхом неможливо. Повстання доконче відбудеться — якщо не в нинішній час, то в майбутньому поколінні".

...І нападе на вас справжній ляк, коли побачите втілення в життя ваших ідей... Наступне покоління виросло і починається втілення. Відрікаєшся? Це не допоможе — машина включена. Страшно? Так. Боюся марного пролиття крові, боюся Жінки в чорному... Яку ж із своїх ідей реалізуватимеш?

Ніко Ніколадзе

Учора розгорнув газету "Кавказ" і не повірив своїм очам: на другій сторінці, над великою статтею, я прочитав: "Н. Гулак. "О книге Ф. К. Альтера "О грузинской литературе"". Невже розпочав? Колись Микола Іванович признавався мені, що пише дослідження про "Барсову шкуру"[22] Руставелі, я навіть говорив про це Акакієві, та він тільки рукою махнув, мовляв, на Гулака розраховувати не можна.

Я прочитав статтю, і мені гірко стало, що досі ми, грузини, цього не знали... 1798 року, майже сто літ тому, віденський професор Альтер, який усе своє життя присвятив пошукам старовинних грузинських рукописів, — на Афоні і в бібліотеці Ватікану, — видав книжку "Про грузинську літературу". І про неї нам оповістив Гулак!

Я згорнув газету і пішов до Церетелі, статтю він, звісно, й без мене прочитав, мені хотілося почути від нього добре слово про нашого друга. Великий поет, який за свою веснянку "Геть, зимо, мине негода", надруковану після убивства царя, мало не потрапив у Сибір, тицяв пальцем у газету й темпераментно вигукував:

— Він став на наш бік, до нього теж "із подихом весни прийшла невідома сила"! Ідіть до нього, подякуйте. Тільки подумати: зафіксував у

статті дванадцять грузинських книг дидактичного і духовного змісту! Ми не знали, що вчені — англійський Холмс і іспанський Хорвас — досліджували грузинську мову! Ідіть...

Я подався з Чугуреті на Веру, щоб забрати з собою Умікашвілі, та ще й привітати його з виданням перського епосу "Вісраміані" у грузинському варіанті — вони обидва з Іллею Чавчавадзе працювали над ним багато років, — та коли перейшов Верійським мостом на правий бік, зразу потрапив у людський натовп, йти далі стало неможливо. Вулиці були забиті, з Мейдану долинали вигуки, галас, пісні. Не розпитуючи, я почав пробиватися до Головінського проспекту, та туди не пропускала поліція. Здаля побачив — навпроти Воронцовського палацу на платформі конки стояла націлена жерлом у бік Мейдану старого зразка гармата, мабуть, фальконет. Я зрозумів — для пострaху, але ж кого збирається лякати Дондуков–Корсаков: турки чи перси наступають на Тифліс? Та жарти жартами, а в місті, видно, розпочалось заворушення, я запитав зустрічного, яка причина веремії. Той глянув на мене, як на чужинця, відказав неохоче:

— Кеенобу заборонили. Застрайкували всі амкарства і фабрики... А ти звідки приїхав? Залишайся до завтра, кееноба відбудеться — в Ортачалах!

Я заспокоївся: дасть Бог, обійдеться мирно. Боявся пролиття крові: ми відвикли її проливати, та й не було, зрештою, потреби — на Тифліс уже ціле століття ніхто не нападав. Однак перед очима стояв силует фальконетної гармати на платформі конки, мов провісник нещастя, яке нависло над народом. Не нині, то завтра випалить та гармата. По нас...

На вулицях усе люднішало, а я замислився: в ім’я чого аж такий протест? Заради карнавального свята, на якому інсценізується напад чужоземних орд на Грузію, їхнє знущання над мирним населенням, повстання народу, перемога і страта кеена–шаха? Давня як світ забава, яка відбувається щовесни, — чому раптом нині вона не сподобалася царським сатрапам? Еге ж... Страчують кеена. Царя!

Я вернувся на Веру. Біля будинку Умікашвілі стояв Микола Іванович. От і добре, не буде потреби пробиватися через базарну штовханину до Старого міста. Я пильно стежив за ним, останнім часом він був для мене ніби дзеркалом потенціальної російської автури газети "Обзор", яка для нас з Умікашвілі багато важила: ми ж видавали газету російською мовою.

Гулак був заклопотаний, і я заспокоївся. Заклопотаність — ознака творчого настрою. Микола Іванович привітався зі мною, змахнув рукою у бік Мейдану, знизав плечима:

— Кееноба… Буря у склянці води.

Я тільки що так само думав, та інколи владці своїм занепокоєнням відкривають нам очі на справжній стан речей, викликаючи джина з пляшки тоді, коли той ще й не гадав ворушитись.

— Дорогий Миколо Івановичу, — сказав я, — шторми в океані розпочинаються звичайно з малого вихорця.

Умікашвілі вельми зрадів, побачивши нас, обняв Гулака, захоплено вигукнув:

— Не маю слів, не маю слів! Ви здивували всю читаючу Грузію. Це добре, це дуже добре!

Налив нам у пугарі вина.

— Вам дякує Акакій Церетелі, — сказав я. — А від мене прохання — напишіть щось подібне для "Обзора".

Микола Іванович цього разу вихилив пугар до дна.

— Спека, штовханина… Пити захотілось, — виправдовувався. Від вина його очі пожвавилися, звичайно мовчазний — перший розпочав розмову. — Ви добре сказали, Ніколо: з маленького вихорця починається буря в океані. У вас, грузинів, є той океан. Океан мужності, океан гніву, океан духовних сил…

— Ви жартуєте, Миколо Івановичу, — мовив Умікашвілі, — а я справді недавно побував на заводі Мірзоєва в Ортачалах. Там тифліська молодь організовано бойкотує промисловців, вимагаючи кращих умов праці…

— Вірю… Починається нова хвиля… Та я, кажучи про "океан", маю на думці поему Руставелі.

Ми з Петре Умікашвілі переглянулися: старий задумав щось серйозне.

— Я прийшов до вас з ідеями, — продовжував Гулак. — Ви мені скажете, що "Витязя" знає народ, сказителі декламують напам’ять всю поему, що подекуди у придане нареченим батьки віддають старі списки поеми, та все це — тільки ритуал, молитва, а проблематики твору ніхто не зачіпає…

Мене заінтригували Гулакові слова, та здалося, що, підігрітий вином, він мовить трохи патетично, ну а патетика, як би вона не лоскотала національне самолюбство, нічого нового в науку внести не може, тому делікатно втрутився:

— Не сумніваюся, Миколо Івановичу, в тому, що ви глибоко вивчили творчість Руставелі і знаєте літературу про нього. Розмова про "Витязя" давно точиться у контексті європейського літературознавства, це ви підтвердили у своїй статті. А щодо проблематики… Ще в 1712 році цар Вахтанг VI, ви це знаєте, видав поему з коментарями. А в 1802 році Євген Болховітінов у книзі "Историческое изображение Грузин", виданій у Санкт–Петербурзі, перший зробив спробу докладного аналізу поеми…

— І всі відомості про неї, — перебив Микола Іванович, — отримав від грузинів, які проживали в Петербурзі й Москві, а серед них було багато дилетантів; сам же Грузії не бачив…

— Зате під впливом Болховітінова взявся за вивчення грузинської літератури паризький учений Марі Бросе, який познайомив європейців з Руставелі. А його учень Чубанішвілі став найвідомішим популяризатором "Витязя".

— Я не надто високої думки про нинішнє руставелезнавство… — Гулак винувато подивився на нас. — Не подумайте лише, що я берусь його оновлювати і поглиблювати. Але зародилась у мене така думка… Сьогоднішні дослідження Руставелі надто підсолоджені екзотикою, ніби йдеться про сенсаційні знахідки золотих статуеток інків. Це — про чужоземні. А грузинські дослідники трактують Руставелі більше як співця цариці Тамари. Маю на увазі працю Іоселіані… А був Шота насамперед речником ідей перемоги справедливості над сваволею… Був він речником братерства народів проти спільного ворога. Я не маю наміру відкривати новий континент, але думаю, що пропаганда цих ідей нині, коли заборонені книги Герцена, Чернишевського, Шевченка, — дуже актуальна.

Петре тепер уже захоплено дивився на Гулака.

— Ви хочете запропонувати нам статтю? — спитав обережно.

— Я скажу, скажу… — Микола Іванович хвилину мовчав, збираючись з думками, потім поглянув на мене, його очі затінились зніяковінням, ніби він збирався про щось просити. — Я знаю, — мовив нарешті, — що й мудрого можна назвати безумцем, коли його тяга до доброчинності переходить межу. Але послухайте… Я звертаюся до вас, грузинів, з цим руставелівським клопотом не тому, що мені більше болить. Просто прийшла до голови ідея… Ми часто беремо в сусіда вогонь, забуваючи розпалити своє вогнище дома. Нині ви всі заговорили — з самоповагою

— про переклад "Витязя" німецькою мовою. А ніхто ж із вас не читав лейпцігського перекладу Артура Лейста. Скільки неточностей! Лейст пропускає цілі строфи, які йому не подобаються, і, підправляючи Руставелі, додає свої, перекладає поему римованими октавами… За моїм підрядником набагато краще переклав "Витязя" українською мовою Олександр Навроцький… А ви радієте, мовляв, нас знають німці… Хвастощі завжди йдуть у парі з інертністю. Навіть на такому форумі, яким був археологічний з'їзд, ніхто з грузинів жодним словом не обмовився про пам'ятки писемної старовини Грузії, а в бібліотеках полиці гнуться під тягарем рукописів, у різних складах і конторах гниють купи стародавніх документів, і нікому й на думку не спаде створити щось на зразок чеської Матиці…

Признаюся, мене палив сором, бо ж Гулак мав рацію.

— А Міллер і його учні, — не вгавав Микола Іванович, — протягують, де тільки можуть, теорію запозичень. Ви думаєте, що маєте свій національний епос? Де там, "Витязь", по–їхньому, твір перського походження, як "Вісраміані", а може, індійського, словом, у вас у минулому нічого не було свого, не маєте права й на майбутнє… Це добре, Петре, що ви видали твір перського поета Гургані "Віса і Рамін" у грузинському варіанті. Тепер є з чим порівнювати "Витязя" — його грузинську піднесеність з перською приземленістю — і доводити грузинське походження поеми з її моральним кодексом лицарства, геройства, побратимства, служіння ідеї. Ця проблематика давно мене зацікавила. І нині…

Гулак раптом змовк. Ми чекали його пропозиції. Я розумів, що ніхто краще, ніж він, не розкриє цей моральний кодекс поеми, бо вивірив він його своїм власним життям.

— І нині я хотів би… Не повчати вас, не маю для цього ні права, ні знань, а робити щось корисне разом з вами… Зверніться до Акакія Церетелі, його авторитет високий: я хотів би виступити в "Тифліському гуртку" з циклом лекцій про Шота Руставелі.

Кееноба

У Гянджинських воротах міста, де щодня ревуть верблюди, кричать погоничі, дзвенять дзвіночки на вуздечках, скриплять гарби і метушаться муші[23] з тюками шкіри, парчі, атласу, шовку, сьогодні — немов мітлою виметено. Шаргальські, карабахські, борчальські, закатальські купці сховалися від кееноби із своїм крамом у караван–сараї: хто стримає розбурханих видовищем, підігрітих вином, очманілих від музики, кінних перегонів, кулачних боїв учасників карнавалу, коли вони захочуть поскоромитися купецьким товаром?

А на Ортачальській рівнині над Курою людно: ні заборона, ні погрози, ні фальконетна гармата на платформі конки, ані поліцейські застави не змогли стримати народ, що вийшов за Гянджинські ворота святкувати кеенобу, — на священне місце, де триста грузинських вершників загинули колись у нерівному бою з Агою–Магомет–ханом.

Микола Іванович за всі роки перебування у Тифлісі кілька разів дивився кеенобу. Триденне буйне видовище з його галасом, тупотінням, свистом, викриками, супроводжуване пиятикою, шаленим галопом, стріляниною, мордобоєм, втомлювало, було це свято йому чуже і дике. Кавказький горець легко перевтілюється, миттю забуває про умовність гри, родаків, переодягнутих у ворожі маски, приймає в розпалі азарту за справжніх ворогів — кееноба не раз освячувалася кров’ю.

Але нині пішов, щоб побачити виставу, яка ще до початку, вчора, втратила ознаки забави: ігри, певне, почали відживати свій вік, якщо їх уже бояться повелителі; є епохи битв і є епохи їх імітацій, нині кееноба зі сцени йде в життя.

І знову настирлива думка про розмаїття способів боротьби тривожила мозок: хто впізнає в пожежі, якою неминуче займеться світ, найсправедливіший спосіб — і по чому: по одежі, по зброї, по жорстокості, по гуманності чи по кольору знамен?

Так просто складалися колись політичні програми, так легко на папері об’єднувалися слов’яни в рівноправний союз; і Пестелю, і Рилєєву, і Буташевичу–Петрашевському, і йому, Гулакові, видно було мов на долоні майбутній суспільний лад, і навіть розплата не затьмарила тієї ясності. Та ось — народжений гарматними залпами на Сенатській площі, хрещений розправою над кириломефодіївцями і петрашевцями, вихований наукою Шевченка і Чернишевського — дев’ятнадцятий вік породжує вік двадцятий; що ж візьме спадкоємець із наших декларацій, що осудить і як здійснюватиме заповідане нами?

Гулака будили із задуми лемент зурн, дзвеніння чонгурі, трубний звук саламурі, удари дойри — вийшли на дорогу сазандари — музики в кучмах і барвистих чохах, за ними ступали одногорбі верблюди, на верблюдах — "шах" у високій конусоверхій шапці й білому бурнусі і "шахиня" у парчевій сукні, з золотим намистом на шиї; позаду — на арканах — невільники, їх батожать канчуками шахські слуги, ридма плаче поневолений люд.

Верблюди зупиняються, "шах" розпочинає суд: один за одним ідуть невільники на страту — хто мужньо й гордо, хто просить пощади; у "шаха" обличчя холодне, "шахиня" усміхається — їй любо дивитися на кару, вона змахує хустиною, і злітають з пліч голови, і немає меж людському горю.

Та враз пронизує простір свист — то біля фортеці Нарікала, яку ледь звідси видно, зібрався "грузинський повсталий народ", уже чути тупіт кінських копит, уже видно, як скачуть шалені коні, а попереду вершник із сванським прапором на древку: білий лев з роззявленою пащею лопотить у піднебессі, за прапороносцем — видимо–невидимо кінноти.

Микола Іванович вдивляється, щось знайоме йому бачиться в поставі прапороносця, він протирає окуляри, бо не вірить своїм очам: вершник з прапором наближається.

Гулак поглядає в бік "шахського" табору, де зараз має відбутися сутичка, і торопіє з подиву: на верблюді сидить не шах, а російський цар у треуголці, в мундирі з аксельбантами, а довкола нього міністри в чорних фраках і жандарми в уніформі — миттю переодяглись учасники карнавалу.

Вершник уже близько. Та це ж Гіві!.. Нараз глухнуть вуха — під ногами верблюда, на якому сидить "цар", розривається димова шашка, що імітує вибух бомби, "цар" падає долі — чи не так було справді з Олександром II? — хитнувся натовп, вершник зовсім близько, а на древку вже не лев, а багряне полотнище.

Тоді від Гянджинських воріт рушили з місця галопом кінні жандарми, перетяли дорогу прапороносцеві, почувся постріл, тіло вершника випросталося, з–під нього вихопився кінь і дико заіржав, красень парубок падає на землю, його покриває полотнище, верблюди топчуть натовп, "царський" почет кидається на жандармів, і вже не знати, де справжні, а де переодягнуті.

Люд кричить і розбігається, поліція стріляє з револьверів, набережна Кури порожніє, тільки Гулак стоїть закам’янілий, не в спромозі зрушити з місця. На землі лежить убитий Гіві, поруч — полотнище прапора, мов розлита кров. Він дивиться на свого друга і мовчки ридає, хтось бере прапороносця за ноги і волоче, а на його місці яріє червона латка. Все, що залишилося від кінто Гіві, його четвертий вимір.

Петре Умікашвілі

Ми з Ніколо два дні не відходили від Миколи Івановича — після кривавої кееноби він зліг. Це нас зовсім пригнітило: оголошення про те, що 15 березня Гулак прочитає лекцію про Шота Руставелі у приміщенні "Тифліського гуртка", ми помістили в газетах "Обзор" і "Дроеба" того ж дня, коли в Ортачалах був убитий ремісник Гіві. Що примусило старого йти в те сум’яття, де й дужого зіб’ють з ніг і притопчуть, ми не могли

збагнути. А може, відчував, що над його знайомим — сусід то був чи просто майстер, у якого Гулак шив взуття, — нависла небезпека?

— Убили Гіві… — у сльозах прошепотів Микола Іванович, коли ми з Ніколо прийшли повідомити його про нашу домовленість з директором "Тифліського гуртка". — А його не можна було вбивати. Це дитина… Він іще не став мужем, а мав ним стати. Це був самородок, який шліфував себе самого, його смерть — блюзнірство, вона волає до Бога о помсту…

Про лекцію на тему "Витязя в тигровій шкурі", здавалось, треба було на якийсь час забути. Гулак, може, й одужає, та на дозвіл провести зібрання була марна надія. Поліція розганяла людей, якщо збиралося на вулиці більше трьох: холоста бомба, ще вибухнула під час кееноби, не провіщала спокою власть імущим.

Проте ніхто з міської управи, зайнятої обшуками по квартирах і арештами робітників, не звернув уваги на газетні оголошення. А Гулак одужав.

15 березня о восьмій годині вечора зал "Тифліського гуртка" на Головінському проспекті був забитий до краю. Те, що для грузинів лекцію про Руставелі прочитає слов’янський учений, безумовно, мало рекламний характер, а нині — після заборони викладання грузинської мови в школах і кривавого розгону кееноби — було ще й виявом протесту. Залу заповнили службовці, вчителі, учні і — головне — простолюд, який досі цікавився хіба що театром масок у балагані на Еріванській площі. Під оплески й захоплені вигуки зайшов до зали і сів у перший ряд знавець Руставелі Акакій Церетелі.

Тоді за кафедру став Гулак. Він поклонився Церетелі, присутність поета його хвилювала, проте був підтягнутий, енергійний, і ми з Ніколо замилувалися нашим старим. На його обличчі не залишилося й сліду від недавньої депресії, і я подумав, що справжнє його воскресіння прийшло до нього крізь лихо чужого йому народу. Валуєвщина у Грузії і розстріл

кееноби в Ортачалах розвалили ту стіну, яка довгі роки стояла між ним, слов’янином, і грузинським світом, а зрештою — час замкнутості народного життя скінчився взагалі, нинішня боротьба почала вимагати спільноти всіх покривджених.

Я розглянувся по залі й побачив тут грузинів і азербайджанців, вірмен і росіян — бо ж Руставелі належить усім. З вдячністю глянув на Гулака — адже ніщо так не позбавляє проповідників розбрату ґрунту під ногами, як взаємне ознайомлення народів з культурними традиціями.

— Перш ніж розпочати свою лекцію, — заговорив Гулак лунким голосом, — я хочу попросити вибачення перед вами, що наважуся говорити про "Барсову шкуру" перед людьми, котрі набагато краще за мене знаються на красі й вартості цієї поеми. — Він знову глянув на Церетелі, потім у залу. — Але гадаю, що тут є також люди, мало знайомі з героїчною історією Грузії, з її літературою, і їм, можливо, цікаво буде почути думку слов’янина про чудову поему, про яку говорить кожен, та не кожен читав у оригіналі, і котру ще й дотепер дехто вважає переспівом із перських, аравійських чи індійських джерел.

До мене діткнувся ліктем Ніколадзе: відразу, мовляв, бере Гулак бика за роги; я ж думав, чому Руставелі стає дедалі ближчий людям інших національностей? Для Гулака — зрозуміло: передусім його з поетом єднає спільність доль; співець, якому було дозволено носити золоте перо на шапці, царський бібліотекар, за сміливість слова був вигнаний з двору й помер у вигнанні — в єрусалимському монастирі Святого Хреста… Та ось недавно угорський художник Зічі Михай, який цілий минулий рік прожив у Тифлісі, зарисовуючи типажі, натуру, прислав у подарунок "Тифліському літературному товариству" свою серію ілюстрацій до поеми… Не тільки спільність доль: і для Гулака, і для Михая Руставелі дорогий художньою проповіддю високих моральних засад, які визначатимуть характер суспільної формації.

Микола Іванович стисло переказав біографію Руставелі, і знову його голос став лунким і урочистим — він почав доводити національну самобутність поеми.

— Перська поема "Віса і Рамін" давно живе у грузинському варіанті, навіть придбала грузинську назву "Вісраміані", та чи стала вона духовним набутком широких мас? Ні. Зате грузинські селяни знають напам’ять тисячі рядків поеми "Барсова шкура", а окремі афоризми з цього твору повторюють люди, які не знають навіть імені Руставелі.

Таке народне визнання з усіх знайомих мені поетів заслужив собі хіба що Шевченко на Україні, вірші якого стали ще за його життя народними піснями… Жодна нація не бере чужого за своє, до грабіжництва вдаються тільки завойовники, а вони ніколи не уособлювали народу… Грузія має для себе поему Руставелі як свій власний скарб, бо в ній оспівані дикі нетрі й навислі скали Імеретії, шум стрімких потоків, опоетизовані красуні з відкритими обличчями — хіба знайдеш таке в Аравії? І міфічний дев тут, і пахучий шашлик, і до того ж поема за своєю формою нагадує грузинську народну пісню, де кожен рядок закінчується тією самою римою. А коли ще мало доказів для підтвердження самобутності поеми, то я наведу приклад, який здається мені знаменним. Є таке грузинське слово "квамлса", в іншій мові воно не вживається, і це слово не раз надибуємо в "Барсовій шкурі". Означає воно "зброя". Але не та, якою можна вбити безборонного ремісника на вулиці, і не та, таємницю якої зрадив продажний карачохелі, — це непоборна зброя духу, котру завжди тримає напоготові народ.

Сказати правду, я сторопів: про якого безборонного ремісника і якого продажного карачохелі говорив Гулак, знали, певне, дві третіх присутніх у цьому залі. Я нишком глянув на Ніколадзе: він був спокійний. Помітивши мою стурбованість, Ніко мовив шепотом:

— Ти не дивуйся, побоювання твої марні — що буде, то буде. Гулак не роздвоюється. Він або мовчить, або виходить з відкритим забралом.

Я згадав поему Важа Пшавели, надруковану недавно у "Дроебі" — "Амірані", пророчі слова грузинського орла: "Я бачу велетня, прикутого до скелі, у грудях якого кров кипить, мов вогонь. Товстий ланцюг звисає на плечах, а перед ним, дарований долею, важкий іржавий меч. Коли ж від часу й бур ржавіють і старіють кайдани, приходять знову ковалі похмурі, і знов ланцюг товстезний виростає. Коли ж той лицар звільниться з неволі і вільна пісня ляже на уста? Коли ж гордий титан одягне залізний одяг і з мечем повстане? Але тоді від гір до моря піде слава й віра і люди встануть, сповнені надій. А ковалі, від люті несамовиті, зруйнують кузні і на ковадла проллють сльозу за всі гріхи свої..."

У ту мить я повірив у майбутню перемогу добра над злом.

Микола Іванович інтуїтивно відчув підтримку зібрання, глянув у наш бік, мить помовчав, і, ніби заручившись ліктем друзів, заговорив ще твердіше:

— Загляньмо в історію Грузії, панове, перегорнім товщу пожовклих сторінок і згадаймо те недовготривале затишшя кінця XII і початку XIII століть, яке настало у краю після визволення від загарбників Давидом Будівничим. Була це тиша перед страшною бурею, і геніальний син Грузії, як і його ровесник — автор "Слова о полку Ігоревім", передчуваючи лихоліття, узяв на себе місію закликати до згуртування народи. Не визнаючи ніяких кордонів між расами й племенами, поет об’єднує своїх героїв — араба Автанділа та індійця Таріела — почуттям самовідданої дружби. У тогочасній Грузії, як і в тогочасній Русі, такий заклик до єднання перед загрозою спільного ворога був виявом найвищого патріотизму... Панове, ця ідея ніколи не перестане бути актуальною, а нині вона дуже своєчасна. Та подумаймо і вдармося в груди: чи в нашому багатонаціональному Тифлісі ми часто могли б похвалитися зразками подібної лицарської дружби, до якої закликали генії? Але час її настає!

Це був перший прилюдний виступ слов’янського вченого на тему грузинської культури, він був воістину революційний і прозвучав у дуже важку для нас пору як моральна підтримка, як маніфест солідарності.

Гулак вів далі:

— Я не роблю першовідкриттів, говорю речі відомі. Та я хочу сьогодні нагадати всім, хто сумнівається, — поема Руставелі "Барсова шкура" — грузинська, як "Сасунці Давид" — вірменський епос, як творчість Нізамі в своїй основі — азербайджанська. Згадки про Аравію, Індію й Китай відіграють у Руставелі роль суто ідеальних назв. Кожен аравітянин чи індієць у поемі — грузин. Місцевий колорит пахощами троянд розлитий по всій поемі… Я наголошую на цьому, бо знаю: лицарська дружба між народами буде міцна тільки тоді, коли в основу її ляже взаємоповага і визнання права кожного народу на свій національний скарб…

Зал перебивав промову Гулака оплесками, він тоді знімав окуляри і ховався в свою короткозорість від бурхливої реакції слухачів. Я бачив: йому хотілося передусім посіяти свої думки серед людей — про жнива він не думав.

Перед закінченням лекції у бадьорий тон вплелися мінорні нотки:

— Руставелі завершує свою поему словами: "Минуло все, мов сон нічний. Погляньте на підступний час: те, що спершу здавалося безмежним, дорівнює тепер одній лиш миті…" Смутком віє від цих слів. Тривожне передчуття пойняло поетове серце: він відчував наближення тяжкого лиха — ординської навали, — що покладе кінець осяйному віку Тамари і на багато століть відсуне Грузію від прогресу й цивілізації. — Гулак перегорнув останній аркуш, замовк. Він довго мовчки дивився у зал і врешті мовив: — І від нас самих, нашої енергії, розуму й волі залежить наша майбутня доля. Будьмо вірні словам поета: "Муж повинен бути мужній, скарга втихнути повинна. У біді зміцнятись треба, мов тверда стіна камінна!"

Був кинутий заклик. Присутні звелися й довго аплодували, а коли Микола Іванович згорнув папери й подався до першого ряду, за кафедру вийшов Акакій Церетелі. Підвів догори голову, наставивши вперед побиту сивизною кучеряву бороду, — мав він вигляд пророка.

— Милостиві панове! — пролунав у тиші його густий голос. — У народних переказах, казках, піснях ми часто знаходимо аналогію між долями Амірана й Грузії. Подібно, як беркут міфічного героя, — так полчища варварів терзали Грузію, та вона, живуча, зберегла себе не як гідра стоголова, а як фенікс — обновлена для нового життя. Історія, духовне життя Грузії заслуговують пильної уваги. За останній час ми двічі її відчули: на археологічному з’їзді і нині. Та коли три роки тому під час виїзду археологів у Мцхету, професор Міллер хотів звести всю розмову про прадавню столицю Грузії до проблеми: хто похований у V столітті в Мцхеті — Іуда Гурк чи Іуда Бурк, то пан Гулак сьогодні з наймаксимальнішим наближенням до істини підтвердив національну автохтонність твору нашого генія, заглибившись у гуманістичну проблематику поеми. Хай туга, що прозвучала насамкінець лекції, не засмучує нас. Вона примушує вірити в оптимістичний заклик великого Шевченка: "Борітеся — поборете!" Спасибі соратникові Тараса — Миколі Гулаку!

Гулак, схвильований щиросердою похвалою великого поета, оглянувся, шукаючи в нас потвердження; ми поглядом засвідчили свою згоду із словами Церетелі; тоді Микола Іванович відвернувся, спер чоло на долоню, і я побачив, як конвульсивно сіпнулися його плечі.

Петербург, 1885. Весна

Професор Костомаров помирав. Нева скресла й загрожувала вийти з берегів, а під бузковим небом галасували граки; пташиний рейвах разом з вологим леготом, що пахнув кригою і талим снігом, вривався до кімнати, й Микола Іванович тоді вірив: Господь вислухає його. Він просив для себе в долі тільки одне літо — щоб упорядкувати архів, а настануть холоди, то й слова не скаже…

"Молодість подібна до всього, що збільшується, а старість — до всього, що зменшується", — повторював тепер для себе вислів Піфагора, щоб якось призвичаїтися до думки про неминучий кінець — коли б він не настав: тепер чи восени. Та з кожним днем, щораз слабнучи, усвідомлював — людина до всього може звикнути, тільки не до смерті, бо смерть дається лише один раз.

Сива кошлата борода розсипалася по білосніжній ковдрі, руки ховав, бо студеніли, окулярів не начіпляв, не було вже потреби: предметів не розрізняв, та вони його й не цікавили. Костомарову потрібно було бачити лише вічно юні очі старенької Аліни, а вони весь час зоріли в його пам’яті.

Коли Аліна залишала Костомарова самого, він зразу опинявся у товаристві Гулака: після зустрічі в дзеркальній залі Воронцовського палацу вони ніби й не розлучалися. Чи тому, що не виговорилися до кінця і треба було продовжувати розмову, стаючи дедалі відвертішим, чи збудилася давня прив’язаність до товариша молодості, а може, настала пора зізнатися у всьому перед самим собою?..

"Больше сея любви никтоже имат…" Чому, чому все–таки не може Костомаров переадресувати собі ці слова? Треба ж було докінчити ту останню розмову, чому побоявся, за мною злочинів немає, я чесно жив і, може, ті слова він сам мені віддав би? Його я більше не зустрів: до Мцхети він, видно, не їхав, ніхто його там не бачив, на банкет не прийшов — Гулака розшукувала дружина. Моя колишня учениця, товаришка Аліни. Дива… Чому він не захотів зустрітися, адже його позиція в тяжбі зі мною була сильнішою. А може, через це й не прийшов і тут теж виявив делікатність, схожої на яку не має ніхто інший?

Повернувшись із Тифліса до Петербурга, я довго носився з думкою написати Гулакові листа. Епістолярна форма вислову розковує, звільняє від безпосереднього контролю співрозмовника, у листі можна бути більш щирим… І фальшивішим, — признавався я сам собі, тому й не написав листа. А що не міг вивільнитися від незримої присутності

Гулака, то передплатив усі російські газети, які виходили в Тифлісі, щоб знати хоча б атмосферу, яка його оточує.

Костомаров ждав. Він знав, що рано чи пізно виступить Гулак у пресі — стався струс, мене він наполохав, а Гулак сам тоді заявив, що пора ділом заповнювати час.

Незабаром у газеті "Кавказ" одна за одною з’явилися статті Миколи Гулака: "Про книгу Ф. К. Альтера "Про грузинську літературу", "Вісраміані" у виданні І. Чавчавадзе", "Пісня про Єдигея", "Про народну поезію тюркських народів", до того ж широту зацікавлень вченого, про яку так палко розповідав Горяєв, засвідчила стаття, що зовсім не в’язалась з літературно–дослідницькими працями: "Сьогоднішній розвиток електротехніки і її майбутнє"... І нарешті — широка рецензія Петре Умікашвілі на книгу М. Гулака "Про "Барсову шкуру" Руставелі", видану в тифліській друкарні Мелікова.

Костомаров радів за Гулака, але терпке почуття власної ущемленості примушувало думати: чому саме тепер він зняв обітницю мовчання, чому Гулак у своєму житті весь час керується такими принципами, як сміливість, безоглядність, незгідливість — тоді, коли я давно обрав собі зовсім протилежні: страх, обережність, поміркованість; чому люди, які всі до одного народжуються голими, обирають потім для себе і назавжди закладають у свої життєві кредо такі протилежні за своїм характером соціальні категорії, і відстоюють їх, і кожна здається правосильною, і марно сперечатися, який кінь сильніший — той, що не вміє спинитися в шаленому бігу, чи той, що останнім проривається на поле битви, часто вирішуючи її, і марно важити, що потрібніше — наступ чи втеча, адже можна бити ворога і відступаючи... Є ж сміливість раба, який захищає в бою свого пана і сміливо лягає під його канчук, і є страх бунтаря, який втікає від тирана, бо не хоче мужньо вмерти від його руки. В одній людині не можуть вміститися всі альтернативи категорій соціальної поведінки. Для того існує суспільство, сукупність людей — і розподіл між ними тих альтернатив, їх постійна боротьба вирішує багатовимірну долю суспільства. Одна людина може взяти тільки один

принцип і, засвоївши його, відстоює, вважає його єдино правильним. А інакше й бути не може: цінність речей залежить від думки, яку ми самі про них склали.

І так — в час бузувірської реакції я замовк, а Гулак розпочав діяльність, ставши на боці цькованих народів. Усе ніби йде закономірно: бойові полки стомилися, у битву вступили запасні. Бойові полки злякалися — так буде точніше, професоре… Або ж: полки не були бойовими — вони керувалися принципами обережності і страху. Але чому така категорія як страх обминула Гулака, а мене супроводжує все життя? Чому підступність Дубельта допомогла Гулакові викувати панцир, в який він одягнувся раз і назавше, а з мене зняла останню робу, виставивши мої м’якотілість і вразливість?

Ох Дубельт, Дубельт!.. Я пізно зрозумів його жандармську хитрість, але й мені треба поспівчувати: є такий стан у людини, коли від страху м’якнуть кості, і тоді, саме тоді твій повелитель, замість ламати їх, в’яже у вузол несподіваною добротою. Він поводиться, як звичайна людина, котра має свої приватні клопоти і теж чогось боїться, пропонує себе за спільника, підказує, як вибратися з халепи.

Дубельт був добрий. До тих, хто злякався: до Куліша, до Білозерського, до мене… Та нізащо не повірю, що не боялися, не жалкували за волею, не впадали в розпач Шевченко, Гулак, Навроцький. Мусило таке бути — хоч один мент. Але перемогли вони страх і доброту тирана — коли це сталося, де викресалася відвага? Я бачив на власні очі, як Дубельт з затиснутими кулаками скакав цій трійці до очей, плювався матюками і з насолодою ката обіцяв найстрашніші кари. Гулак стояв, стиснувши жовна, Шевченко добродушно позирав на розлюченого жандарма, Навроцький прикушував посмішку. А я трусився, мов у лихоманці, і чіплявся за доброту Дубельта, мов за стеблину. Він добродійствував дедалі сердечніше. Сам приніс мені Біблію і світські книжки дозволяв читати, виклопотав для мене в Орлова побачення з матір’ю та Аліною, а коли Шевченка, одягнутого в солдатський мундир, саджали до повоза, вартовий відкрив знадвору

віконниці, щоб я попрощався з побратимом… Після року ув’язнення в Петропавловській фортеці Дубельт відправив мене на вислання у Саратов з припискою: "Бути до нього милостивим, Костомаров — людина тиха". Я не маю сили противитися його доброті й донині. Дубельт живе, він є всюди, він у цю хвилину стоїть біля мого ліжка. Стоїть і, незважаючи на те, що кожної миті мене може забрати смерть, повторює своє застереження, яким напучував мене, коли я від’їжджав до Саратова: "Люди посередні добиваються видних місць, багатств, комфорту. А віддані високим ідеям, як сказано в Писанії, ходять у шкурах козячих, живуть у вертепах і земних проваллях". Не мав я багатства і віддавався лише праці — усе життя пройшов між високими сідалами й урвищами земними. Я не маю чим соромитись… Хіба за одну лише мить… Тож треба нині про все сказати вголос, бо звужується, як мовили древні, коло віків… Дубельт кричав на мене тільки один раз — на очній ставці у своєму кабінеті. Я вже знав, хто зрадник, я не мав уже права мстити Гулакові — він стояв переді мною чистий, мов дитина в льолі, та я повторив раніше сказане, зламаний добротою тирана, який і нині, після своєї смерті, стоїть біля мого смертного одра і напучує, і я слухаюсь його…

Не маю наміру, мов той злочинець, припечений залізом, виказувати спільників. Хочу тільки довести, що страх — не вада однієї людини, а соціальне явище. Достоєвський на слідстві у справі петрашевців звалив усю вину на свого кумира Миколу Спєшнєва, який створив, таємно від са–мого Петрашевського, список радикалів. Що примусило Достоєвського увійти в цей список: жадоба боротьби чи ризикована спроба перевірити страхом стан своїх майбутніх героїв, щоб потім у романі "Ідіот" через монолог князя Мишкіна передати читачеві почуття засудженого до страти, втіливши їх у геніальній формулі: "О, якби не вмирати! Я б тоді кожну хвилину віком зробив!"

Стривай, стривай. А хіба та політична фанаберія письменника не викупилася згодом — я не кажу про все, що створив Достоєвський, — цією однією формулою?

Надходить смерть. Я її чую. І, як засуджений до страти знайомий Мишкіна, хотів би кожну хвилину зробити віком — не ради біологічного існування, не ради праці, а задля того, щоб самому переконатися у доцільності чи недоцільності своєї поведінки.

Хай ніхто не квапиться кинути в мене каменем. Мій страх ніколи не був тваринним: я завжди зважував, яку користь принесу людям, оберігши себе від зайвого ризику. Я покорився обманливій доброті Дубельта, і мене минула кара, що постигла Гулака. Завдяки своїй обережності я зміг за двадцять літ написати майже триста праць. Гулак мусив мовчати… І якщо десять, бодай п’ять моїх книг знадобляться нащадкам, то й тоді… Я став штрейкбрехером під час студентських заворушень, але мене минула доля професора Павлова, який у Костромі не зміг написати й рядка.

Хай… Але що примусило тебе під час археологічного з’їзду в Тифлісі написати відкритий протест у редакцію газети "Кавказ", яка назвала тебе людиною партії, кириломефодіївцем? Що заважало тобі залишитися у пам’яті людей саме ним? Чи ж то розбій, ганьбу, продажництво проповідували ми у своїй молодості? Ні. Та до сьогоднішнього дня не зумів я викресати в собі не те що героїзму — звичайного альтруїзму, і в цьому не тільки моя вина. Переміг страх, який передався нам з молоком матері. Страх не отримати посади, страх втратити її, страх перед вимушеним неробством, страх не видати книгу, страх стати гробокопачем власного таланту.

Шукаєш виправдання, а його немає. Треба було шукати іскри мужності. Ти шукав?

Так. Один раз у житті я спробував позмагатися із всесильним почуттям страху, щоб не бути більше його рабом. І тоді він мене остаточно переміг.

Сьогодні мені вже не здається нездійсненною колишня ідея Гулака про фізичне знищення царя. За останні двадцять років у російського царя стріляли двічі і тільки один раз промахнулися… Але тоді, навесні 1866 року, після придушення польського Січневого повстання, часи ребелії, здавалось, назавжди відійшли в минуле, і ніхто й не допускав, що у країні хтось подумає підняти руку на імператора.

Я саме закінчив працю "Смутное время", вона виявилася вельми актуальною, її зразу взявся друкувати "Вестник Европы". Моє дослідження ще раз підтверджувало, на історичних фактах, підступний характер польської шляхти, що так яскраво виявив себе за часів Гришки Отреп’єва й Марини Мнішек і не змінився й донині. Тож коли стався замах на царя, я — як і більшість громадян — був переконаний, що це польський рецидив.

Четвертого квітня надвечір я вийшов з Публічної бібліотеки, де працював весь день, і помітив якесь нервове пожвавлення на вулиці: люди збиралися, про щось голосно розмовляли, вигукували, обурювались, жестикулювали. Я підійшов і дізнався, що сьогодні в обідню пору якийсь терорист вистрелив у Олександра II, коли той проїжджав біля Літнього саду у відкритій кареті. На щастя, злочинець, а ним безумовно був поляк, промахнувся. Кажуть, його схопили.

Увечері в Олександринському театрі ставили оперу Глінки "Життя за царя", а після спектаклю відбувся антипольський шабаш. Та на другий день газети сповістили: стріляв у царя двадцятип’ятилітній студент Московського університету, родом із Саратова, — народник Дмитро Каракозов.

Розчарування було дуже прикре, хтось ще розповсюджував версію, що Каракозов — вірменин, та врешті вірнопіддані були змушені змиритися з тим, що замах визрів у яскині російської коромоли.

Того ж дня до мене прийшли два літератори з проханням підписати адрес, у якому група найвірнопідданіших службовців висловлювала своє обурення з приводу нечуваного злочину. Підлабузництво й моральна нечистоплотність цих літераторів, які використовували нагоду, щоб забезпечити собі лояльне реноме в офіційних колах, були огидні, і мене дійняла образа: як посміли вони звертатися з подібною пропозицією до професора Костомарова?! Я вже знав, що терорист належав до народницького гуртка Миколи Ішутіна… чи ж не в подібних товариствах — кириломефодіївців і петрашевців — гуртувалися ми кілька десятиліть тому? Хто дав право підходити з таким до мене? І тут я відчув, що через відстань багатьох років волає до мого сумління не хто інший, а Дубельт, жадаючи конкретної плати за свою доброту. Я зрозумів, що моя втеча в нейтральну, здавалось, науку — глибинну історію Русі, яка нібито не має нічого спільного з політичними віяннями нинішньою дня, була ілюзією, від мене вимагали сплати боргу.

Тоді я вперше позаздрив Тарасові, який до останнього подиху був незалежним, хоч як важко йому доводилося: хто посмів би підступитися до нього з такою ганебною цидулою, сподіваючись на підтримку? А до мене підійшли… Гнів струсив мною, і я, невільно ставши у відверту опозицію, відмовився поставити свій підпис.

Був готовий до всього, адже адрес, який мені підсовували, явно провокаційний — Третій відділ винюшковував настрої серед інтелігенції. У Петербурзі розпочалися арешти.

А мені здалося (я втішав себе!), що цим рішучим і ризикованим кроком я зумів нарешті відгородитися від липучого страху перед повелителями. Акції Каракозова не схвалював. Я й сьогоднішній вчинок народовольців Желябова, Кибальчича і Перовської вважаю нічим не виправданим свідомим самогубством: у Росії гине цар, його заступає новий, народ чекає змін, а все залишається по–старому. Я не розумів і не розумію нових методів боротьби, мені дано вміння фіксувати події, а не передбачати їх; не знаю, що і як зміниться у нашій імперії — може, ніколи нічого й не зміниться, а люди житимуть, проте я знав і знаю, що

боротьба точитиметься — тож після акції Каракозова мені здалося, що я, подолавши страх, зможу підготуватися до тієї боротьби. Я вирішив піти на страту Каракозова, щоб уздріти насильницьку смерть і поставити себе на місце засудженого.

Восени 1866 року, роздобувши вхідний квиток і зібравши всю силу волі, я поїхав на Смоленське поле, де страчували терориста. Спокійно спостерігав, як виводили блідого, схудлого, настільки виснаженого юнака, що, коли прив’язали його до ганебного стовпа на ешафоті, щоб зачитати вирок, він зсунувся на поміст. Каракозова підвели і потягли до шибениці, священик прочитав молитву і дав поцілувати хрест, кат одягнув засудженого в сорочку з ковпаком, натягнув на шию зашморг.

Усе це відбувалося серед цілковитої тиші, ніхто не подав звуку — ні на ешафоті, ні на майдані… Якби засуджений закричав, запручався, заблагав пощади, я б ще міг звірити свій моральний стан із станом жертви, знайти певну рівність між нею і собою, а ця безстрашність налякала мене дужче за справжній страх, я зрозумів, що не готовий і ніколи готовий не буду до насильницької смерті, що до боротьби за інакше, ніж маю, життя я не здатний.

Повішеній крутився на шнурі, бив ногою об ногу, я відступав з майдану, задкуючи, а потім побіг навмання… І донині мені сниться, паралізує волю і примушує бути обережним образ повішеної людини у білій сорочці з ковпаком.

І ти боїшся, що й нині тебе, немічного, закують у кайдани і поведуть на ешафот, якщо заявиш уголос — з гордістю і без соромоти, — що таки належав до Братства і сповідував у молодості святі ідеали? І що відійшов від них, та, не прощаючи ні собі, ні Кулішеві, ні Білозерському, схиляєшся перед подвигом Шевченка і Гулака… Мусиш сказати правду. Поквапся. Бо звужується коло, не встигнеш. Не встигнеш!

Перед очима постав Куліш, схилений, пригноблений, — на очній ставці совістей. І я таким був… Але, каючись, я у серці залишав вільний куток. Куліш клявся на вірність, ревно вбиваючи себе… Тоді була різниця між нами, а сьогодні — ми вже однакові?

Але ж ні! Рік тому я отримав від львівського журналіста Богдана Дідицького часопис "Світ" і прочитав уміщену в ньому статтю молодого поета й публіциста Івана Франка "Хуторна поезія" П. О. Куліша". Я не знав, що Панько видав у Львові таку книжечку віршів… Познайомився з ними з Франкових цитувань. Ось його твори, які він на очній ставці обіцяв написати; як близько від догідництва до відступництва! "Народе без пуття, без честі і поваги, без правди у завітах предків диких, ти, що постав з безумної одваги гірких п’яниць та розбишак великих!" Не можу збагнути, як це трапилося у Куліша, але страшно стає: можна переступити грань честі… Автор "Чорної ради" нині співає пеан Катерині II: "Розбоями й руїною неситу гадюку за порогами ти вбила, і голову єхидни ядовиту залізною п’ятою роздавила. Хвала ж тобі…" Так чому ж я мовчу? Чому боюся вголос сказати про свою духовну належність до Шевченка і відмежуватися від Куліша?

Костомаров покликав Аліну. Він сам не впізнав свого голосу, тихого й кволого, і зрозумів, що дорога може закінчитися й сьогодні. Аліна підійшла, діткнулася пальцями до його чола — її присутність, ласка, доброта завжди додавали йому сил, він повернув до неї голову і тихо, але виразно проказав:

— Аліно, візьми папір, чорнило і перо… Ні, не заповіт. У мене ти єдиний спадкоємець. Я хочу продиктувати тобі останню свою статтю. Це добре, що вона буде продиктована, вимовлена: піфагорійці молилися уголос, щоб усі знали їхні добрі наміри. Треба висповідатися, бо сказано: всі шляхи чистими здаються, Господь же важить ваші душі… Я вирішив… вагався довго… сказати своє слово про наше Братство й віддати належне всім… Хочу воздати хвалу категорії найвищої чесності, яка не показна, не голосна, ні в чому не зматеріалізована, але болісно відчутна, коли входить до тебе, як сторожа сумління. Хочу показати, як

легко стати відступником, коли ти загородив до свого серця вхід тій сторожі. А почну з найницішого, бо тільки в такому контрасті легко знайти собі самому виправдання… Почну з Петрова, про якого Петрашевський сказав: "Вони повинні були його вбити". Ти вишлеш цю статтю в "Киевскую старину". Пиши, Аліно…

Стародуб на Чернігівщині, 1886

Приватний учитель музики в містечку Стародубі Олексій Петров, повертаючись від свого учня з передмістя, зайшов у корчму. Він випив свою кварту і, не дивлячись нікому з клієнтів у вічі, повернувся до дверей, та, відчувши на своєму плечі чиюсь долоню, оглянувся. Перед ним стояв повітовий писар Афанасій Шугуров, котрий був уже напідпитку. Петров сподівався, що зараз почнуться випитування й насмішки, це не вперше, він рішуче подався до виходу, та Шугуров не відставав, ішов позаду мовчки, а згодом промовив так, ніби між іншим:

— Коли людина виговориться, їй стає легше…

Петров уважно глянув на Шугурова, глузу на його обличчі не помітив, вернувся до корчми, взяв пляшку й рушив з писарем до його дому. Розказував йому до пізньої години про все, що пережив, а за кілька літ опісля, коли Петрова вже не було на світі, Афоня признавався, що, слухаючи, пустив було навіть сльозу, бо й стерву часом стає жаль…

За свого необачну помилку, якої припустився дев’ятнадцятирічним хлопцем, я страждаю майже сорок років, і страждання ці стали моїм життям. За неї розплачуюся перед чужими людьми й перед своєю сім’єю — дружиною, сином і дочкою, які недавно довідались про все і, переставши знатися зі мною, не вимагають від мене навіть каяття.

А я й не каюсь, бо все тоді робив з доброю вірою у корисність свого вчинку, хоч і знав, що використовую засоби не вельми благородні. Але нині застерігаю всіх: хай ніхто не пробує ставати святішим за архієрея і

хай усі пам’ятають про те, що навіть на найвищих земних престолах достойники сидять на власних задах і добре їм сидиться, коли м’яко, й погано їм, коли на сідниці вискочить чиряк, і в тямці мають, що, йоли будуть зіпхнуті з крісел, то не минути їм порції київ у стайні. А тому чужі їм справжні вірнопідданські пориви, і правдолюбів бояться, і ревних патріотів намагаються відсунути від себе якомога далі, щоб вони, бува, у своїй щирій відданості імперії не запідозрили самого імператора в семи гріхах.

Я не каюся, бо хто на місці жандармського сина, здібного юриста, який знає секрети держави і права, до того ж пройнятого трепетним страхом за долю імперії, котрій гарячоголові "братчики" готували загибель, повівся б інакше?

Почалася та вірнопідданська запопадливість, щоправда, із заздрості. Точніше — із заздрісної цікавості: що роблять, як виглядають молоді вільнодумці, котрі попервах не мали жодного наміру приймати мене у своє товариство.. Дірку в стіні я просвердлив лише для того, щоб бачити їхні мудрагельські лиця й чути зарозумілу бесіду, я ніколи не міг і підозрівати, що в тій кімнаті готується аж така змова на наші найвищі престоли.

Крізь ту дірочку, яку я закривав образом Миколая–Чудотворця, протягом однієї–двох годин можна було побачити всі обличчя — змовники сперечалися, нервувалися, ходили по кімнаті і всі потрапляли в кілечко мого зору. Я хутко запам’ятав їх і міг би кожного на вулиці впізнати — схожого на низового курінника–січовика життєрадісного Олександра Навроцького, і зачуханого, як базарний швець, Георгія Андрузького, і благородного, мов князь, Василя Білозерського, і мудрого, підсліпуватого Миколу Костомарова.

Ніяк не можу зрозуміти, чому Костомаров так люто напав на мене у своїй передсмертній статті про Кирило–Мефодіївське братство, надрукованій в "Киевской старине". Думав, певне, що я помер. А курилко живе, тобто вчиться умирати, як казав Сенека. Костомаров був

найспокійніший серед своєї компанії, я йому одному й симпатизував, на очній ставці проти нього не свідчив, а він, хай Бог йому буде суддею, зганьбив мене перед усім світом, бо ту статтю передрукував ще й "Московский телеграф", підтвердивши на папері ті чутки, які крутилися навколо мого імені.

Костомаров, як я вже сказав, був найбільш поміркований, він зацитькував надто гарячих, гасив, як міг, їхній запал, найчастіше втихомирював Шевченка, на якого всі дивилися, немов на якийсь світильник небесний, сам же Тарас був справжнім гайдамакою у фраку, з метеликом на комірі білосніжної сорочки… До речі, він говорив мало, зате категорично — кликав різати все, що зветься паном, — а здебільшого декламував свої вірші. Його демонічна поезія захоплювала навіть мене, я ні разу не міг пропустити її повз вуха, хоча знав, що самим слуханням чиню злочин — кликав–бо несамовитий плебей до революції і злісно насміхався над порфіроносною сім’єю.

Я вчинив так, як підказувала мені моя совість, хоч сьогодні усвідомлюю, що не варто було — жив би спокійно донині. Та хіба я міг знати, що високі достойники — звичайні каналії, та хіба я міг передбачити, що цього плебея народ (у тому числі й мої діти) наріче святим і ставитимуть люди його образ на божниках? Добре сказав Лермонтов, ніби про мене: "Не мог понять в сей миг кровавый, на что он руку поднимал!"

Тяжко мені нині… Я вже навчився дивитися повз людські обличчя, повз обличчя своїх дітей і дружини. І мовчу. Ні з ким не розмовляю. Зі мною теж не розмовляють. Хвалити Бога, що на окраїні Стародуба знайшлася сім’я, де нічого не читають, нічим не цікавляться, тільки своїм синком, якого хочуть вивчити на музиканта–віртуоза. Я вчу його грати на клавесині. Багато задатків дав мені Господь… Якби ж той мій музикальний слух долучився лише до інструмента, ба — він був добре настроєний на крамольні речі!.. Мати хлопця дає мені обідати, деколи перекинемось словом за столом, а то б відучився говорити. Потроху й заробляю. Вертаючись, заходжу в шинок. А вип’ю — стає легше, я втікаю

від п’яних завсідників, які чіпляються до мене з розпитуваннями і кпинами, приходжу додому, лягаю на тапчан, втуплюю погляд у стелю і думаю, думаю, думаю…

Не треба було переїжджати із Пскова до Стародуба. Та наполягала дружина, сама родом звідси: хотілось їй з малими дітьми в рідні краї. А тут у кожній хаті образ Шевченка так і сліпить очі і, знаєте, — совість теж. Велика ж бо людина все–таки…

Та поки ніхто нічого не знав, якось жилося… Аж одного разу — це було два роки тому — напівпотаємно наші стародубські вольнодумці святкували сімдесяті роковини Шевченка. Як туди потрапив мій син, не знаю, — видно, давно тягнувся… Я прийшов додому напідпитку, лежу горілиць, шукаю минуле на стелі, аж заходить до кімнати син. Зупинився навпроти мене і довго отак дивився нерозуміючими, перестрашеними очима, наче перед ним не батько, а допотопна потвора, якої досі ніхто не бачив… Губи його бліді мов крейда, кулаки стиснуті, аж побіліли, і я зрозумів, що син нині про все дізнався. Я знав, що він не буде цікавитися мотивами мого вчинку: готовий душу віддати за отого пророка, мій син уб’є мене… Та він стояв, не наважуючись запитати про найстрашніше; німо, поглядом вимагав від мене слова, я не знав, як почати розмову, мою кров морозив страх, що ось зараз звершиться батьковбивство…

— Ви той самий Олексій Петров, який… Це правда… про донос?

Я зрозумів, що мене вже не врятує і найвишуканіша брехня, миттю протверезів, підвівся і пішов до нього з опущеними руками — отак, мов на страту, а він, повірте мені, відступав пріч, наче від прокаженого, позадкував за поріг і зник назавжди з очей.

Живу тепер сам. Жінка з дочкою перебралися в другу половину будинку… А що в нашому місті таємниці не вбережеш, з кінця в кінець собаки перегавкуються, то недавно в корчмі якийсь підійшов до мене та

й розповів, що син мій оженився десь у Росії і взяв собі прізвище дружини…

А я й Шевченка не надто зобидив. Навіть його прізвища не вносив у список "братчиків". Правда, про його крамольні поезії сказав усно Юзефовичу — не міг промовчати: мене ж змовники таки прийняли у свою компанію, я слухав ті вірші при свідках, міг хтось виказати. Хай був би їх добре заховав… Та Шевченко, правду кажучи, мене мало цікавив.

Мені треба було знешкодити Гулака. Йшлося не стільки про державні справи, як про мене самого. Гулак довірився, прийняв мене до Братства, вручив мені перстень, познайомив із статутом і програмою, привів до присяги, — і я відчув, як долає мене логіка ідей кириломефодіївців, як я потрапляю під владу самого Гулака, як никнуть мої вірнопідданські переконання перед його холодним спокоєм, твердістю, бунтарською — відверто скажу — чистотою, як владно він затягує мене в пекло крамоли; ще трохи — і я став би однодумцем відвертого й затятого бунтівника; мені треба було якнайскоріше, поки не пізно, вирватися з сітей ребелії, знищивши самого проводатиря. Я встиг це зробити. Свій громадянський обов’язок виконав: адже батько навчав мене, та й протоієрей Завадський підтвердив, що крамола — гріх… А нині дякую Богу, що Гулакові суджено доживати віку на Кавказі і ніколи він на Україну не повернеться.

Ха… Правду казав хтось з античних мудреців: не стій надто далеко від престолу, бо замерзнеш, не стій заблизько, бо обпечешся… Та замерзлого ще можна відхукати, а обпеченого хто вже врятує? Тим, хто виступав проти держави, прощено: усі вони нині займають поважні посади. Навіть Гулак. А тому, хто зробив неоціненну послугу цареві, ось яка плата… Вислухайте мене до кінця або, як мовили стародавні римляни, — audiatur et altera pars[24].

Після закінчення слідства, коли змовників було розіслано — кого в Петропавловську фортецю, кого у Шліссельбург, кого в Оренбург, Тулу, Вятку, Петрозаводськ, — мені дали посаду перекладача іншомовних

документів у Третьому відділі — я знаю мови. Граф Орлов вельми прихильно поставився до мене: і диплом наказав вручити, і на дрібні видатки грошей дав, і матінку мою не забув — призначив їй пенсіон.

Я працював у архіві — страшенно запущеному, буцім авгієві стайні, але як людина старанна й добросовісна — впорядкував архів за півроку. Спочатку почувався на цій роботі, як у Бога за дверима. Безпосередньо підлягав Дубельту, але зустрічався з ним рідко і був з цього вдоволений: під час слідства я, щиро кажучи, весь час боявся Леонтія Васильовича — його свердлячих очей.

Та ось Дубельт зачастив до архіву. Він, удаючи спочатку, що мене не помічає, нипав, шукав чогось на стелажах, і я одного разу краєм ока зауважив: знайшовши папку, в якій було чимало його розписок про отримані гроші, Леонтій Васильович одну мить потримав її в руках, потім крадькома поклав на місце — папка, давно зареєстрована мною, лежала на стелажі в упорядкованій частині архіву.

Тоді він, ніби вперше уздрівши мене, підійшов і довго дивився у вічі. І так на другий день, на третій… Спочатку я витримував, та коли ці сеанси повторювалися безліч разів, я став відчувати, як до мене поволі добирається страх. Мені здавалося, що його очі бачать мою душу, мов розстелене простирадло; я не мав перед ним жодного гріха, та коли він пронизував мене поглядом, я спішно–квапно розстеляв те простирадло, розрівнював усі складки, промацував рубчики, перевертав на другий бік — а може, там якась блоха вкалялася без мого відома, а може, я сам знеобачки, не помивши рук, лапнув, де і залишив слід… Та нічого не знаходив, а Дубельт поводився так, ніби давав мені зрозуміти: якщо нині ти ще не грішний, то згрішиш завтра, а коли й не згрішиш, то хто тобі в це повірить — святі на небі, а не на землі.

Мені стало важко жити. До того ж, мушу признатися, ні в кого не міг знайти розради — співпрацівники від мене бокували, не розмовляли, дехто й не вітався. Та я, терплячий, думав собі: почекайте, ще заслужу на повагу, адже князь Орлов мене любить, чого доброго — і

поначальствую над вами. Та ба: Бог високо, Орлов далеко, а Дубельт поряд…

Леонтій Васильович щоразу зупинявся навпроти мене і просто–таки знищував. Я мучився в здогадках — чому він так дивиться на мене, про що хоче дізнатися? Чи мені відомо, що він пиячить? Про це знали всі. Що має коханку і не одну — а хто їх не має? Що відвідує нічні оргії таємного радника Політковського? Це теж не було таємницею… Та я дурив себе тими догадками, мені ж стала відома головна причина підозріливості Дубельта; про те, що він розтратив більше мільйона інвалідного капіталу, знав тільки я: упорядковуючи архів Третього відділу, бачив розписки Дубельта! Ви що, який донос, я сам собі не признавався, що мені про це відомо. Але він хотів дізнатися: бачив я ті розписки чи ні? Бо якщо бачив, то хто–хто, а Петров донесе цареві, він же чесний вірнопідданий, давно довів це… Я заховав глибоко в собі таємницю — передбачав небезпеку. Та це не допомогло, Дубельт добився свого: під його поглядом я врешті почав труситися, мов у лихоманці, і він зрозумів: Петров знає.

Не кожен зміг би винести такий удар: ні за що, отак собі серед білого дня, поліцейські заарештували мене і повели на допит у той самий кабінет, де відбувалася очна ставка з кириломефодіївцями. Яка іронія долі!

Допитував мене статс–секретар Голіцин. Подумайте собі, що міг я, ні в чому не повинний, відповісти на такі ось запитання:

"Нам усе відомо до дрібниць, краще вам відразу в усьому зізнатися…"

"У чому?"

"Бачите — впираєтесь… Признайтеся чесно, в чому почуваєтеся винним?"

"Таж ні в чому, ні в чому!"

"Даремно заперечуєте. Сказали б — і покарання менше було б… Де ви стояли на Невському проспекті півроку тому? З ким розмовляли тому три місяці? Як ви провели час тиждень тому? Мовчите… Ви вперті, як Гулак!"

І так далі…

Що ж це, думав я, Божа кара? За чесну службу, за щиру правду? Та я зрозумів сам: шахраї злякалися правдолюба… Злякався Дубельт: якщо я знаю про його махінації, то чей можу зробити йому таку саму несподіванку, як "братчикам"… Вигадують для мене злочин, примушують мене самого вигадати, бо треба усунути. Власть імущі використовують послугу тільки один раз. А потім позбуваються послужника, вони бояться надто ревних прихильників справедливості.

Мене посадили у покій № 6 Олексіївського равеліну, де колись сидів Костомаров. Гірка іронія… За що ж мені довелося сидіти: за вірність цареві?! Я плакав дні і ночі… Навіть генерал Набоков, комендант фортеці, сумував, дивлячись на моє горе. Якось погладив мене по плечу, мовив співчутливо:

— Що вдієш, це нещастя треба вміти перенести. Молися Богу…

Через рік мене звільнили з фортеці й вислали в Олонецьку губернію. І знову збіг обставин! У той самий час губернатором у Петрозаводську назначають як–не–як, а майже мого друга — Миколу Еварестовича Писарєва. Проблиск надії зігрів моє серце — може, я таки доб’юся правди… Але й він став глухий та камінний, а колись же дякував за службу, — не відповів на жодного листа. Тоді я вирішив зустрітися з ним особисто. Приїхав до Петрозаводська і думаю собі — підійду до нього після церковної відправи. Та де там — така пиха… І тут його б’ють у морду! Втіха моя, проте, була короткою й марною: Писарєв подав у

відставку, а мене як свідка — всюди бояться правди! — перевели в Псков, де я насилу влаштувався на статистичну роботу в губернській канцелярії.

Та рук я не опустив, я впертий… Не може ж такого бути, думав, вірячи ще в існування справедливості, щоб без провини за душею так довго каратися. Написав кілька скарг у Третій відділ. Аж за рік прийшла відповідь від шефа жандармів Мезенцева: "Про ваш злочин знає тільки цар".

І я наважився, мені вже не було чого втрачати: написав прошеніє цареві. Мовляв, так і так: заздрісники й нечесні люди, які оточують вашу величність, пам’ятають, яку я зробив послугу 1847 року блаженної пам’яті государю Миколі I, та мають вони рильце в пушку, бояться мене і хочуть неправдами позбутися.

Олександр II славився гуманністю, і я твердо вірив, то отримаю втішну відповідь. За три місяці прийшов царський лист. Тремтячими пальцями я розірвав конверт з гербовими печатками, та замість листа вийняв казенний папірець. Цар прислав на моє ім’я чек — на триста карбованців сріблом… Я побажав тоді смерті цареві, і Бог незабаром вислухав мене.

Доживаючи безславно свій вік, я часто згадую афоризм Гейне: "Бійся милості сильних: вони дадуть тобі мало, а візьмуть усе".

О, якби вони взяли все — з самим життям! Та ні… Вони взяли більше: розбили життя, а залишили розтоптаному черв’якові дихання, підло й підступно промовчавши, коли воно обірветься…

Гянджа. Останнє десятиліття віку Гулак

Дорога — міра простору на землі. Людина на дорозі — міра часу. Я йду, ще йду на свою гору.

Думав — мій простір і мій час закінчаться у Тифлісі, та ще один край довелося обжити і полюбити довелося ще один народ.

1886 року я подав у відставку, і мене забрала до себе в Гянджу моя Нана. Може, й вона сплачує борг? Я ж водив її за ручку в Закавказький дівочий інститут в Тифлісі, коли була малою, сидів, як батько, на випускному вечорі, коли закінчила… А може, й не сплачує, — може, любить, як я її.

Мені донині була потрібна ця любов — як повітря, як їжа, як сон. Єдина близька людина. А нині вже нічого не треба — тільки пам’ятати про все — і про неї — до останнього подиху.

Мій час підійшов до крайньої позначки, я зупиняюся на рубежі століть, через який не перейду.

Ця забута стежка, що привела мене на високогірне озеро Гьйок–Гьйоль за Аджикентом, яке мені треба було побачити, щоб увірувати в кращі світи, дуже скоро залишиться лише позначкою простору, і надовго спиниться на ній мій час. Та може бути, що за сто літ, зовсім випадково або після тяжких шукань, оживе на моєму путівці цей самий час для іншої людини, і вона втрапить у мій слід. І тоді я перейду у вимір людської пам’яті — четвертий.

Я хочу цього — хай станеться.

Та ніхто ніколи не засвідчить останнього мого дня, що його я відбув, перемінюючись у порох на вершині Ян–тапа, де крізь ламкий камінь добирається корінням до ґрунту колючий шибляк, а з крушиново–кизилового узлісся внизу дивиться на мене мудрими очима сіра неясить і зрідка пугукає, віщуючи мій кінець; що майже до ніг, витягуючи шию й полохливо принюхуючись, підступає великоока козуля — обминає і йде у свій часовий вимір чиста дика твар; і ніхто не знатиме, що звідси мов на долоні я востаннє побачив усю Країну Вогню: древню червоностінну

Гянджу, яка віддала мені і світові великого Нізамі — ось рівниною Шейха, повз поросле терном каміння, снують сонні номади, не знаючи ще, чий минають прах, а колись у цю долину за Гянджею прийдуть посланці всіх народів — четвертий вимір довго визначає своїх обранців, щоб не схибити; що побачив звідси чотири дороги, які розбіглися від Гянджі на всі чотири сторони світу — в Тифліс і Баку, Мінгечаурські степи і Карабахське нагір’я — чотири артерії, котрі день і ніч пульсують, даючи життя Старому містові, і йдуть цими шляхами в мою Гянджу други й недруги; що погасли на моїх очах священні вогні в Сураханах біля Баку, їх Роберг Нобель загнав у труби і перетворив у золоті монети; що бачу зсутулені і закоцюблі од вітрів, повернені спинами до заходу, обчухрані тополі біля Берди, яку завойовували колись руси; і бачу караванні валки на Євлахській дорозі, обабіч якої тільки солончаки блищать у степу, і хто піде на їх примару, той загине від безводдя; що чую, як на другому боці озера, на триголовій Уч–тапі, співуче перекликаються, кожна із своєї вершини, хазяйки убогих обійсть, заколисуючи піснею своєї мови моє серце; і чую, як унизу тече холодноводний Кошкор–чай, обминаючи голубе око азербайджанської землі Гьйок–Гьйоль, несучи свою чисту сльозу в Куру; що сиджу поруч з коренастим, приземкуватим, важчим від води деревом на ймення пшат, яке виростає на валуні, і порівнюю його з вистражданим і чистим народом, господарем Країни Вогню, і пісні, і сліз…

Хто про це засвідчить? Валун, до якого вчепився гострим коренем кущуватий пшат, чи річка, що скаче вниз по камінні, кваплячись до матері Кури?

…Засперечалися ріка й камінь: хто довше проживе. "Влітку тебе висушить сонце, — сказав валун, — а зимою скує мороз". — "Не страшно, — засміялась під сонцем ріка, перемінюючись у пару, у горах я проллюсь дощами і знову вернуся назад. А тебе роз’їсть пшат, і ти перемінишся у пісок". — "Ти вічна, як час, — зітхнув валун, — та мені теж дано немало, якщо я стану поживою для нового життя".

Чув я цю притчу від ашугів у Ял–кишлаку… Вони засвідчать, діти їхні, внуки, правнуки? Може… Я уперше йшов тоді до озера Гьйок–Гьйоль, та не дійшов: видно, ще не настала тоді для мене пора востаннє уздріти з гори Ян–тапа весь край, який став для мене останнім пристановищем, обітованою землею, і усвідомити, що він мій. У той час я ще пізнавав, учився любити чужий для мене тюркський світ… Здивований волею Аллаха, який пригасив ураз нестримну войовничість, тюрк уздрів, що земля родить зерно під його ногами і не треба гнатися за ним до останнього моря; він сповільнив свою ходу і зледащів у п’ятикратній щоденній молитві до Аллаха, та в молитві цій перемінюється з войовника у хлібороба. Тож вірить уже сьогодні тюрк, що вигнав бог Адама з раю не за едемське яблуко, а за зерно пшениці, яке з’їв без дозволу Господнього, і що Аллах вигнав Ібліса з сьомого неба за те, що не хотів поклонитися Адамові, створеному із землі, яка родить пшеницю… Та затримана рука з ятаганом ще не призвичаїлася до рала, тюрк іще п’ять разів на день просить у Бога колишньої кривавої вольниці, та пісня встигла вже з маршової стати хороводною — ось долинають із закинутого в ізвор Ял–кишлаку звуки зурни і спів ашугів. Напевно, колишній кочівник справляє свято хлібороба, розкопує землю, щоб увійти в неї коренем, мов пшат, і стати вічним господарем на ній.

Я звернув тоді на стежку, що вела вниз, та мусив зупинитися: мені заступив дорогу сивобородий райят[25] у баранячій рудій шапці й довгополому облізлому кожусі, він зняв з плеча хурджін, відклав його набік, вийняв з нього скатерку, розстелив на стежці і зняв черевики. Обабіч путівця густо сплелися кущі держидерева і терну, обминути райята не можна було — до нього ж прийшла пора передвечірнього намазу. Він простягнув перед собою руки, ворушив губами, все це тривало довго, і я знову думав про переміну способу життя народу — в непотрібно затяжних молитвах… Чи скоротяться вони колись? Можливо… Але тільки тоді, коли селянин звільниться від байрамликів, і багбаші, і чопбаші[26], і праця для нього стане святом.

Закінчивши молитву, райят відступив із стежки й чемно мені поклонився. Я запитав його, що за той[27] відбувається у Ял–кишлаку,

та замість відповіді почув притчу про наївного хлопця, який розпалив вогнище і запросив грітися усіх: тоді прийшов дев і з’їв його.

— А ще буває, — продовжував райят, — що нечистий дух Ґуль у вигляді немічного жебрака, який має ноги в’юнкі, мов ремені, просить подорожнього понести його до води, а потім обплутує довірливого простака ногами і поганяє доти, поки подорожній не впаде мертвий.

Селянин довго дивився на мене, ніби зважував: дев я, Ґуль чи добра людина. Я згадав слова кінто Гіві про відібрану зброю і воронцовське корито — однакова в обох народів доля: осідлали райятів царські коменданти, азнаури, алагари і беки, обплутали ременями і поганяють, і єдина відрада для осідланих — у молитві, і єдина втеча від гнобителів — у недовір’я.

Та я чув, як знизу долинали слова ритуальної веснянки, і враз інший, бадьорий мотив змінив хліборобську пісню, і звучав він запереченням покірної молитви райята.

Я не дійшов до вершини гори Ян–тапа — не настала ще для мене пора. Поминув селянина і почав спускатися стежкою до Ял–кишлаку — на пісню. Якщо народ співає, то живе; якщо живе, то й бореться.

Стежка натужно пробивалася між кущами глоду, аличі й кизилу; обабіч, за кущами, в обидва боки горбатився перший кряж Малого Кавказу, посивілий від лишайника, вицвілого моху й колючого нахатака[28], а нижче підростав густий грабовий гай; з самого ж низу крізь ліанові зарості, що переплели берестовий ліс, просіювався срібний журкіт — то бурхливий Кошкор–чай вихоплювався з ущелини на низовину, заступлену від людського ока тугайними лісами; і врешті несподівано, бо думалося, що ліановим заростям немає тут кінця, я вийшов у долину, де збіглося докупи коробочками сірих сакль крихітне село — так збивається отара овець перед вовчою зграєю; село

скидалося на малу фортецю, обведену низькими дувалами, народ тут завжди був готовий до оборони.

Ял–кишлак ніби вимер, і мені на мить стало моторошно від мертвої тиші, що огорнула маревом село, сховане в горах, а музику, яка так виразно долунювала на верхи, ледь вловлювало тепер вухо — заглухла за дувалами.

Я подався далі, обминаючи кишлак, перейшов хисткий місток через річку й побачив урешті галявину, оточену тополями: на ній стояли колом святково вбрані люди, а посередині — у папахах з каракуля й червоних архалуках — грали ашуги. Тарист дрібно дзвенів мізрабом[29] по струнах тара, витинав смичком по інкрустованому перламутром грифі каманчист, видував зурнач плакучі трелі, а барабанщик вибивав пальцями на думбулі дріб і співав хвалу весні. Він виводив зіль[30], що звучав не як голос, а відлуння голосу, і здалося мені, що від цієї фіоритури розпускаються на деревах бруньки і молодиться змерхла трава на кряжах. Мелодію підхоплював альтом тарист, а каманчист — дискантом; барабанщик у самозабутті імпровізував пісню про розмову ріки з валуном — хто довше проживе — і віддавав хвалу Кошкор–чаєві, його вічній молодості. Він переходив з теми на тему, співав про красуню Гюльнар — "о пожалій, відкрий вікно, а люди нам простять, нахились, поцілую тебе, темно, ніхто нас не бачить" — і плакав від надміру почуттів.

Та враз ашуги перестали грати; з натовпу вийшов олень–маска, він пішов по колу, похитуючи рогатою головою, зупинявся перед тим, кого вподобав, і чогось просив, а люди ніби не розуміли, чого хоче олень, — подавали йому хто жмуток сухої трави, хто гілку, інший на глузи підносив камінця, та олень нічого не приймав і йшов по колу далі, аж поки з гурту не вийшла дівчина — чарівна, мов красуня Пері, і подала йому пшеничні зерна. Тоді людина скинула з себе маску оленя, взяла в жмені зерно і почала розсівати довкола. Підневільний райят виворожував для себе святковість праці.

А тоді музика заграла мажорної — ці бравурні звуки долинали до мене, коли я стояв на горі, — я дослухався до слів пісні, яку заспівав увесь натовп, і стерп від страху за людей: свято весни народ поєднав з прославленням качага Набі, котрий гуляв із сорока побратимами в Аджикентських горах, наводячи жах на беків і комендантів, — за такі пісні не один сміливець пішов етапом у Сибір, і я дивувався і радів, що нове покоління позбувається липучого почуття страху, яке було властиве нам. Я вловив у пісні назрівання бурі, що гряде, вона прославляла не нового борця, а останнього качага, та головне — народ співав! І я знову подумав: де є пісня — там життя, а де життя — там і боротьба.

Несподівано для мене хтось у натовпі пронизливо свиснув, і всі повернули голови в мій бік — я стояв неподалік галявини.

Тарист підвів руку, заспокоюючи народ, повернувся і почав поволі підходити до мене, пильно приглядаючись. Його насторожене ворожістю обличчя щораз лагіднішало — побачив, видно, що я не кетхуда[31] і не царський урядник, зупинився навпроти мене, спитав:

— Ти з Єлизаветполя?

— З Гянджі, — відказав я.

— Аферим![32] — вигукнув тарист: — Ти наш. Ти не донесеш начальству, що в Ял–кишлаку, як і у всіх кишлаках Єлисаветпольської губернії, у всьому Азербайджані від Кури до Араксу, співає народ про качага Набі — нашого захисника від царських посіпак, беків і ханів…

— Розказуй, розказуй про Набі, — заохотив я, побачивши, що тарист зупинився на слові.

— Він родом з Гянджинського повіту, — просвітліли очі ашуга. — Бек побив його батька, посадив у тюрму. А Набі убив бека і зі своєю

відважною ханум Ходжар, яка не гірше за нього їздить на коні й без промаху стріляє на скаку, втекли в гори. Сорок качагів там зібрали. Недавно спіймали Ходжар, та визволив Набі її з тюрми — і смерті їм обом не буде ніколи… Ти чув казку про хлопця, який знав пташину мову і говорив людям почуту від птахів Божу правду? Це Набі. А знаєш казку про молодшого лінивого брата, який ловить старшого, майстра на всі руки, щоб виміняти його на золото? Це наші беки. Вони хочуть усіх нас зробити ранджбарами[33]. Та відбере в них золото Набі, і ходитимуть вони, мов шакали, по смітниках, і розриватимуть могили, мов гієни, шукаючи персня або золотого зуба, щоб потайки продовжити видимість багатства, і дурманити їх буде трупний запах золота, як нині дурманить, бо скільки повбивали за нього люду!

Ашуг вдарив мізрабом по струнах тара і заспівав по–російськи — немов для того, щоб зрозуміли пісню про Набі всі на світі:

Золотой самовар, серебряный чайник,

Загуляет Наби — задрожит начальник!

Накрив струни долонею, спитав:

— Ти хто?

— Учитель, — відказав я.

— Ти наш. Ходи з нами випити шербету, добрий чоловіче.

…Я пив їхній шербет. Як колись на грузинській кеенобі, я зрозумів тоді, у Ял–кишлаку, що і цей народ почав боротися.

Я хотів би побачити нового борця, який стане на місце останнього качага. Та пора ступати на Сірат–міст, тонший від жіночого волоса, гостріший від леза меча, гарячіший від вогню. Праведний пройде по

ньому, мов блискавка, і стане безсмертним, грішний упаде в пекло — джаханнам, і його забудуть.

Мені тривожно, що буде зі мною. А зрештою, це не так ї важливо. А от чи впадуть, коли настане Страшний суд — війна за правду, — чи впадуть у джаханнам кровопивці?

Хто засвідчить ці мої тривоги?

Джелал Унсі–заде

Кажуть вірмени: не шукай обітованої землі, вона там, де ти народився. Але приказка легко мовиться, та по–іншому діло робиться Мені, азербайджанцеві родом із Карабаху, довелося все життя прожити в Тифлісі, і хоч я всю свою енергію і знання віддав своєму народові, мушу зізнатися, що до Грузії звик і, незважаючи на те, що не раз був обізваний "шайтаном" (грузини навіть мусульманський базар назвали "шайтан–базаром"), полюбив цей сусідський край. А втім, гість їсть не те, що хоче, а чим пригощають. І тому не вірю, що десь у світі могла б знайтися людина, яка не тужила б за рідним краєм. Звичайно, якщо вона здорова… Молився до Грузії Ніколоз Бараташвілі, помираючи в Гянджі, не переставав снити в тифліському Сейдабаді про азербайджанську Нуху Мірза Фаталі Ахундов, до останньої хвилини думав про свою вітчизну Михайло Лермонтов, і, напевно, печалилася за Україною душа старого Миколи Івановича Гулака, який майже півстоліття свого життя віддав Грузії і Азербайджану.

Я хочу повести про нього мову нині — він заслужив на добре слово азербайджанця.

Познайомився я з ним особисто в кінці минулого десятиліття. Перебуваючи вже у своєї прийомної дочки в Єлизаветполі (Гянджу названо іменем дружини Олександра I), Гулак приїхав до Тифліса, щоб занести в редакцію азербайджанської газети "Кяшкуль" перекладену

російською мовою поему Мухамеда Фізулі "Лейлі і Меджнун". Я був редактором цієї газети аж до її закриття 1891 року.

Небагато минуло часу відтоді, як я востаннє бачив Миколу Івановича, проте ледве впізнав старого. Дуже змарнів, зсутулився, висох, а шкіра на обличчі хоч і не надто поморщилась — стала восково–жовтою. Зате мав Гулак молоді й виразні очі, що свідчило про його добру пам’ять і міцне моральне здоров’я.

Я викликав тоді в своїй пам’яті його образ двадцятилітньої давності, коли мені ще доводилося працювати мусульманським законовчителем у Тифліському кадетському корпусі, а він щодня в точно визначену годину квапився дрібним кроком угору по Головінському проспекті вранці і вниз — після обіду. Бував я кілька разів на його лекціях з питань точних наук у "Тифліському гуртку". Мене весь час вражали його замкнутість і обережність, адже ми, молоді, знали про його минуле і пошепки — з повагою й захопленням — перемовлялися між собою, поглядаючи в його бік. І раптом — саме тоді, коли найбалакучіші сміливці заховалися в мушлі мовчання, — Гулак виступив, скажу вам, з відверто революційною лекцією про Шота Руставелі.

Бувають отакі несподіванки. У людини два вуха і один рот — два рази слухай, а один раз говори. Але в найслушнішу пору Гулак довго вичікував свого часу для виступу. А відтоді пера вже не відкладав.

Мене, звісно, більше приваблює той бік його діяльності, який стосується моєї національної культури. Баглося, щоб такий ерудит, як Гулак, узявся за дослідження азербайджанської літератури — тюркську мову і фарсі знав досконало. Нам, як повітря, треба слова російськомовного вченого!

Я можу розповісти, до яких парадоксів доходило, коли наших великих поетів виносили на європейський кон чужинецькі дослідники, котрим явно бракувало сумлінності й порядності Гулака. Ну, хоча б…

Нам важко тепер, наприкінці дев’ятнадцятого століття, уявити, що на його початку західний світ майже нічого не знав про Нізамі. Іноді надто довго відбувається інкубація великої слави… Гете! Гете, звісно, знав. І сказав своє слово. Отож про нього… На початку нашого століття австрійський вчений Йозеф фон Гаммер у книзі "Історія перського красного письменства", захоплений екзотикою, міфологією, фольклором Сходу, поставив Нізамі в таємниче семизір’я персомовних поетів — бо ж сім небес, сім подвигів, сім красунь! — і нікого більше не назвав, крім Фірдоусі, Румі, Сааді, Хафіза, Джамі, Анкарі, чим викликав здивування старого Гете. Узявши від Гаммера тему для свого "Західно–східного дивану", великий поет вигукнув: "Чому вони, перси, так себе обмежують, адже, крім цих семи, я знаю багато поетів, кращих за мене!" А він і не здогадувався, що сакраментальну сімку вигадав для Європи не перс, а австрійський барон!

Або наш знаменитий поет, учитель Ахундова, Мірза Шафі Вазех ось у який спосіб став відомий Європі. Німецький письменник і перекладач Фрідріх Боденштедт у сорокових роках приїжджає на Кавказ, знайомиться у Гянджі з Вазехом, забирає в нього його поезії і видає їх 1851 року в Німеччині під назвою "Пісні Мірзи Шафі" у своєму перекладі і під своїм прізвищем — на зразок гетевського "Дивану". Пісні Вазеха перекладаються з німецької всіма європейськими мовами, слава Боденштедта гримить на весь світ, а ім’я Мірзи Шафі вважається вигаданим… Тепер Вазех повернений Азербайджанові, приклав до цього свою шляхетну руку Лев Толстой, але ж міг і загубитися — оригіналів у архіві Вазеха не знайдено.

Тому я хочу підкреслити сумлінність Гулака–вченого. У нас кажуть: перш ніж купити дім, знайди сусіда. Гулак знав, що після виходу у відставку перейде жити в Гянджу, і як людина найвищою мірою порядна, усвідомлював: краще заснути голодним, ніж прокинутися боржником. Він ще до свого переїзду друкує в газеті "Кавказ" статті "Пісня про Едигея" і "Про народну поезію тюркських народів", а в Гянджі поринає з головою в дослідження азербайджанської літератури. 1887

року присилає на моє ім’я примірник журналу "Русская старина" із своєю статтею "А. Берже як орієнталіст".

Го–го! У думбул будь–хто вдарить, та не кожен на ньому заграє. Знають у нас про десять томів "Актів Кавказької археографічної комісії", виданих Берже, його праці з перської історії, а про "Збірник пісень закавказьких поетів тюрксько–азербайджанською мовою", який Берже видав у Лейпцигу 1869 року, ми й поняття не мали. І ось Гулак мовить про цю книгу всій Росії!

Я назву лише одне ім’я, яке відкрив нам Берже і, звісно, Гулак.

Закінчивши відділ східної словесності Петербурзького університету, Адольф Петрович Берже попросив у Миколи I височайшого дозволу поїхати в Єгипет, Аравію, Персію. А цар відправляє його на Кавказ у розпорядження Воронцова. Тут він змушений був витрачати час на азіатсько–європейських балах у намісництві, витанцьовував польку, кадриль і лезгинку, але займався й наукою. Потаємно їде в Карабах — нашу азербайджанську "консерваторію" — за піснями і випадково, в кишлаку Мараліан над Араксом, натрапляє на слід легендарної поетеси Ашик Пері, яка шістнадцятилітньою уперше виступила в поетичних змаганнях, а померла двадцятилітньою 1833 року, перемігши найзнакомитіших поетів і ашугів, уславивши високі ідеали лицарства, честі й кохання.

Повертаючи нам славну поетесу, Гулак печалиться: "О, якби ми могли дати таким самородкам, як Ашик Пері, належну поживу й розвиток, який могутній важіль дістали б для піднесення інтелектуального і морального рівня наших мусульманських співвітчизників!"

Можете собі уявити, як після цієї статті я зрадів Миколі Івановичу, коли він з’явився в моїй редакції, — як рідному батькові!

Я взяв у нього папери — це був чималий згорток. Глянув на першу сторінку — і мене зразу осіяла редакторська ідея… На лівих половинах сторінок Гулак записав чітким, каліграфічним почерком текст поеми Фізулі в’яззю, а на правих — переклад. Отак і дамо на шпальтах газети, — вирішив я, — з номера в номер.

Почав читати російський текст — зразу впала в очі коструватість поетичної фрази (порівняно з Фізулі, звичайно), кожен бейт перекладався чотирма рядками… Я відразу зробив скидку — це ж перша спроба дати російському читачеві шедевр Фізулі! Проте спитав:

— Ви згодні… на мою допомогу?

— Згоден, — беззастережно погодився Гулак. — До того ж прошу вас стати співавтором перекладу. Ми з Сашком…

Я маю на увазі двоюрідного брата Олександра Навроцького… чули про нього? Так от ми з ним виявилися безсилими перед Фізулі. Я знав наперед, що буде важко, але бажання познайомити слов’ян з поетом, який став творцем азербайджанської літературної мови, перемогло. Кожен народ має свого ата[34], і про них повинен знати світ. Надійде час, і Схід прийме, як своїх, Пушкіна й Шевченка. Отже, я зробив підрядник, а Навроцький, який колись разом зі мною перекладав "Витязя" українською мовою, спробував і тут сил. Знаю, переклад дуже недосконалий…

Я заспокоїв Миколу Івановича: будемо, мовляв, працювати — добре, що є над чим. Спитав його, чи він хоче стати членом редакції газети "Кяшкуль". Гулак охоче погодився. Мене навіть здивувала його поступливість. Я приглянувся до старого: знову впала у вічі неміч Миколи Івановича. Він квапився щось іще зробити.

Забіжу трохи вперед: поки я опрацьовував поему, минуло чимало часу, і ми встигли тільки почати публікацію — у кількох номерах. А потім газету закрили…

Того дня ми довго розмовляли з Гулаком. Він ділився зі мною своїми задумами — їх було, як на його вік, надто багато. Готує для "Нового обозрения" статтю про французький переклад комедій Мірзи Фаталі Ахундова, перекладає німецькою мовою його комедію "Пригоди сарабського хана", здав до друку статті "Шах–ін–шах і його палац" і "Про алагарську спадщину", цікавлять його новинки електротехніки і проблеми лісового господарства в Батумі… Переклад п’єси Ахундова хоче вислати в Лейпциг — одне слово, Гулак добре усвідомив істину: що може зробити олівець, то й мечеві не завжди під силу…

І тоді мені спала на думку отака химерія: ніхто ж не роздає іншим своїх грошей, у всякому разі, я таких не зустрічав, а життя своє роздає кожен. І в цьому весь сенс людського існування. Бо що сталося б зі мною, наприклад, якби я замкнув себе подібно до гаманця? Яке то щастя — творити… Свій твір людина любить сильніше від рідної дитини, — сказав хтось із мудреців, — бо гідність дітей — то їхня власна гідність, а гідність твору належить тільки творцеві…

Гулак ніби прочитав мої думки:

— Я збираю тепер матеріали для великої праці, Джелал. Вам, мабуть, відомо, що я релігійний, і, певно, вас дивує моє захоплення творчістю войовничого атеїста Ахундова. Але я завжди високо цінував позицію людини. Навіть ворожу, якщо вона ґрунтується не на спекулятивних засадах, а на твердих принципах і переконаннях… Та зараз я не про Ахундова хотів сказати, а про Бога. Ви знаєте, що в 1139 році під час землетрусу й повені загинули в Гянджі десятки тисяч людей. Господь у своєму гніві на народ перебрав край, а потім каявся. Він два роки думав, у який спосіб відшкодувати азербайджанцям таку тяжку втрату, і врешті додумався: новонародженому в сім’ї ремісника

Юсуфа подарував геніальність — з немовляти виріс Нізамі, який врятував свій народ від духовної загибелі.

— Якби ця сенсація не стосувалася великої людини, я сказав би, що ваша релігійність межує з богохульством, — посміхнувся я.

Посміхнувся і Гулак. Та знову на його восково–жовте обличчя лягла задума.

— Боюся, що не встигну… Я давно ношуся з думкою написати книжку про Нізамі. Про його феномен. Ще від першої зустрічі з Ахундовим. Мірза Фаталі, заохочуючи мене до праці, ставив мені за взірець Нізамі, який заради великої справи йшов нібито на компроміси. А я й донині думаю: невже присвяти поета атабекам, емірам, ширван–шахам свідчили про його запобігливість? Таж ні. Це були скоріше насмішки, глузи. Ті державці мінялися один за одним, вони були залежні то від сельджуцьких султанів, то від грузинських царів, їх проганяли з тронів або ж усували руками убивць з ордену асасинів, а тому вони, знаючи, що сідало під ними хистке, вимагали для себе гучних почестей, щоб уволю натішитися. А придворні поети, які діставали шмат пирога з їхнього столу, навперебій змагалися у похвалах, вдаючись до безглуздих гіперболізацій: щоб дістати рукою до стремена атабека, співав один, треба вибратися на дев’яте небо; при світлі іскор із підків коня атабека, переспівував другий, навіть сліпий уночі протягне нитку крізь вушко голки… Вони, ті блюдолизи, теж добре знали, що державці недовговічні, а тому ночами не спали, придумуючи в запас хвалебні касиди, і перекваліфіковувалися з імені на ім’я із спритністю повій… Що ж означали присвяти Нізамі, який покинув двір атабека, втік від дармоїдів–ханж і в сільській тиші під Гянджею знався тільки з членами цехового ордена, — що ж означала, наприклад, посвята Бахрам–шаху на титульній сторінці поеми "Скарбниця таїнств"? Хіба не насмішку — адже знав поет, що шах, відкривши книгу, прочитає там такі рядки: "Хто живе милостями деспота, той без честі, хоч і в почестях"; "Не так страшна неволя деспота, як те, що вона помножується підлабузниками".

— Ви маєте рацію, Миколо Івановичу, — сказав я, заворожений його міркуваннями. Я бажав тоді йому міцного здоров’я і багато літ, щоб устиг написати своє дослідження про Нізамі. — А тепер послухайте притчу, може, знадобиться вам… Один атабек захотів побачити шейха Нізамі. Він прочитав його поеми і не повірив очевидцям, які твердили, що співець живе у скромній хатині за Гянджею. Атабекові не вміщалося в голові, що людина, яка написала п’ять величних поем на тридцять тисяч бейтів, сповнених глибоких роздумів про найсокровенніші таємниці людських доль, ходить у простому бурнусі, чіпляє головою сволоки і п’є джурлицю[35]. Бек вийшов на дорогу, що вела до житла Нізамі, а шейх знав про це, бо мав дар провидіння, — він напустив на атабека видиво. І уздрів здалеку вельможа високі палаци і піднебесні мінарети. Принижений розкішшю шейха, атабек увійшов у палац і побачив на троні Нізамі, оточеного рабами і воїнами. Шейх простягнув атабекові руку для поцілунку, і відсахнувся державець: як сміє поет вимагати від нього поклону?! А тоді видиво щезло, і атабек побачив у тісній кімнатці на простеленій повстині худого, слабого старця, який тримав у руках книгу і калам. Вражений володар пройнявся повагою до поета, вклякнув перед ним і поцілував йому руку…

Гулак уважно вислухав притчу, мовив згодом:

— Саме цю думку про поета слід розвинути. Не як окрему притчу про Нізамі, а як філософію сумності мистецького творення… Я ж бо в Гянджі зустрічався з іншим ставленням до шейха. Якось побачив біля мечеті: продає мулла книжки правовірним. Я підійшов, запитав, чи немає у нього книжки його земляка Нізамі. Мулла розплющив сонні ліниві очі й неохоче мовив: "А–а, то старі книги!" І я подумав: може ж так статися, що споживацтво знищить спочатку людську особистість — тоді більш нічого тим, хто розділяє і володарює, не треба: знеособлений народ — уже не народ. Тому треба напружувати свої духовні сили. Сам Нізамі аж у сорок років почув голос совісті, покинув двір атабека і в сільській тиші написав "Скарбницю таїнств". А що було б з вашим народом, якби не сталося цього і Нізамі залишився придворним співцем?

— Хочу вас запитати: ви, як більшість дослідників, певне, вважаєте Нізамі перським поетом? — спитав я обережно.

— Ні, — рішуче відказав Гулак. — Я називаю його, за традицією, перським поетом тому, що писав на фарсі, але вважаю національно азербайджанським. Писали ж польські поети латиною… Поеми Нізамі заселюють азербайджанці, одягнуті в свої народні костюми. І мислять вони по–азербайджанськи, тільки поет за них говорить перською мовою, бо тоді ще не настав час Фізулі. У нас, до Шевченка, писали церковнослов’янщиною. Сковорода… А що Нізамі повторювався у темах за Фірдоусі? Гете теж створив "Фауста" на старому сюжеті. П’єса може йти сотні разів у виконанні різних акторів, та кожне виконання стає окремим твором…

Каже азербайджанська приказка: хочеш пізнати людину, піди разом з нею у дорогу…

Нині, коли вже нема серед живих Миколи Івановича, я згадую нашу подорож до містечка Берди, яка міцно здружила нас, незважаючи на вікову різницю. Не вірте тим, хто каже, що він був відлюдкуватий, анахорет. Колись, зрештою, і я так думав. Було, звичайно, щось замкнуте в його натурі, заховане тільки для самого себе. Йшло це, певне, від колишньої конспіративності або ж виробилося на допитах, на яких він зумів зберегти вірність присязі. Та я знаю, як ця людина вміла розкриватися, коли проймалася довір’ям до співрозмовника: скуті крижинами очі раптом спалахували і ставали наївно–довірливими, а він сам — безпосереднім і балакучим.

Я навіть висловив якось своє захоплення з приводу його відвертості, тоді він, всміхнувшись, запитував кілька бейтів із "Скарбниці таїнств" Нізамі:

— "Ти міцно тримай свій язик на замку, тоді голова не промовить "пробач"; не слухай, глухого пора настає, менше базікай…" Мені не

легше стає, коли усвідомлюю, що у всі часи, не тільки нині, люди піддавалися страхові. Легше, коли розумію, що у всі часи вміли визволятися від нього.

Вельми доречно.

Я супроводив Гулака поїздом до Єлизаветполя, мені хотілося ще трохи побути в його товаристві. По дорозі він з тим же довір’ям до мене говорив про свою майбутню книгу. Я зовсім не здивувався, що він хоче розпочати її з роздумів над епізодом із поеми "Іскандер–наме", в якому йдеться про напад русів на Берду.

— А закінчу, як Господь допоможе, казкою слов’янської царівни, котра всі книги прочитала і розуміла мову звірів і птахів…

— "Покинь мерщій темницю слова "я", промовиш "ми" — і зацвіте світанок", — зацитував і я Нізамі, пильно дивлячись на Гулака. Він усміхнувся:

— А я не знаю кращої ідеї, ніж згода між народами. Нізамі і Руставелі були першими її речниками. Чи пасує нам відходити від їхніх засад?

Потім Микола Іванович бідкався, що тяжко йому розпочати роботу, не побачивши Берди і її околиць, а сам боїться вибратися в дорогу, хоч не така вона вже й далека.

Я напросився бути супутником.

Бакинським поїздом ми дісталися до Євлаха, а звідти, зупинивши якусь хуру, півдня тряслися ґлеюватим такиром на південь до Шуші, поки не побачили на лівому боці річки Тертера велике селище, віддане на поталу сухим вітрам, спеці й пилюзі. Була вереснева пора, довкола лежав степ, вигорілий на сонці, руділи виноградники й кущуваті зарості сухого тамариксу. Крізь пилюгу проглядали контури зеленого

Карабахського узгір’я і вряди–годи звідти подихувало прохолодою, в долині ж панувала задушлива спека, селище скидалось на пожарище — самі землянки і жодного зеленого деревця, тільки висока вежа на околиці засвідчувала могутність, а, певне, й красу колишньої столиці Албанського царства, де за часів Нізамі росли кипариси й верби, а у високих травах блукали фазани…

— Так минає слава цього світу, — зітхнув Гулак, я побачив тяжку зажуру на його обличчі й здогадався: не про Берду печаль його — про свій рідний край…

Ми переночували в брудному трактирі, а на другий день поверталися пішки до Євлаха. На щастя, наздогнала нас виноградна гарба — Микола Іванович зовсім було охляв. Аж тоді я побачив, що Гулак зовсім знемощів. І хоч жив він опісля цілих іще десять років — задуману книгу написати не зміг. А може, не треба було йому дивитися на Берду — символ загибелі албанського племені? Може, образ Берди навіяв йому невідрадні думи про його народ?..

Після загадкової смерті Гулака на березі озера Гьйок–Гьйоль Нана Равтопуло вислала в редакцію "Сборника для описания племен и местностей Кавказа" статтю вітчима, яка зразу ж була надрукована: "Про знаменитого поета Нізамі і його поему " Похід русів проти Берди"". На жаль, це тільки початок або ж фрагмент із задуманої вченим книги…

Що мені ще запам’яталося з тієї подорожі?

Відпочивши в поїзді, Гулак не переставав говорити про Нізамі. Шукав у ньому ідеалу гуманності. Ставив поета між два крайні полюси можливостей людської натури — між фанатизмом доброчинства і фанатизмом злочинства. На думку Гулака, поет з одного боку бачив моральну загрозу, що йшла від вогнепоклонників–зороастрівців, які знищували свою плоть в угоду Господу, з іншого — загрозу чисто фізичну: від бузувірського ордена темних убивць асасинів, якими, проте,

керували просвічені ватажки. І тому поет проповідував вселюдську любов.

Гулак був доброю людиною — всюди шукав добра.

А мене донині мучить сумління: тоді ми весь час говорили про Азербайджан і я ні разу не спитав Миколу Івановича про Україну. Але дивно: чому він не обмовився про неї ні півсловом? Може, я помилявся, здогадуючись, що Берда навіювала йому гіркі думи про рідний край? Може, рідний край більш не жив у ньому?

Інтермеццо. 1897

Микола Іванович повернувся з гостинного Ял–кишлаку додому стомлений і очищений, немов після церковної відправи. Йому хотілося лягти горілиць і прислухатися, як цокає на стіні старий годинник, відлічуючи секунда за секундою його життя, котрого залишилося зовсім мало, — він спокійно спостерігав своє згасання, ніби дивився на деревину, яка пізньої осені струшує з себе все більше й більше зжовклого листя, готуючись до супочинку.

У такі хвилини він прагнув самотності, і навіть зустріч з Наною була йому не бажана, а що вже й казати про її чоловіка, непривітного купця Равтопуло, з яким тільки й розмовляв, що вітався.

Гулак тихенько підійшов до цегляного будиночка над Гянджа–чаєм, обережно відчинив двері, щоб прослизнути непомітно на свою половину, та в коридорі побачив Нану, яка вийшла його зустрічати. Завжди вибігала йому назустріч, коли була дома; дотик її до руки заспокоював Гулака, при ній почувався захищеним і не самотнім. Але нині…

Нана дивилася на вітчима великими і голубими, як у матері, очима, він помітив, що пасербиця насилу стримує призначену для нього якусь таємницю, готову ось–ось зірватися з уст; так само п’ятнадцять років

тому дивилася на нього Тереза, сповіщаючи, що в Тифліс приїхав Костомаров; Гулак більше не бажав несподіванок, він поквапився відвести від Нани очі, відчинив двері своєї кімнати і швидко сховався за ними.

Проте бажання віддатися забуттю пропало, Гулак відчув, що Тереза, яку йому тільки–но нагадала Нана, не викреслена ще з його життя, живе в ньому; він підійшов до вікна, намагаючись іншим враженням притьмарити воскреслий у пам’яті її образ. Вікно з кімнати, заставленої книжками, виходило на річку Гянджа–чай, за якою простилався рівний, мов таця, рудий степ, що в далині пухирився, горбатився, здиблювався і впирався нарешті в Аджикентську гряду.

За десять літ Гулак звик до цього краєвиду, він часто вимірював його пішки, доходячи до гір, а нині зайшов у них, мов у відчинені ворота, і вже не міг себе спинити, а може, здійснить–таки свою давнішню мрію — дійде до голубого високогірного озера Гьйок–Гьйоль і нап’ється з нього чистої води, і буде це остання його подорож: так дикі звірі, вірні законам непорочної чистоти, покидають перед смертю своє стадо. Не дійшов, вернувся… А для чого — щоб згадати Терезу, якою вона була в ту мить, коли він прийшов із заутрені з храму Сіоні?

У кімнаті верхньої галереї, що повисала над іншими, немов голуб’ятник, і належала не так тісному, захаращеному житлами і темному Старому містові, як небові, ще спала Тереза, а магма сонця уже виливалася на гребінь гори Махата за Курою і ціпеніла тацею на прохолодному повітрі.

Перший промінь пробив шибку у віконці галереї і впав на руку жінки, яка спала. Він був немов постріл, раптовий і у вранішньому холоді пекучий — Тереза прокинулася. Вона завжди будилася зі сходом сонця, цей рефлекс зостався з того часу, коли вона у складі театральної трупи мандрувала з міста до міста, і позбутися його не могла. А може, й не хотіла: перший промінь кликав її у мандри, до яких вона по–циганськи звикла і які для неї несподівано закінчилися.

Тереза прокинулася і побачила на зап’ясті багряне кільце, що стрімко повзло до ліктя, перескочило, минаючи плече, на відкрите персо й опекло; кільце розширялося і гріло, воно пасувало їй, як вдало підібрана прикраса, і від цього жінці стало добре й затишно, та кільце не стояло на місці, посувалося й кудись манило. Тереза теж посувалася тихенько, щоб затримати його на персі, слідкувала за ним стривоженими і радісними очима, боялася його згубити, а воно вже вибралося на щоку і освітило нарешті весь профіль.

Тоді Тереза, на своє щастя чи нещастя, глянула у дзеркало навпроти і побачила там себе такою, якою була колись, а може, ніколи такою й не була: бліда і ніжна, просвітлена наскрізь пурпуром, дивно гарна й щаслива від своєї жіночої неповторності. І тоді бунт, що зростав у ній день від дня проти спокою і заціпеніння у цьому темному й тихому помешканні, загубленому в лабіринті вузьких вуличок під стіною Сололакського гребеня, спалахнув разом із сонячним світлом. Вона злякалася цього почуття, схопилася з ліжка, одяглася й пішла готувати сніданок мужеві, який, напевно, вже дріботів додому скупим і спутаним крочком з храму Сіоні.

Поралася біля плити, а думка про своє осяяне багрянцем обличчя не покидала її; у неї ще так багато здоров’я й енергії — і все це пропаде тут, у сутіношній тиші, на яку прирекла себе заради чоловіка, що заховався в шкаралущу мовчання й самотності.

Тереза поглянула на зачинену бібліотечну кімнату Ніколо, і знову настирлива думка про непотрібність замкнутих книжок і марність замкнутого духу впекла її, немов кривда, мов образа.

У сусідній кімнаті рипнуло ліжко — то вставала дочка Нана, молода жона купця Ратопуло, ставропольського грека, який виїхав із Тифліса у Гянджу, пообіцявши якнайшвидше забрати її до себе від матері й вітчима. В серці Терези озвалася тривога за тендітну й кохану доню — що за доля простелиться їй серед невірних татар? Та разом з тим, десь

глибоко в душі, заворушилася прихована від себе самої заздрість, що в Нани мандри тільки починаються, а в неї закінчилися, мабуть, назавжди.

— Ні, не може такого бути! — вимовила вона вголос.

Уся її здорова сутність вибухнула протестом проти бездіяльного існування; вона полишила кухню і зайшла до кімнати, щоб знову стати навпроти дзеркала і ще раз побачити свою красу, яку не можна закривати в чотирьох стінах, її повинні бачити люди, бо так створений світ, що прекрасне набирає вартості в тому випадку, якщо йому складуть ціну, — найвитонченіша золота ваза стає цінністю тоді, коли викопають із скіфської могили і виставлять у музеї напоказ… Сонячний промінь, що розбудив її, уже вихопився з кімнати на волю, там він освітить іншу красу; з дзеркала дивився матовий портрет вродливої жінки, яка ступила в пору відцвітання.

Скільки ще часу залишилося — рік, два, десять? А на Україні множаться аматорські гуртки, нині–завтра там створиться професійний театр — і чому я тут?! Чому не там — хоча б у хорі, хоча б статисткою?

Батоні Ираклій приніс газети. Неначе сподіваючись знайти для себе порятунок, Тереза швидко пробігала очима колонки новинок і враз стрепенулася: на з’їзд приїхав її учитель і друг Ніколо професор Костомаров! Вони підуть до нього, він розкаже, що діється дома…

"Я йду, Терезо, до вечора не жди", — почула Гулакове, немов вирок. Кому? Її жіночій гідності і волі а чи собі самому?

Чекала допізна на Ніколо — не діждалася. Удосвіта чула, як він вийшов з дому. Попросила батоні Ираклія, щоб дістав їй перепустку на вечірній банкет у Воронцовському саду.

…Ніщо її там не цікавило: ні заставлені напоями і наїдками столи, ні вистава якогось водевілю, що йшла у глибині саду на помості. Ніколо не

було, а отже, і Костомарова Тереза не побачить, бо як підійде до нього, він же ж її не пам’ятає… І обірветься остання ланка — коли ще хто приїде сюди з рідних місць?

З палацу вийшов старий добродій в оправлених золотом окулярах — може, по них догадалася? Він стояв на веранді, роздивлявся, ніби шукав когось. Тереза підійшла ближче й упізнала Костомарова.

Гулак дивився на рудий степ за вікном, образ Терези віддалявся, малів, губився, той образ жив тепер далеко — там, куди вона поїхала; і враз, мов шпаги, прокололи мозок давно забуті слова: "І тут степи, і там степи, та тут не такії — руді–руді, аж червоні", — а за словами прокотилося по всьому видимому світі полтавське роздолля, і нема йому кінця ні краю, — "а там — голубії, зеленії, мережані нивами, ланами, високими могилами, темними лугами…" Так дивно–ніжно малювався йому золотоніський степ на Полтавщині, і аж тепер утямив Гулак, що бачить його крізь поезію Шевченка і повертає йому Тарас призабутий край: запах полину й медових гречок, шелест тирси й клекотіння орлів над байраками; і де ця людина знайшла аж таку силу, що зуміла воскрешати родову пам’ять своїм братам — на Україні і не в Україні; і хто йому дав такої життєздатності, що народив синів і дочок, які пишуть, і співають, і грають, а я не чую і не почую ніколи… Один би тільки раз! Та ні, "забвен буду покинутий рабом на чужині, і язик мій оніміє…" Слова поета голосили, клалися вервечками в думці, і заворушилися уста ізгоя, та не зміг він вимовити вголос жодного слова — Гулак, який знав двадцять чужих мов, забув рідну…

Хотілося закричати з болю… Згадалося йому дерево, що росло в грузинському темному дворі: воно звузлуватилося, шукаючи виходу до сонця, вперлося колінцем у мур, пробило розтрухлявілу веранду і скручене, мов удав у пориві сили, і нездоланне у своєму бажанні волі таки діп’ялося кроною до світла, та не було воно вже тим деревом, яким могло бути, коли б сонце плекало його змалку, коли б овівали його свіжі вітри і ніхто не застував йому вільного світу.

Гулак згадав Нанин погляд, в якому таїлася таємниця, призначена тільки для нього. Він уже не боявся несподіванки, а може, вона йому тепер дуже потрібна. Вийшов у коридор, відчинив двері до Нанииної половини, пасербиця стояла посеред кімнати, немов ждала на нього.

— Батоно Ніколо, — промовила тихо, — у Тифлісі гастролює українська театральна група Садовського. Там — моя мама. Я їду…

Майже весь день вони їхали мовчки — ні Нана, ні Микола Іванович не наважувалися порушити межу мовчанки, за якою стояла Тереза.

Гулак прислухався до себе самого. Він нині чинив те, що за здоровим глуздом не можна було робити: зустрічатися з Терезою, яку протягом довгих років намагався викляти із свого життя, безглуздо і злочинно. І він, і вона знайшли себе тільки тоді, коли розійшлися; найменший докір — словом чи поглядом — може порушити життєвий ритм обох… Але ж не йшлося нині про зрадливу дружину, нині йшлося про славу українського театру, в якому працює Марія Заньковецька, нині йшлося про результат боротьби, яку розпочинав і він, Гулак, і, може, в тому, що Україна пишається сьогодні славетною артисткою, є частка і його терпінь, і в тому, що звучить із сцени рідне слово, яке Гулакові судилося забути, — крихта і його заслуги?

А чи не має права сказати це саме про себе й Тереза, яка все життя віддала українському театрові? Тож відчув Микола Іванович, як відступила з серця власна кривда і на її місце увійшло спокійне розуміння людини, котра не могла жити інакше.

— Ти їздила до Києва, Нано, — Гулак переступив межу мовчанки. — Як виглядає мама?

Нана полегшено зітхнула… Батоно Ніколо, ви такі розумні й добрі, ви сьогодні після вистави підійдете до неї… Вона гратиме в Тобілевичевій "Безталанній" Явдоху, хазяйку на вечорницях. Ій, як бачите, не вдалося

зіграти свою Наталку, свою Офелію, свою Амалію, вона втратила час при дочці й при чоловікові, а все–таки захопила хоч краєчок того місця, яке належалося їй повністю; так склалися долі і в неї, і у вас — вам обом дісталися тільки крихти… Можливо, ви були б найпершим вченим, а мама пожинала б славу, подібну до слави Заньковецької… Чи ж можуть ворогувати між собою покривджені?

— Камінь, який котиться, мохом не обростає, — усміхнулася Нана вітчимові, вдячна йому за те, що спитав про маму. — Матуся ще тримається.

— Яким чином вона потрапила до такої славетної трупи? — запитав Гулак, а Нана прислухалася, що в нього зараз говорить: заздрість чи гордість? — У такий театр! — повторив Микола Іванович, і Нана вдруге легко зітхнула: вітчим глибоко в душі пишається Терезою!

— Це сталося дуже просто, батоно Ніколо. Мама запитувала в Костомарова про театр на Україні, і він порекомендував звернутися листом до Михайла Старицького, який очолював тоді в Києві "Перший музично–драматичний гурток", аматорський, — мовляв, так і так, грала ще в театрі Яценка… Відповідь прийшла доволі швидко. 1882 року Старицький і Кропивницький домоглися в губернатора дозволу на відкриття українського професійного театру — набирали акторів. А потім мама переходила з трупи в трупу — за Марією Заньковецькою. Писала мені: вчиться у неї майстерності. Та я інше знаю: їй необхідно стояти в тіні великої слави, щоб весь час терзати себе думкою і винагороджувати себе нею: ким я стала б, якби інакше склалася у мене доля.

— Як жалюгідно… — проказав тихо Гулак.

— А ви, батоно Ніколо, а ви! — враз заярілася Нана і стишилась. — Хіба ви не ходите все життя в тіні… я не так висловилася… у світловому полі генія Шевченка — хочете того чи не хочете? Якби Тарас Григорович

не був вашим другом, хіба аж так цікавились би вами Церетелі, Чавчавадзе, Ахундов? А якби Шевченко не був причетний до Братства, хіба воно мало б аж такий розголос? Не гнівайтесь, я правду мовлю, хоч зовсім не применшую вашої власної ваги… Та як колись писатимуть про вас — то як про людину з оточення Шевченка. Така доля… Але скажіть, чи ж то так мало — увійти в історію у ролі чесного друга генія?

— Ти правду мовиш, — спокійно відказав Гулак.

Театр на Головінському проспекті оточила поліція, стримуючи натовп: ім’я Марії Заньковецької, на бенефісі якої ставили нині п’єсу Івана Тобілевича "Безталанна", передавалося з уст в уста — кожен хотів бачити гру знаменитої артистки.

Микола Іванович і Нана зайняли місця у ложі першого ярусу — квитки для них залишила Тереза в батоні Ираклія. Нана терпляче чекала початку — в першій дії виступає її мати; завіса нарешті піднялася… З перших реплік акторів полилася у залу чиста полтавська мова; Микола Іванович весь напружився, слухаючи: це була мова його дитинства і юності, нею він не користувався вже півстоліття, а п’ятнадцять років навіть не чув… Яке диво, як урочисто звучить вона, Гулак пошепки повторює за акторами слова, це йому важко вдається, врешті він втомлюється — та й навіщо пригадувати: йому сповнилося сімдесят п’ять…

На сцену виходить хазяйка вечорниць Явдоха — його Тереза; Гулак вдивляється і не впізнає її обличчя, слухає і не впізнає її голосу. Грає Явдоху незнайома артистка; Нана витирає сльози радості; чужа артистка грає пристойно, і Миколі Івановичу відлягає на серці: зустрічі не відбудеться, немає більше Терези.

А потім на сцені почало відбуватися дивне дійство, власне, не дійство, а найсправжнісінька життєва драма: Господи, і це Полтавщина — весь світ наповнився полтавським степом, і життям, і мовою, наче й

не було того безмірно довгого півстоліття; перед очима — сільська парубоцька ватага, така знайома своєю буйністю, і співи, і жарти, і суперечка за красуню Варку і любов тихої ніжної Софії — її щастя, душевний біль і трагедія...

Це неймовірно: Софія–Заньковецька своєю грою заперечує театр — бо ж нема гри, є життя, у всій своїй правдивості; заворожений зал раз у раз спалахує оплесками — і тільки тоді свідомість сприймає театральну умовність, і не віриться Гулакові, який покинув Україну на світанку її пробудження, у такий високий злет народного духу.

— Слава тобі, Господи, що уздрів, — прошепотів, коли вистава закінчилася і зала шаленіла від захоплення. Він хотів тихенько вибратися з ложі, та на сцену до акторів, які кланялися публіці, вийшов схожий на пророка бородатий чоловік, він підвів голову і заговорив — забилося радісно Гулакове серце: він ще раз побачив Акакія Церетелі.

— Тільки великий народ, — пролунав голос поета, — міг виростити таку велику актрису. Якби усі країни світу мали подібних митців, світ був би щасливий. Ви зуміли, Маріє, зрозуміти биття кожного серця і жити муками інших. Спасибі вам від грузинського народу!

Тоді на сцену вибігли молоді грузинські хлопці, підняли на руки Заньковецьку і понесли помостом над оркестровою ямою через усю залу до виходу.

Гулак побачив її зблизька.

"Щасливий я, — подумав. — Ніхто з моїх побратимів не діждався побачити духовне воскресіння нашого народу. Я прожив найдовше. Це винагорода за все... щедра, велика винагорода".

Він тихо підвівся. Нана в самозабутті плескала в долоні й вигукувала "браво!", зараз вона піде за куліси до матері. Микола Іванович якусь

мить вагався — йти чи не йти з Наною? Йому хотілося побачити Акакія Церетелі. А втім — навіщо? Гулак давно вже ступив у минуле, і коли щось залишилося по ньому — то пам’ять. Не варто з’являтися привидом з того світу… Він зараз вибереться з театру і знайомими вулицями, провулками, не відриваючи очей від піднебесного, засіяного світлами Авлабару, попри храм Сіоні, через Мейдан, поминаючи сірчані лазні і увінчаний мінаретом Сейдабад, пройде востаннє рідним Тифлісом — до будинку батоні Іраклія.

Качаг Набі

Усе згадав Гулак в одну мить, і солодка втома, як у косаря, що ліг спочити в холодку, огорнула його, мов мево, і знав він, що ніколи вже не повернеться додому — домом для нього стала вся земля, і він вибрав для себе найкращий куток, що пахне духмяним рейханом, — над озером із живлющою водою, куди завжди приходитимуть люди.

Не сподівався вже побачити кого–небудь і не хотів цього. Він вийшов на свою вершину, далі дороги нема. Смерть, яка лякає всіх живих на світі, здалась йому звичайною потребою — так здорова людина готується до сну: вмивається, стелить постіль, шепоче молитву, лягає, і хоче якнайшвидше заснути, і сердиться, коли сон довго не приходить.

Пугукнула сіра неясить, Гулак розплющив очі й побачив перед собою поставного мужчину з рушницею в руці, в черкесці з газирями, в каракулевій чорній шапці, з–під якої вибилися смоляні кучері. В зубах він тримав з кизилового дерева люльку на довгому цибуху, випускав з рота клубками дим і з цікавістю приглядався до старої людини в міському одягу, що спала на горі Ян–тапа поблизу озера Гьйок–Гьйоль — у володіннях гірських опришків.

— Ти абраг? — спитав Гулак.

— Абраги — там! — озброєний чоловік нервово змахнув рукою, показуючи на захід, ніби навіки прокладав межу між мусульманским і християнським світом. — Я качаг Набі!

Гулак підвівся. Дивно було. Його бажання сповнилося вмент: він таки побачив останнього опришка, в якого переймуть зброю новітні борці. Ті, новітні, перекроять межі між народами і зберуть усіх покривджених докупи — інакше не переможуть. Чого ж хоче качаг Набі, про якого народ складає пісні, що дасть він людям, які надіються на нього, за що він воює? Спитав про це Набі

— Хочу повернути честь обезчещеному світові, — відказав качаг. — Світові продажному, прокраденому, братовбивчому, хабарницькому, пропитому. Хочу повернути людям чистоту диких звірів, які самі вміють очищатися від скверни — тілесної і духовної.

— Ти хочеш повернути людство в заге–дзор[36]… — суворо промовив Гулак. — І вигинуть кволі тілом, яких Бог часто наділяє розумом, і не стане юродивих, які мають відвагу говорити правду, і пропаде різниця між порядністю й безчесністю, і не буде більш потреби каятися та прозрівати, і відпадуть сумніви, які спонукають до мислі, і вмре бажання боротьби за поступ… Ти хочеш повернути людям чистоту стада. Це злочинна ілюзія.

— Не знаю, хто ти — хафіз[37] чи хизр[38], — присів качаг біля старого, вибив об чобіт люльку. — Та бачу — розумний… Який же інший спосіб для оновлення світу, крім спускання сукровиці з поспільства, знаєш ти?

Гулакові згадалися: кееноба, і карачохелі Гіві, і кров… Сумнів здавив його серце: а марно пролита кров теж стане кольором нової боротьби?

Марно пролита кров? Ніколи, за всю історію людства, не пролилося ні краплі крові марно. Кров непорочності — для радості, кров породіллі

— для продовження людства, кров з пальчика дитини — для гарту, кров з бандита — для очищення суспільства, кров, пролита за вітчизну, найсвятіша кров, а несправедливо пролита залишиться в пам’яті розумнішого за нас покоління.

— Не знаю іншого способу, — відказав Гулак. — Але тоді лише кров освятиться перемогою, коли новітні качаги і абраги переступлять межу розчуження і доведуть своїм життям та боротьбою, що не тирани і їх креатури, а знедолений люд покликаний вирішувати долю історії.

— Вони вже є — ті, новітні?

— Повинні бути — час пізній.

— Це добре. Мене завтра уб’ють…

Качаг викресав вогню, закурив люльку, підвівся і побрів кущами в бік Ял–кишлаку — прощатися з народом.

А тоді Гулак крізь міцний сон побачив постать Майстра Часу і Простору на тому місці, де стояв Набі.

— Є чорна магія, маестро, — промовив Майстер, — яка виконує дії, що стоять вище законів Природи. Не знаю її таємниць, а може, вона й не існує. Та є біла магія, яка діє в межах законів Природи: зміщує час, повертає напрями у просторі. Я Майстер білої магії. Все, що ти побачив, забудеш, але це станеться з тобою. Після очної ставки із своїм минулим. Ти мусиш знати, з чим ідеш у четвертий вимір, — і чи йдеш?

Він змахнув чарівною паличкою, набалдашник якої жеврів, мов світильник, і Гулак прокинувся.

Годинник вибив сьому. Микола Іванович почав квапливо збиратися на поїзд — до Мцхети.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ОЧНА СТАВКА

(De profundis)[39]

Гулак

Поїзд розмірено запихтів, набрав духу перед дорогою і статечно рушив на простір Дигомського масиву, заростого осиковими перелісками і велетенськими лопухами понад Курою, набрав швидкості і, полишаючи за собою праворуч Махату, а ліворуч Мтацмінду, прослизнув із звинністю вужа і зник між горбочками й горбами, порослими кущами дерези.

Тільки Свята гора — Мтацмінда — ще довго гналася за мною, та я знав, що зникне й вона з очей, і подумав тоді: якби поїзд ніде не спинявся і колія не закінчувалася в Мцхеті, то за який час… Та годі, признайся сам собі, Миколо Івановичу, що розпачливі слова Тараса "холоне серце, як згадаю, що не в Украйні поховають" уже не катують більше твою душу, і хто зна — якби цей поїзд справді не спинявся і вивіз тебе на степові простори України, чи не вернувся б ти, наплакавшись уволю, знову сюди, де над Махатою щодня черленим кружалом сходить сонце і, нагрівши добіла гостроверху баню храму Сіоні, заходить, втомлене, у помаранчеве марево над Мтацміндою.

Я тому й сів не в перший вагон, у який зайшли граф Уваров й професори Міллер, Іловайський, Антонов і Костомаров. Вони тамтешні, вони так і поїдуть разом додому, і навіщо вислуховувати мені ввічливі й непотрібні поради, запрошення і співчування — доброзичливі, а насправді нещирі, бо якби й можна було і я поїхав разом з ними — що робив би т а м, коли життя давно відбило на кожному свою печать і кожному визначило його призначення на землі.

Докінчив би розмову з Костомаровим? А вона ж закінчилася учора, і добре, що на схилі нашого віку відбулася і роздробила на пісок камінь кривди, що ліг між нами, здавалось, назавжди; пісок розмиється, ніхто ж із нас не винен — винен час, і він колись складе реляцію майбутнім поколінням про правоту і неправоту кожного з нас.

На очну ставку маємо нині стати не один проти одного, а кожен супроти себе самого.

Гулак спостерігав крізь вікно останнього вагона, як зникають по черзі з очей Махата і Сололакський гребінь з фортецею Нарікала, вкритий чорною буркою сосон пологий хребет Шавнабаду — тільки Мтацмінда височіла під небом, і не віддалялася, і не маліла — мабуть, тому, що стояла вона на довгому Гулаковому шляху верстовим стовпом, і думав він про ту дорогу, яка для його покоління розпочалася шибеницею із п’яти перекладин за мурами Петропавловської фортеці, продовжилася могилою Грибоєдова на Мтацмінді й убивством Лермонтова в П’ятигорську.

Мцхета. Я приїхав до неї нині не з археологічних зацікавлень. Мені треба ступити в слід останньої жертви на цій дорозі.

Мале містечко, колишня столиця Грузії, оточило величний собор Светицховелі з гробницями останніх грузинських царів, туди подались учені, я ж піднімаюся крутою стежкою на гору до опустілого монастиря Джварі. Внизу голубіють, зливаючись докупи, сині стрічки Арагви і Кури, і скриплять запряжені чорними буйволами гарби на Військово–Грузинській дорозі, і бовваніють у далині силуети вершників у черкесках — все це, таке саме або ж подібне бачив юний корнет Нижегородського полку, який на цій горі слухав сповідь старого монаха, а потім, у своїх двадцять п’ять літ, написав гімн людській свободі — поему "Мцирі".

Що було зі мною у моїх двадцять п’ять?

Вісімнадцяте березня 1847 року було для Гулака останнім світлим днем у його житті. За рекомендацією Куліша він познайомився з письменницею Ішимовою, відомою своєю "Історією Росії в оповіданнях для дітей", — цей день Микола Іванович, запрошений Олександрою Осипівною на обід, провів у її домі, слухаючи спогади про Пушкіна, який у день дуелі написав Ішимовій листа — то був останній автограф поета.

Повернувшись додому на свою квартиру, яку знімав на Пральному провулку біля Мойки у дворянки Плаксіної, Гулак ліг на ліжко, і в напівдрімоті ввижався йому поет у довгій кирею, який з непохитною вірою у своє безсмертя, з погордою дивиться на вбивцю, чекаючи пострілу; а чи впевнений був, що "весь він не умре", чи не злякала його в останній мент прірва вічного небуття?.. Повіки склеювались, долав сон, та враз він перервався від владного й вимогливого стуку в двері.

Гулак схопився, вслухався. Може, знову причулося? Стукіт у двері переслідував його, відколи переїхав з Києва до Петербурга — нерви напружились до краю, він аж тут, у столиці, усвідомив, що розпочав гру з вогнем.

На нього, тільки на нього одного покладалося усе товариство.

"Ви один найбільше розумієте, якої любові варта наша батьківщина, — говорив йому в Києві молодий етнограф Опанас Маркович, який завітав до Навроцького, щоб особисто познайомитися з Миколою Івановичем і вступити до Братства. — У повені свого необмеженого почуття ви чекаєте від нас більшого, ніж ми можемо зробити".

"Ви повинні переїхати в Петербург, — радив Гулакові Пантелеймон Куліш, — і взяти участь у вирі сучасного російського життя, що буде дуже важливо і для України".

"Я мимоволі замислився над тим, — терзав себе сумнівами співавтор статуту товариства Василь Білозерський, — яку геніальну людину ми

маємо в особі Тараса, він угадує потреби народу і цілого віку… Ми не повинні залучати його в члени Братства — наражати на небезпеку".

І всі роз’їхалися — хто куди; Гулакові одному довелося налагоджувати зв’язки з російськими революційними товариствами. Насамперед він зустрівся з другом Шевченка, петрашевцем, поручиком лейб–гвардії Миколою Момбеллі.

"Ми повинні зробити крок вперед від дворянської революції декабристів, — декларував позиції свого гуртка Момбеллі. — Знищити самодержавно–кріпосницький лад можна тільки шляхом народного повстання. Нам треба виступати разом".

Гулак розумів, що йде на риск. Він закінчив писати дисертацію "Про юридичний побут поморських слов’ян" — йому всміхалася кар’єра професора університету, тож не раз мучили сумніви: що важливіше — стати на науковій вершині й сіяти з кафедр зерно правди й непокори чи посвятити себе прямій діяльності революціонера? Страх перед можливим арештом тривожив його неспокійними ночами, скільки разів він поривався знищити статут, програму й відозви Братства, та наставав день, і сором опікав його сумління — тоді Гулак ставав на очну ставку то з Кіндратом Рилєєвим, який говорив: "Ми відчули потребу пробудити Росію. Я знаю — успіху не буде, але необхідне потрясіння", то з Олександром Одоєвським, котрий напередодні повстання вигукнув: "Ми умремо. О, як ми славно умремо!" І думав: щоб припинити торг невільниками, який став у Росії звичайним явищем, щоб повернути добре ім’я слов’янина, котре в європейських народів ототожнюється із словом "раб", — для такої справи варто віддати й життя.

Мені йшов лише двадцять п’ятий рік, я ще не кохав, не мав для цього часу, мій мозок тужавів знаннями — я ще не встиг ні крихти їх роздати; був я тендітний і вразливий — переді мною поставали раз у раз чорна яма тюрми, холодні сибірські рудники, а намилена петля слизькою змією оповзувала мою шию… Але ж вони, Рилєєв, і Одоєвський, і десятки їхніх побратимів, теж були, як і я, — молоді!

Вимогливий, нахабний стукіт у двері повторився, Гулак зрозумів, що він означає, миттю кинувся до шафки з паперами, знайшов програму Братства "Книга буття українського народу", викинув її у відхоже місце; двері хиталися, Микола Іванович згадав, що в іншій шафці лежить ще один примірник програми, взяв його, та до сортиру вже не встиг — двері виважували, сховав папери за сорочку під пояс, не подумавши навіть, що його можуть обшукати. Тоді підійшов до дверей.

— Хто там?

— Іменем закону! — почулося грізне.

У цю мить Гулак відчув, як страх, що мучив його довгий час, безслідно пропав. Це було дивне й прекрасне відчуття вивільнення від стидкого тягаря: усвідомив, що з цього часу відпадає альтернативність його майбутнього життя, він безповоротно і назавжди переходить у єдиний стан — професійного борця; це сталося несподівано швидко, але сталося, і вороття не буде. Відтепер користуватиметься однією трибуною — лавою підсудних, висловлюватиме свої погляди на допитах, способом популяризації його думок будуть протоколи, а єдиним званням віднині повинна стати мужність. Він прийме цю нову атрибутику свого життя і йтиме в ньому далі так чесно, як донині.

Гулак відчинив двері: до кімнати ступили статечний генерал і поліцмейстер.

— Дубельт! — відрекомендувався генерал, нітрохи не сумніваючись, що його прізвища хтось може й не знати; не помилився — Гулак знав. Дубельт показав на жандарма: — Обер–поліцмейстер Петербурга Кокошкін… На вас, пане Гулак, надійшов донос від професора Костомарова, що ви організатор протидержавного Слов’янського товариства. Ми арештуємо вас… Кокошкін, починайте обшук і не забудьте про сортир.

— Усе… — прошепотів Гулак, і його плечі опустилися, ніби він зняв з них тягар; Дубельт прийняв цей шепіт за зойк відчаю, капітуляції, він повернув голову до арештованого, і на його суворому обличчі промайнула тінь співчутливої усмішки.

Цю усмішку Гулак запримітив і відразу розгадав її підступність. Випрямився, холодний полиск заступив його зіниці, і ніколи він з очей уже не сплине, і ніколи не впустить в’язень у душу зрадливого співчуття жандарма.

— Що — все, мій юний друже? — запитав несподівано ласкаво Дубельт. — Ви молодий, і все ще попереду вас. Як поведетеся… Ось Костомаров чесно виказав…

— Ви брешете, — не підвищуючи тону, промовив Гулак і побачив, як дикий сказ зайнявся в очах Дубельта; білі рукавички в його піднятій руці затріпотіли над головою в’язня — кулак, розтявши повітря, прослизнув біля вуха.

Гулак спокійно й холодно дивився на Дубельта, і змерк сказ в очах генерала.

— А ви — добрячий горішок… — похитав головою. — Ну–ну… Та ще не такі розколювалися в наших зубах.

Поліцейська карета мчала на Фонтанку. За Ланцюговим мостом візник виїхав на Пантелеймонівську вулицю і зупинився біля залізних воріт. Обер–поліцмейстер вивів на вулицю в’язня. Ворота відчинилися. Гулак оглянувся на вільний світ і з закладеними назад руками увійшов у темне квадратове подвір’я колишнього кочубеївського палацу — нинішнього приміщення Третього відділу.

Донині пам’ятаю: темінь. Цілком темний каземат. У казематі є вікно, але зовні воно забите дошками — це зроблено спеціально для мене — і

ні щілинка не просвічується. Я дотикаюся — рипить під пальцем скло. Ніхто до мене не приходить цілу добу, ніхто нікуди не кличе. Їсти теж не приносять. У всьому світі нікого немає, крім мене. Ні з ким не порадишся, не поскаржишся — сам єси перед собою.

Під стіною — нари, у кутку — параша. Сон не приходить, а довкруж так темно, що не можна навіть побачити своїх пальців, піднесених до очей, і діймає таке відчуття, ніби я фізично не існую, а живуть лише мої думки, і аж моторошно стає під помислу: певне, так почуваються душі в загробних царствах — думають, розуміють, що діється довкола, а вдіяти не можуть нічого, бо безтілесні. Можуть лише оцінювати свої колишні вчинки і жалкувати або ж радіти за них і ще робити припущення: що сталось би, якби зробив не так. Та найпекучіше, мабуть, дошкуляє душам на тому світі сумнів: чи варто було чинити так, а не інакше, чи був смисл офірувати собою, чи залишить ця пожертва хоча б помітний слід?

І раптом осяває мене думка — вона приносить полегшу, але й тривожить, бо треба вивірити наперед свою витримку: мої вчинки, моя діяльність тільки розпочинаються, і рано ще оглядатися назад. Я допіру матиму можливість довести свою потрібність або ж непотрібність і право роздумувати — залишиться по мені слід чи ні — отримаю аж тоді, коли пройду крізь цю темінь цілим і неушкодженим. Може, весь сенс моєї діяльності в тому, що я опинився тут? Адже світло завжди народжується в темряві.

Через добу чи трохи менше за вікном застукотіло, заскрипіло — впала віконниця і мене залило сліпучим світлом, а у дверях каземату постав, немов рятівник, мій начальник по Археографічній комісії правитель канцелярії київського генерального губернатора Микола Еварестович Писарєв, якого потім Шевченко обізвав "малим єфрейтором", і поруч нього караульний з заставленою наїдками тацею в руках.

Я спочатку не міг зрозуміти, де находжусь, — у Києві чи Петербурзі, і чому Писарєв тут?

Він усміхнувся до мене, запросив до обіду; я відчув невтримний голод і тут же помітив, як пильно слідкує за мною — достоту, як Дубельт, — Микола Еварестович. Я відламав шмат хліба і проковтнув, щоб заглушити нудкість у животі, і сказав, збагнувши, навіщо тримали мене цілу добу голодним у темряві:

— Ви будете вести слідство, Миколо Еварестовичу?

— Що ви… Просто — порозмовляємо.

— Тоді прошу залишити мене самого на час обіду, і на другий раз хай приносять мені їжу із спільного арештантського котла, а не зі столу Леонтія Васильовича.

Малий єфрейтор

Якийсь час я брав участь у слідстві над Гулаком. Після тієї розмови в казематі я зрозумів, що застосовувати до Гулака такі примітивні способи залякування, як темнота, голодування, навіть побої — марно, наївно, тому я постановив: цей горішок не на мої зуби, складу формальний протокол для Дубельта, а що він придумає, то вже його справа. Скажу наперед — гриз горішок Дубельт, потім сам граф Орлов — і не розкусили. Хи–хи… Вони намагалися його переконати, що справа, за яку він узявся, не варта виїденого яйця, а він довів, що — варта. Проте я глибоко в душі сподівався все–таки витиснути з Гулака признання: скільки людей залучено до Братства, як широко розгалужена конспіративна мережа, чи є причини для справжньої тривоги — адже Петров назвав зовсім мало імен.

І тепер той протокол ніби перед очима.

П и с а р є в. Миколо Івановичу, у вашому сортирі під час обшуку знайдено список крамольного документа під назвою "Книга буття". Ми його уважно вивчили, і нам стало страшно — за автора. Скажіть, хто його написав? У ньому, крім кари гідних випадів проти імперії та імператорів, є пункт, який передбачає поділити Росію на чотирнадцять штатів. Цей пункт живцем узятий з конституції Микити Муравйова, керівника Північного товариства декабристів. Він був засуджений до страти, кару смерті йому замінено двадцятьма роками каторги…

Г у л а к. Ви знаєте, що я замешкав у квартирі, звідки мене взяли зовсім недавно. Мені й на думку не впало перевіряти нечистоти, чи нема там, бува, компрометуючих паперів.

П и с а р є в. Список лежав зверху. Хіба ви не користувались відхожим місцем?

Г у л а к. Не пам’ятаю. Я весь свій час проводив в університеті.

П и с а р є в. Між вашими паперами — у шафі, не в сортирі — знайдено наукове дослідження "Про юридичний побут поморських слов’ян" і листи з Чехії — від Вячеслава Ґанки. Ви не будете заперечувати своє авторство? Мене особисто могло б дивувати, чому ви зайнялися історією далекої від нас Померанії, яка тулиться десь аж між Віслою і Одером і яку заселяють оті помори. Може дивувати й те, чому ви просили Ґанку присилати матеріали з історії нижчих класів — рабів, невільників, холопів. Та дивуватись, власне, нема чого, ви самі розкриваєте свої карти. У вашій праці є такі слова: "Челядь з клієнтів поволі ставала кріпаками, а місцями, як, наприклад, в Росії, — справжніми рабами". Чому ви намагалися показати становище селян у Росії в найгіршому вигляді?

Г у л а к. Я показав їх у такому вигляді, в якому вони перебувають і досі.

П и с а р є в. Скільки членів було в Кирило–Мефодіївському братстві?

Г у л а к. Я не розумію вашого запитання.

П и с а р є в. Під час арешту з середнього пальця вашої лівої руки знято сигнет з написом "Святі Кирило і Мефодій". Почекайте, не кваптеся заявляти, що ви його купили в ювеліра на Хрещатику… в це можна б і повірити. Та у вашій шафі знайдені відозви "До братів українців" і "До братів великоросів і поляків". Почерк ваш. Ви в тих прокламаціях виклали програму Кирило–Мефодіївського братства, керівником якого ви і є.

Г у л а к. Я більше не відповім ні слова на жодне з ваших запитань.

П и с а р є в. Добре подумайте… Вам треба знати, що вас допитуватимуть з пристрастієм.

У цю хвилину я побачив, як непроникливе Гулакове обличчя, позначене витонченим аристократизмом, брижиться, сіріє, тьмяніє холодний блиск його очей — криця кришилася, до в’язня навально підкрадався страх, і мені полегшало на душі: заслужити на похвалу Дубельта не так легко! Ще мить — і Гулак розклеїться, зачадіє, треба тільки роздмухати іскру всесильного страху.

— Миколо Івановичу, дорогий, — діткнувся я його руки, яку він бридливо відсмикнув, — мені вас жаль. Ви вчений, розумний, я знаю вас по колишній спільній роботі. Дух ваш гордий, а тіло незагартоване, кволе. Я не схвалюю… мене подібні методи навіть обурюють, але вони, незалежно від мене, можуть бути до вас застосовані… Невже ви думаєте, що часи Малюти Скуратова канули в Лету? Подумайте про батьків, подумайте про те, що вам, після щирого зізнання, будуть надані всілякі пільги… зрештою, не забувайте, що вас можуть засудити до страти. Пожалійте себе…

Я побачив, як у Гулака затремтіла нижня щелепа і судоми перехопили горло — страх валив його, долав, та раптом — ніби дужчий страх перед чимось іншим, мені не відомим, випрямив, і він закричав, потрясаючи переді мною стиснутими кулаками:

— Ви можете мене четвертувати, тягнути з мене жили, переламати кості, зідрати шкіру, але не витягнете з мене жодного слова. Я присягав... Присягав!!

І він упав, розумієте, упав на коліна перед розп’яттям, що висіло на стіні в кабінеті, і застогнав:

— Боже, хоч ти не залиши мене в хвилину зневіри!

А тоді в мене проблиснула думка: до нього, ревно віруючого, треба підіслати сповідника. Я поділився своєю ідеєю з Орловим, і він, не гаючись, написав обер–прокуророві святійшого синоду графу Протасову: "При Третьому відділі його імператорської величності канцелярії перебуває дуже небезпечний арештант, який, незважаючи на всі спонуки відкрити істину, впирається, уперто мовчить, і я маю честь покірно просити ваше сіятельство прислати нам здібного й освіченого священика для релігійних умовлянь згаданого арештанта".

Гулак

Усю ніч я думав: що перемогло в мені страх перед тортурами, які пообіцяв Писарєв? Адже я тоді так чітко уявив: мене роздягають догола і печуть вогнем, мені викручують назад руки і підвішують на гак, мене примітивно б’ють киями, мов кріпака на стайні... Перед очима, немов для порятунку душі або ж її загибелі, постали Ян Гус і Джордано Бруно на вогнищах, і козак, посаджений на палю посіпаками Яреми Вишневецького, — невже вони не боялися, не лякав їх біль, очікування насильницької смерті? Не може цього бути — людина є людиною. Що ж було в них — оте сильніше, яке перемагало страх перед муками?

Ненависть… Так, але ненавидіти можна й стогнучи. Віра… Але й віру не зруйнує зойк болю. Вони ж приймали смерть мовчки… Звідки береться в людини та сила, яка перемагає низьке й сильне почуття страху? Звідки вона в мене взялася?

Я думав над цим усю ніч, і аж перед ранком парадоксальна думка осяяла мене — і вельми здивувала, і заспокоїла.

Зі страху! Раз пізнавши звабу чесності — може, й випадково — страшно втратити її. Раз пізнавши силу кохання, страшно втратити його. Зрозумівши принади подвигу, страшно втратити їх. Страшно, що відвернуться від тебе діти, забудуть нащадки, оплюють товариші. Страшно, що зневажатимеш себе самого.

Уранці я був готовий до всього. Та сумніви не переставали мучити: чи вірно вчинив, що пішов на ризик? Я міг стати професором. Що було б корисніше для мене і для тих, які прийдуть після нас? Гулак–учений чи Гулак–мученик? Професор залишив би трактати, дослідження, історичні праці — і нащадки пишались би своїм предком і вчилися б у нього. Мученик покаже приклад мужності, але ніхто цього не бачитиме й не знатиме… Стривай… А колись же розкопають архіви Третього відділу, і знайдуть мою справу, і вивчать, і візьмуть для себе приклад стійкості — хіба не буде він потрібен моїм спадкоємцям? Тож допитуйте, писарєви й дубельти, ретельно записуйте кожне слово, фіксуйте. Ви пишете хроніку життя під’яремного народу, його ув’язненої мислі, ви ведете щоденник чесності людей, які не захотіли жити в рабстві, — щоденник їх духу, настроїв, стійкості і зламів. Тож працюйте в поті чола, простаки!

Ранок кинув білий квадрат, перехрещений лініями, на долівку, тоді я задрімав, та зразу ж розбудило мене тихе бубоніння, ніби хтось молився наді мною. На короткий момент обігріло мене тепло — це батькові дозволили прийти! Мені згадалися його слова з останнього листа: "Ти мусиш вибрати літературу, ти можеш. Ти повинен мати тверду волю і непохитність переконань. Я впевнений, що ти багато можеш. При твердій волі і переконаннях немає нічого неможливого". Ці батьківські

слова додали мені тепер сили, вони вестимуть мене віднині не літературними шляхами, а тюремними, каторжними, але вестимуть: я — можу! Невже батько прийшов нагадати мені свій наказ?

Радість моя була короткою, настало цілковите пробудження, і я зрозумів, що не вітець завітав до мого каземату… Хто ж це стоїть наді мною в чорній хламиді, підперезаній ременем, у високій шапці — і молиться?.. Я хотів було запитати, та відвідувач, боячись, що я перепиню його молитву, забубонів голосніше, я розрізнив слова із тридцять другого псалма Давида:

— Блажен, кому проститься беззаконня, кому гріх буде покритий. Признайся перед Господом у прогрішеннях своїх, і він простить несправедливість гріха твого… Не будь, як мул, що розуму не має, — великі болесті уготовані для беззаконника, та хто уповає на Господа, того огорне його милосердя.

— Хто ви? — спитав нарешті я.

— Друг твій, мій сину. Я протоієрей Олексій Малов. Твій батько приходив до мене просити, щоб я утішив тебе Божим напутствієм у самотині. Довірся мені душею, отроче… Яка таємниця мучить тебе?

Він присів біля мене на прічу, скинув шапку і довірливими, немов у собаки, очима дивився на мене, і я відчув, що м’якну, мені потрібна була розрада, я бажав молитися і сповідатися, але думка, що ці масні очі я вже бачив десь раз у житті, схаменула мене: такі очі викликають спочатку довір’я, а потім переслідують сумнівом — чи варто було довірятися; я подумки заглянув у вічі всім, кого знав: Білозерському, Навроцькому, Шевченкові, Кулішеві, Кос–томарову — зовсім не ті, але де я бачив подібні — скорбні й довірливі? Проте, перебуваючи ще під їх впливом, я зітхнув:

— Нездійсненні мрії розбилися, отче. Хтось підслухав нас.

І тоді мій мозок прошила підозра, від якої заболіло серце, бо навіть не засумнівався: протоієрей Завадський підслухав нас! Ханжі, Богові й дияволу воздаєте одразу, то, може, й ти, отче Олексію, такий?

Я помітив, як хижо зблиснули очі протоієрея Малова, забілів вищир верхніх зубів, і тепер я вже не сумнівався: святий отець підісланий Третім відділом! Гнів до міняйлів, яких Христос гнав нагайкою із храму Божого, струснув мною, і розслабленість, і м’якість у мені пропали, я знову став на допит з подвоєною батьковим наказом силою — я можу!

— Ти сказав нас, сину мій. Хто це — ви?

— Отче, отче, — похитав я головою, — подумав я спершу, що, наділені Господнім милосердям, хочете стати посередником між мною і Богом, а ви вийшли з такою низькоземною місією — від Дубельта… Чи личить вона священному сану?

— Усяка душа властям вищим нехай упокориться, — не здригнувся жоден м’яз на обличчі протоієрея. — Так сказав апостол Павло до римлян. Праведні земні путі з Господніми йдуть поруч. Оддавайте всім, що кому треба: кому данину — данину, кому мито — мито, кому честь — честь, кому страх — страх…

— Данина моя, отче, ще мізерна, данина моя попереду, і я сповна її віддам. Митом буде моя молодість. Честь віддам борцям за свободу. Страх став на сторожі мого сумління. Я присягав і не назву нікого. Хто устами губить ближнього свого, той зрадник.

— Ти дав злочинну клятву — вона ж порушила клятву імператорові.

— Імператор перший її порушив, — відказав я. — Ступаючи на престол, він присягав творити добро, а наказав у першу чергу збивати перекладини до шибениць. Я дав слово товариству і ніколи й нізащо його не порушу.

— Мій сину, коли за ближнього ти поручився, то сам собі сильце наставив. Зроби так, щоб звільнити себе, бо ти попався в руки ближньому. Рятуй себе, як сарна, втечею, як пташка з рук птахоловця.

Я підвівся.

— Ваше преподобіє, чи не гріх вам, слузі Божому, штовхати мене в яму, повну моральних нечистот? І як ви потім цими губами, оскверненими лжею, будете дотикатись до золотої чаші з Дарами Господніми? Проповідуючи не красти, самі крадете душі? Ви бажаєте мені добра — щоб я все мав: посади, багатство, суспільні фори. Все — окрім честі. Як ви тільки могли подумати, що я зраджу тих, які мені повірили? Ідіть, отче. Я хочу побути сам.

— Спам’ятайся, непокірний, — підвів отець Олексій уверх два пальці. — З недовірків Господь сміється, а покірним дає благодать. Ти не подумав про батьків: добрий син — утіха вітцеві, лихий син — матері горе.

Мене здушили сльози: якого болю я завдав своїм батькам! Отець Олексій іще поглядав на мене з надією.

— Знаю, ваше преподобіє, що уб’ю їх скорботою. Але вірю, що скаже батько: така його доля, він не міг інакше, бо мав твердість переконань і був рабом обітниці своєї. Як сказано в Ісайї: "Брано його на допит, та він терпів і не отвирав уст своїх".

Малий єфрейтор

У половині травня звели всіх на очну ставку. На той час мене вже відсторонили від слідства, "братчиками" зайнявся Леонтій Васильович. Я тоді вперше відчув, що моя кар’єра почала котитися з гори — і все через Петрова… Дякувати Господу, залишили мене хоч у ролі експерта —

ідентифікував почерки. І ще, перед очною ставкою, мав одне доручення…

З Києва надійшов донос, буцімто у когось із "братчиків" витатуювана булава на тілі — ознака гетьманства. Це була справжня дурниця. Я й сьогодні дивуюся, як могли ми повірити в такий донос. Дивуюся теж, що такі розумні люди, як Гулак та Костомаров, залучали до конспірації то слизького Петрова, то отого миршавого, з хворими очима, напівбожевільного студента Андрузького. Чого він тільки не нагородив! Костомаров, наприклад, за його свідченням, смакував на лекціях сцени убивства царів… Що ж, проводимо опит студентів. Нічого подібного — Костомаров викладав древню історію Росії, а в ті старі часи, крім Андрія Боголюбського, нікого з царів не вбивали… Або: Костомаров задумав відновити Запорозьку Січ. "Ви божевільний, — каже йому сам Дубельт. — У який спосіб він міг би це зробити?" — "Так, я божевільний", — признається Андрузький. Та й справді, наляканий погрозою Дубельта про смертні вироки членам Братства, Андрузький став неосудний, плакав, рвав на собі волосся, і, коли його питали про булаву, він мимрив щось, ніби підтверджував.

А інші… Одні каються, обіцяють своїм життям довести вірність престолу, а отой пашквілянт–поет просто вам в очі сміється, що й не знаєш, де слідчий, а де звинувачений. Гулак мовчить, мов кремінь. І чого б то панькатися, думав я, на ешафот обох! А іншим — по п’ятдесят київ і додому!

Та не моє мололося — мені доручили оглянути підсудних.

Гулак сидів тоді вже в Олексіївському равеліні в камері суворого режиму. Я оглядав його разом з комендантом Петропавловської фортеці Скобелєвим. І що думаєте, нема злого, щоб не вийшло на добре: замість витатуюваної булави, якої, зрозуміло, ні в кого на тілі не було і не могло бути, ми під сорочкою в Гулака знайшли прив’язаний шнурком до тіла рукопис програми Братства! Другий за рахунком примірник…

Тут ми його й почали допитувати: назвіть усі імена змовників, чиєю рукою написано знайдений на тілі примірник програми. Та даремні були наші зусилля. Гулак говорив одне: "Не знаю".

Леонтій Васильович спробував зламати впертість в’язня листом до його батька. Мовляв, завинив син перед імператором, йому загрожує найтяжче покарання, вплиньте на нього, хай зізнається. Дав прочитати цього листа Гулакові, а той зухвало написав на ньому: "Все, що сказано в листі, — правда". То Дубельт листа й не відправляв.

Несподівано для мене Леонтій Васильович змінив тактику. Я довго не міг зрозуміти, що задумав шеф, обернувши враз жорстокість напускною добротою до в’язнів. Гулака не викликав, та й який сенс розмовляти з німим, який не відповідає на жодне запитання й словом. Я іноді справді подумував: застосує Дубєльт тортури! Але ж ні... Зате зачастив до Куліша, Костомарова і Білозерського.

Геніальність замислу Дубельта я зрозумів на очній ставці. Хто б міг додуматися до такого: він вирішив висміяти, знецінити ідеї "братчиків", а не вивищувати їх вартість суворою покарою. Диявол! Проте й ці добрі наміри Леонтія Васильовича, через твердість Гулака, пішли врешті–решт псові під хвіст.

Гулак

П’ятнадцятого травня повезли мене з Петропавловської фортеці в чотиримісній кареті під суворим караулом в Третій відділ на очну ставку. В кабінет Орлова мене ввели останнім.

Чи було саме так? Мабуть... Може, в часі щось змістилося, але в пам’яті закарбувалось так... Через товщу літ мені бачиться п’ять постатей, п’ять особистостей, п’ять совістей перед обличчям тиранії. Нас п’ятьох поставили в ту шеренгу наша доля, наша воля, наша свідомість. Ми вийшли в цей ряд добровільно, та в критичну хвилину

вишикувались у такій послідовності: навпроти графа Орлова, Дубельта, Писарєва, які сиділи за столом, стояли рядочком Тарас Шевченко, Олександр Навроцький, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Василь Білозерський. Збоку біля Писарєва стояв Олексій Петров.

Я пробіг очима по всіх обличчях: Тарас підморгнув до мене, широко посміхнувся Сашко; Панько, Микола і Василь не підводили очей — стояли пригноблені й сумні; погляд мій впав на Петрова, і аж тоді я утямив, де бачив подібні до очей протоієрея Малова — собачі, масні й покірні очі! Прости мені, отче Завадський, — розкаявся я в душі, — що подумав на вас погане. Ось хто нас продав! І який з мене в чорта конспіратор, коли настільки не знаюся на людях, що довірився слизнякові; та лише за цю мою довірливу близькозорість належиться найсуворіша кара!

— Станьте поруч із своїми колегами, Миколо Івановичу, — сказав м’яким голосом Дубельт, і я, вловивши ту ласкаву тональність, ще раз зібрав свої сили; Шевченко відступив крок убік, і я став між ним і Навроцьким — видно, там було моє місце. — Ви знаєте студента Олексія Петрова?

— Знаю, це колишній мій сусід по київській квартирі.

— Петров, як виклав вам програму Кирило–Мефодіївського братства Гулак, коли залучав вас до конспіративного товариства?

— Гулак, ваше сіятельство, переконував мене, — Петров дивився повз моє обличчя, — що відродження слов’ян може відбутися тільки за допомогою повстання черні. Коли ж станеться переворот, твердив він, а цар не захоче зректися верховної влади, тоді треба буде пожертвувати царською родиною.

— Ви потверджуєте зізнання Петрова? — спитав мене Дубельт.

— Я не говорив нічого про фізичну розправу над царською родиною, — відказав я.

— Олексію Федоровичу, — звернувся Дубельт до Орлова, — мені здається, що Петров перебільшує у своїх зізнаннях.

— Можливо, — відказав граф.

Такий поворот справи мене здивував: що таїться за ним?

Дубельт звернувся до Навроцького:

— Що вас зв’язувало, крім родинних стосунків, з Гулаком?

— Єдність у поглядах.

— І тільки? Значить, ви не складали присяги товариству…

— Складав. — Навроцький примружив свої великі чорні очі. — Ваше сіятельство, я написав чорним по білому своє зізнання і більше не додам до нього жодного слова. Але й не відніму. Для чого ви мене вигороджуєте? Щоб звалити все на одного?

Дубельт, ледь стримуючи лють, повернув голову до Куліша.

— Пане Куліш, повторіть уголос своє каяття.

Куліш сплів пальці на грудях і, обдаючи Орлова винуватим поглядом, заговорив:

— Оглядаючись на минуле, я з жахом бачу, що намагався робити зло і, можливо, вів до нього інших. Клянуся всім для мене священним, що я робив це сліпо, і тільки тепер бачу, які жахливі наслідки могли мати мої

розумування. Я всі сили віддам, щоб майбутніми своїми творами загладити зло…

— Ось приклад щирого каяття! — вдоволено промовив граф Орлов. — Тепер я до вас звертаюся, Тарасе Григоровичу… Що ж довело вас до такого нахабства, що ви писали обурливі вірші проти імператора, проти августійшої сім’ї, яка так чуйно поставилася до вас, коли йшлося про вашу волю?

Шевченко відповів не зразу. Він дивився на Костомарова, руки якого дрібно тремтіли, проказав тихо: "Не журися, Миколо, ще будемо колись разом гарно жити…"

І аж тоді, коли Костомаров вдячно глянув на нього, повернув голову до Орлова.

— Ваше сіятельство, — сказав, — проживаючи в Петербурзі, я чув усюди нарікання на царя й уряд. Повернувшись в Малоросію, мою безталанну Україну, я побачив нужду і гноблення селян з боку поміщиків, посесорів, економів, і все те робилося й робиться іменем царя і уряду…

— Супостат!! — верескнув Дубельт і схопився з крісла. — Найлютіший злочинець! На дибу його, на муки!

— Моїй батьківщині, може, й потрібен мученик. Я готов ним стати… — спокійно промовив Тарас.

— Багато берете на себе, — процідив Орлов. — Багато, як на мужика, оціненого двома тисячами карбованців!

— Талант його неоцінимий, — промовив тихо Костомаров, і тоді Дубельт зігнав на ньому всю свою злість.

— Повторіть, повторіть усе, що ви говорили про Гулака! — крикнув.

— Не можу… — ледь чутно прошепотів Костомаров.

Дубельт вийшов з–за столу, зупинився навпроти Миколи, підніс кулак до його обличчя.

— Пожалкуєте… О, як пожалкуєте! Повторіть же…

І Костомаров вистогнав:

— Гулак… він виніс з Дерпта дурну пристрасть до корпорацій і таємних товариств… Він одурманив цим духом усіх нас…

— Досить, — прохрипів Дубельт. — Усім вийти, крім Гулака і Білозерського.

Я радий був, що Костомаров вийшов, що не муситиме він дивитися мені у вічі. Може, так і треба, — заспокоював я пекучий біль до товариша. — Може, й так… Та ніколи не повинні ми зустрічатися після цього. Ніколи… А в пам’яті спливло: три неофіти йдуть дніпровськими кручами від Андріївського собору до Лаври і зникають за Печерським спуском… І ще таке, зовсім прозаїчне: Костомаров хворий, а я прикладаю йому до шиї пластир…

Я отямився від кривди, коли до мене підійшов Білозерський. Він благально дивився мені в очі, потім боязко подав списаний аркуш.

— Нема іншого виходу, Миколо, — сказав, винувато розводячи руками. — Нас хочуть помилувати… Тобі треба підписати цей документ, який я склав.

Я взяв з його рук папір, прочитав:

"Кирило–Мефодіївське братство, організаторами якого є нижчепідписані, закликало усіх слов’ян об’єднатися під скіпетром російського царя..."

Далі я не читав. Все стало зрозуміле: і зауваження Дубельта Петрову, і його доброта до Навроцького, і ця очна — сам на сам — ставка з Білозерським. Очна ставка для зради... Мені в цю мить згадалася історія двох декабристів: Олександра Бестужева, який на допиті трактував діяльність Північного товариства як дитячу забаву, за що його вислали на поселення, і Петра Каховського, котрий своїм зізнанням, а потім і життям довів значимість декабристського повстання.

Я вибрав друге. Віддав Білозерському папір, сказав:

— Цього документа я ніколи не підпишу. Нам не простить історія. А тебе повинні помилувати: статут, програму і відозви товариства писав я. Я — один.

Малий єфрейтор

Про лють Дубельта і Орлова говорити не буду — після заяви Гулака вони скаженіли. Дубельт матюкався і скакав в’язневі до очей... Одне слово, ми програли справу. Видати діяльність Кирило–Мефодіївського братства за маячню трьох учених мужів — Гулака, Костомарова й Білозерського — не вдалося, Гулак підніс її на рівень політичного процесу. Каяття від нього не діждалися і наступники Орлова й Дубельта.

Зате всі отримали по заслузі.

Тридцятого травня 1847 року кириломефодіївцям, без суду, була оголошена конфірмація:

Георгія Андрузького вислано в Казанський університет.

Василя Білозерського звільнено з–під стражі.

Миколу Костомарова ув’язнено на один рік у Петропавловській фортеці, потім вислано в Саратов.

Пантелеймона Куліша вислано в Тулу.

Олександра Навроцького вислано у Вятку під суворий нагляд поліції, потім — на Кавказ.

Тараса Шевченка заслано в солдати без права писати й малювати.

Колезького секретаря Миколу Гулака як головного керівника Кирило–Мефодіївського братства, людину, здібну на всіляке шкідливе для уряду діло, замкнути в Шліссельбурзьку фортецю на три роки, суворо тримати його в цілковитій самотності, не допускати нікого до нього, не давати йому ні книг, ні інших предметів розваг, а потім вислати у віддалену губернію без права повернення на місця, де проживав раніше.

Микола I зробив на конфірмаційному документі приписку: "Нехай виправляється у способі мислення".

Ось про це все я напишу колись книжку, але аж тоді, коли забудеться, що мене було бито…

ОСТАННІЙ ВИМІР

Сонце сідало на відроги Сагурамського хребта, кидаючи на стрічки Арагви і Кури червоні плахти, і промайнула в Гулака чисто професійна думка: сонця вже немає на небі, але воно буде яріти ще вісім хвилин, а

протягом цього часу промінь втікатиме зі світу, долаючи мільйони кілометрів, аж поки не згасне вогненна куля над хребтом.

Вісім хвилин. Відрізок Часу і Простору. Скільки це: багато, мало?

Для метелика, що народився для шлюбного польоту і який живе лише до заходу сонця, — цілий вік.

А для людини — мить.

Що можна зробити за цей відтинок часу, дарований простором?

Можна й не помітити його.

А можна востаннє побачити гладінь Солоного озера на Мцхетській горі й уявити, що на цьому місці так само сидів поет і, можливо, при світлі неіснуючого вже сонця записав на клаптикові паперу рядки: "Люблю тебя, булатный мой кинжал, товарищ светлый и холодный, задумчивый грузин на месть тебя ковал, на грозный бой точил черкес свободный..." Може, це диво поезії зродилося саме в такий ось мент, коли простір подарував людині, засудженій на смерть у двадцять сім років, вісім хвилин життя. Благословенна мить!

Може, у такий ось мент волелюбний послушник забутого нині монастиря Джварі боровся в горах з барсом, пізнаючи смак свободи й перемоги?

Може, у такі хвилини в київському шинку бив себе в груди пропитий убивця Лермонтова майор Мартинов і проливав сльози каяття за те, що не знав, на кого піднімав руку?

Може, у подібну мить написав Шевченко пророчі слова: "І день іде, і ніч іде, і, голову схопивши в руки, дивуєшся: чому не йде апостол правди і науки?"

Може, у такі хвилини прощалися із світом царевбивці Кибальчич і Перовська?

Може — народжувався апостол?

Може — народилося нове покоління, якому суджено перемінити світ?

Може…

Я прощаюся з добою, яка вивела мене із сховку в сутінному храмі Сіоні у піднебесний храм великого світу і примусила передумати все своє життя. І я кажу, поки не згасло сонце: ніщо в житті не пропадає даром. Я назавжди втратив Україну, але поніс на всю свою дорогу її науку мужності і цієї науки не споганив, пізнавши солодке почуття перемоги над ницим страхом, залишивши своїм нащадкам приклад чоловічої терпеливості. Більше нічим віддячитися їй не зміг, а мало це чи багато — скажуть ті, які прийдуть.

Я змушений був знайти другу батьківщину, якій віддав своє життя й любов. І якщо тієї мужності і тієї любові стане серед людей, котрим я служив, на одну грань більше, то жив я немарно. І в цьому мій останній вимір.

Микола Іванович спустився з гори, коли вже смеркло. До Тифліса добирався нічним поїздом.

Тбілісі — Кіровабад — Львів

1980—1984 рр.

ВІД АВТОРА

Милосердний і справедливий суддя, якому я дав химерне ім’я Майстра Часу і Простору, несподівано увів мене крізь столітню товщу років у передреволюційний період історії нашої культури, коли звучали герценівський дзвін на сполох і заклик "до сокири" Т. Шевченка.

Для історичного роману ця товща років не така вже й глибока, в ній ретельно фіксувалось кожне добре й злочинне діло, доскіпливо паспортизувалась кожна крихта культурної продукції, проте, як не дивно, її повністю вистачило для того, щоб одне з найяскравіших імен діячів науки і літератури настільки затерлось у пам’яті всього–на–всього двох поколінь, що навіть спеціалісти до останнього часу не знали, де ж похований Микола Іванович Гулак — найактивніший організатор Кирило–Мефодіївського братства, видатний математик свого часу, юрист, літературознавець, орієнталіст, перекладач, філософ, людина енциклопедичних знань, поліглот, який досконало знав близько двадцяти мов.

Деколи довго доводиться чекати в Майстра Часу і Простору справедливості і милосердя…

Та й справді: в жодному довіднику (УРЕ, УРЕС, Шевченківський словник) не вказане місце смерті М. Гулака, крім Радянської енциклопедії історії України, в першому томі якої автор статті про М. Гулака авторитетно твердить, що він помер в Єлисаветграді, тобто в нинішньому Кіровограді. Подвійна прикрість діймає серце. Якщо це так, то чому жоден дослідник української культури досі не поцікавився, в якому ж будинку славного міста корифеїв українського театру провів останні роки життя видатний вчений, не пошукав хоча б однієї книжки з його великої бібліотеки, не поспитав стежки до могили друга і соратника великого Кобзаря? Та ще більш прикро від того, що не так далеко — не в десятому царстві, а лише за Кавказьким хребтом, у сонячній Грузії, грузинські філологи добре знають творчість українського вченого, пишуть про нього дисертації, а в не менш сонячному азербайджанському місті Кіровабаді, первісна назва якого Гянджа і яке після входження Азербайджану до складу Росії дістало

назву Єлисаветполь, на стелі, зведеній в честь Нізамі, серед барельєфів світових нізамізнавців є портрет Миколи Івановича Гулака, а його іменем названа широка вулиця. Бо кращі роки свого життя він віддав грузинській і азербайджанській культурам і помер у місті Єлисаветполі, яке в згаданій енциклопедії так легковажно переплутали з Єлисаветградом, навіть не задумуючись: а що міг робити на Україні М. Гулак, коли йому царським рескриптом категорично було заборонено повертатися у рідні краї?

Я ніколи не збирався писати роман з часів Лермонтова і Шевченка, навіть не мріяв про таке, бо ж страшно наближатися до геніїв і вкладати у їх вісці вуста свої власні слова і свій власний спосіб мислення. Проте ще в ранній молодості, під час перебування на службі в армії в Закавказзі, мене вразили своїм сяйвом два велетні вселюдської культури — Акакій Церетелі, який на сторічному ювілеї Т. Шевченка вклякнув перед портретом Кобзаря, і Мірза Фаталі Ахундов, у котрого Лермонтов вчився тюркської мови, — великий драматург і богоборець. Про них — людей, які глибоко шанували геніїв російського і українського народів, я думав ще тоді, цікавився зв’язками між кавказькими і слов’янськими культурами, а зрештою, писав вірші, наслідуючи Церетелі, і оповідання, сюжети яких навіювалися п’єсами Ахундова. Я бажав глибше пізнати обидві батьківщини письменників, яких я полюбив, а тому у вільні години блукав ізворами Малого Кавказу неподалік Гянджі — Кіровабада, пішки добирався в аджикентські відроги гір до ока азербайджанської землі — високогірного озера Гьйок–Гьйоль, обкурювався солоним пилом євлахського степу, зачарований стояв перед колишнім Воронцовським палацом у Тбілісі, спинався на Мтацмінду і хребет Шавнабада і разом з тим журився марністю цих знань, не відаючи з причин зелепужної юності, що в житті ніщо не пропадає надарма, що кожна зернина життєвого досвіду неодмінно проросте у свій час.

Тож і трапилось те, чого я зовсім не сподівався… Давно вже я зазнав насолоди від терпкої, з присмаком гірчичного зерна праці історичного романіста, мандрівки стали для мене не розвагою, а робочою потребою; та ось, проїздивши півсвіту, я враз щемно затужив за тим краєм, куди

завели мене стежини юності, де дивиться в небо голубим оком озеро Гьйок–Гьйоль, де пливе, поєднуючи живильною артерією Грузію і Азербайджан повноводна Кура і куриться солоний степ біля Євлаха, де я збагатився творчістю Церетелі, Ахундова, Нізамі і Руставелі.

Восени 1978 року я приїхав у складі делегації на Дні української культури в Азербайджані. І через тридцять років побачив Гянджу — розбудовану на рівнині Шейха, біля гробниці Нізамі, і в центрі, де стоїть пам’ятник великому мислителю. А з Дашкесанських гір, за три кілометри від Кіровабада, витоплюється той самий бурхливий Кошкор–чай, над яким скупчився Ял–кишлак, і подібні на Айну, в яку був безнадійно закоханий, чорноокі красуні перуть білизну в річці, і такі ж, як колись, кучеряві хлопчиська, замурзані ягодами шовковиці, вибігають назустріч, і втираю сльози, і приходить святкове усвідомлення того, що моє серце міцно зрослося з цим краєм…

Отож це усвідомлення прирощеності до незнайомої землі, яка потім стає рідною, я з власного досвіду передав згодом М. Гулакові і твердо знаю: якщо я в чомусь помилився, пишучи роман про М. Гулака, то тільки не в цьому. Чотири ж роки я ступав тими самими дорогами і стежками, якими ходив п’ятдесят літ друг Кобзаря, Церетелі й Ахундова, великий зв’язковий між чотирма народами, людина шевченківської, церетелівської й ахундовської чесності Микола Іванович Гулак.

Про те, що він помер у Гянджі (могила не збереглася — християнський цвинтар давно пішов під забудову), я дізнався аж під час цієї поїздки. Для нас з Іваном Драчем це повідомлення було справжнім відкриттям і причиною певної незручності чи навіть сорому перед азербайджан–ськими колегами. Ми всю ніч проговорили про забутого в Україні діяча вітчизняної культури, і врешті Іван Драч, який відзначається винятковою наполегливістю, спонукав мене, знайомого з кавказьким антуражем, написати пошуковий роман про М. І. Гулака.

Та не тільки йому зобов’язаний вдячністю. Велику послугу в збиранні матеріалу і організації подорожей по Азербайджану зробив мені поет і перекладач з української мови Абдулла Аббас. Багато допоміг грузинський вчений, який захистив кандидатську дисертацію на тему життя і творчості М. Гулака, Нодар Поракішвілі, в рукописному вигляді апробували мій твір грузинський поет Рауль Чілачава та шевченкознавець Петро Жур. Щиро дякую їм за допомогу.

Я довго шукав сліди М. Гулака — в Києві, Ленінграді, Пермі, Ставрополі, Одесі, Кутаїсі, Тбілісі, Кіровабаді. Тепер, коли за тему життя і творчості М. Гулака взялися інші письменники і дослідники, бачу, що далеко не все я знайшов, бо, певне, шукав не так, як треба, і наукової доскіпливості мені бракує, і заважає професійна звичка домислювати там, де не вистачає матеріалу.

Я, наскільки мені це вдалося зробити, намагався розкрити перш за все секрет одержимості М. Гулака, який звідав усього на довгому віку і, переживши своїх друзів, соратників і недругів, не зрадив присяги, даної 1846 року, і до кінця своїх днів залишився вірний ідеалам молодості; вченого, котрий вважав своїм обов’язком досліджувати й підтримувати культуру тих народів, що дали йому притулок; патріота, який і на чужині зберіг у своєму серці святу любов до землі, що його породила.

Висловлюю щиру радість з того, що почали писати про М. Гулака як видатного математика. Адже Гулак перший розвинув невизнані в той час постулати Лобачевського. Знайдено документи, які з тієї чи іншої причини були мені недоступні: невідомі досі математичні праці вченого, листування. Цікавий лист математика П. О. Флоренського до академіка В. І. Вернадського: свідчить він, що особою М. Гулака цікавилися давно, то чей і наша праця не марна. Зацитую уривок з листа в своєму перекладі: "Як я вам казав, Гулак здається мені одним із найблискучіше обдарованих людей другої половини XIX століття, і для історії культури було б непростимо не знати його або ж обмежувати своє знання повідомленням про його участь у Кирило–Мефодіївському братстві".

Втішуся, коли наступні художні твори і наукові дослідження повніше розкриють образ цієї видатної особистості.

P. S. Й настигла мене за мою п’ятилітню працю найвища нагорода: 1985 року за роман "Четвертий вимір" мені була присуджена Національна премія ім. Т. Шевченка.

Р. Іваничук